

LOOMING

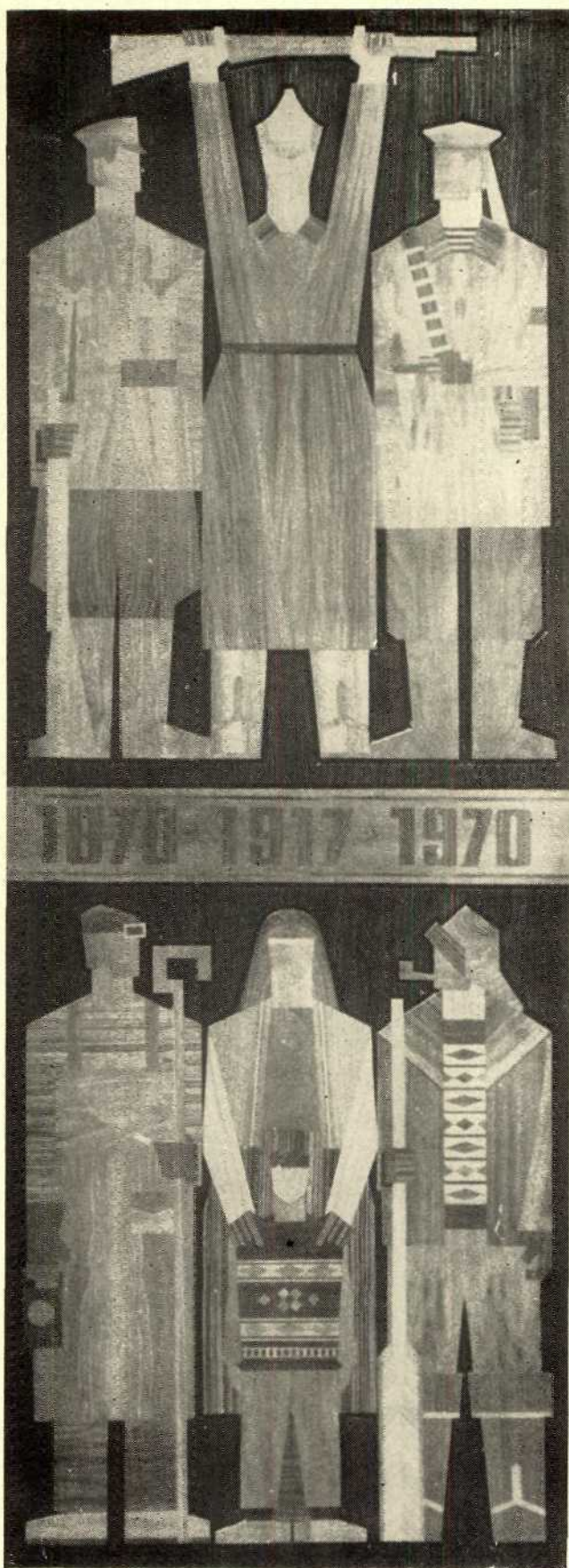

NOVEMBER 1970

EESTI NSV KIRJANIKE LIIDU HÄÄLEKANDJA

11

H. Tertsius
Võit ja töö
(Intarsia ja puulõige)
1970

LOOMING

KIRJANDUSLIK
JA ÜHISKONDLIK/
POLIITILINE
AJAKIRI

Eesti NSV Kirjanike Liidu häälkandja

11 NOVEMBER 1970

Üle aja

Johannes Semperile

Hing ärkab ööst ja päästab valla
mu mõtiskluste sünge paadi,
mis seisis keti otsas kaldal
ju suurest jääminekust saadik.

Paat liugleb väikest oja pidi
maailma embavasse merre,
veel hoides liivakaldaid ligi,
kuid juba hingates ja kerge.

Ta pilgus vabad inimhõimud,
ta püüdleb sinna läbi kahu,
kus vennastuvad vaim ja võimud,
et lõpuks leiduks üllas rahu.

Rikastatud suvepäevad

Päev saabus soe ja paljajalu,
ta oli sündmustühjust täis.
Vaid pleekida ja püüda kalu —
kõik muu siin mõttetuna näis!

On põllul leiba küllalt süles
(sees mõni rukkilill).
Pilk kurjakartlik tõuseb üles
ja ütleb: küll mis küll!

Ja säääl, kust puhus rangeid tuuli,
on emad piirivalveks —
säält hõljub töökäsi ja huuli
ning elujulgust talveks.

1946

Ma rakendasin ette unistuse
ja sõitsin taliharjal üle maa.
Ja pakanegi andis nägemuse
ja ihus kajama löi iga haav.

Kuid juurte kodu pole siiski tuultes
— nii veretuks jäi teostuste skits.
Vampiiri survet tundsin lõtvund huultes
ja kogu ihu põletas ta vits.

Kuid toibudes, kui tahe ankrut hiivas,
ma haaran sule — kaob ka viimne lumm,
sest ma ei ole enam Bernhard Riives
ja minu valu pole enam tumm.

Linnalähedases rongis

Jookseb vagun nagu sajalagne,
miniseelikuid ja laste silmi täis.
Rohelisse põgeneme, üleõiselt valged,
tiibuigatsevad, paljapäi.

Aknas sõidab kaasa suvepäike,
vaade kirju on kui lastepilt.
Mättasse löön kõik, mis õel ja väike.
Sülle kukub mulle mõttekild.

Tahaks nahalt kratsida kui sammalt,
mureprügi tahaks viia linnast!
Suvilas, mis asub heledamalt,
tahaks tunda loomulikku rinnas!

Hommik

I

ee oli juhtunud varsti pärast ema surma, kui kuskil väga kaugel põhja pool sööstis taevasse helehall suitsusammas ja hakkas pärast kõrguses laisalt laiali valguma, meenu- tades lõpuks pikavarrelist laia kübaraga seent. Beisembai meelest ei võinud see olla muud, kui et Astrahani pommi- tatakse ja sakslane sai bensiniitsisternidele pihta. Järgmi- sel hommikul tundus maailm kuidagi teistsugusena — kevadest saadik pea vahetpidamata lõõsanud taevas oli kui paksu halli värviga üle tõm- matud, ja alles veidi aja möödudes taipasime, et see ei ole pilvitus, vaid suits, mille tuul oli öö jooksul meieni kandnud.

Kui hämmastavalt sarnaneb aatomiplahvatuse seen tollega, mida nägin kasvavat Astrahani kohale, ja kui hea, et me siis veel ei teadnud, mis asi on aatomipomm, ja kas see poleks võinud nõnda jäädagi...

Ja nüüd, järgmisel varasügisel, sõidab üleveokaater igal hommikul ja õhtupoolikul mööda tohutust põlenud plekilasust Volga kaldal. Bei- sembai ei eksinud. Saun, mida meid ehituskoolist remontima saadeti, on plahvatuskohast kilomeeter eemal, aga ta aknaraamid on kõrbenud, seinad praguliseks ja auklikuks vapustatud ja meie peame aitama maja uuesti korda panna.

Oleme siin vaid viiekesi. Meister Aleksander Ivanovitš käib meid kaemas harva; tema asemel peab käsutama Odessast pärit Kramarenko, kelle meister meie grupi vanemaks tegi, kuid Kramarenkol käib vaid õige harva püüdlikkusehoog peal. Nõnda oleme siin sama hästi kui omapead, ja vahelduseks pole see sugugi paha. Kui tuju tuleb, teeme tööd, kui tuju üle läheb, istume sauna seina ääres ja vahime Volgale, kus liigub igas suuruses rohelisteks võõbatud laevu. Ainus, kellel laisk- lemise pärast süda kripeldama kipub, on Tonja Blohhina. Tonja ongi meist kõige vanem, kaheksateist juba täis, aga kuklasse krunkikeera- tud juuksed teevad teda veelgi vanemaks, natuke tädilikuks. Tonja nurub nende meie istumiste sekka alatihti, et me jälle tööle hakkak- sime. Kui me teda kuulda ei võta — ja harilikult me ei võta teda kuulda —, ei pahanda ta, vaid istub teistega truisti kaasa. Ainult kui Kramarenko või Vanja Katkov vanduma pistavad, tõmbub ta punasta- des eemale. Kuid Tonja on kõiges nii väga korralik, et isegi Krama- renko, see lõuapuu, paistab teda veidike häbenevat. Sootuks teistmoodi on Ljubkaga, kes on küll alles seitsmeteistkümnene, Tonjast ligi aasta noorem, aga välispidi täis eit. Ja meie tüdrukutest on just tema kõige etem. Tonjaga on nad vastandid — Ljubka ei punasta millegi peale, tema kuuldes võidakse kõigest rääkida, ta ainult naeratab, oma siledaid ja hästi läikivaid hambaid näidates, ja laulab madalavõitu häälega alatasa üht ning sedasama laulujuppi:

Võtke kiiresti ta kinni,
ta võib ära putkata,
pange kümneks aastaks vangi,
sest mu rinnal lamas ta.

Ljubka ei tee sellest saladust, et käib vähemasti neljakümnese mereväelasega, staršinaaga, kes teda kõiksugu kraamiga turgutab.

«Ja mismoodi sa talle tagasi tasud?» pärib Vanja Katkov Ljubkalt, kui kolmekesi kaatri sildumiskoha poole longime ja Ljubka meile teatab, et ta koolimajja ei tule ja võtku meie tema õhtusöögiportsjon endale.

«Armastusega,» venitab Ljubka vastuseks ja keerutab silmi. Ta käsib mul edasi minna ja sosistab midagi Vanjale kõrva sisse.

«Roni eemale, kuule,» tõrjub Vanja Katkov pahuralt, aga Ljubka ainult naerab.

Tükk aega olime ühes rühmas koos olnud, aga vist keegi meist ei teadnud ikka veel, et Vanja Katkov käib turul taskuid tühjendamas. Ta on heledapäine, heasüdamliku näoga, kasvult väheldane. Meist viiest on tema ainsana Astrahani poiss ja ta ei ela ühiselamus, vaid koos ema ja õega päris omaette majas, kuskil linna veeres. Pühapäeviti käib Vanja ilusasti riides, kannab siis kroomsäärilikuid, mis ta ostnud kolme tuhande rubla eest, ja ehtsat ülikonda. Mina saan temaga hästi läbi, millegipärast tunneb ta minu vastu justkui poolehoidu. Kui mul kevadel, enne vormiriiete väljaandmist, viimased kodunt kaasavõetud püksid jalast lagunesid ja ma pidin ühiselamusse sitsima jääma, tõi Vanja mulle kodunt oma küll paigatud, aga ikkagi säärevarjud ja ma pääsesin jälle liikuma.

Kui lõpuks ka Tonja kuulda sai, mäherdust lisaametit Vanja peab, pidi ta minestusse langema. «Jumal halasta — ta on ju nii-i armas poiss!» Seevastu Ljubka huvi Vanja vastu tõusis just selle uudise peale. Kuid Vanja ei paista tüdrukutega tegemist tegevat. Kuigi on kah juba seitsmeteistkümnene.

Vanja, Ljubka ja mina liigume ühest saunanumbri teise ja parandame krohviauke. Minu tööks on alt, sauna eesruumist, valmismörti ämbritega üles tassida, Vanja pillub augud täis ja Ljubka hooleks jääb lapid siledaks hõõruda. Olen parajasti järjekordse mõrdilaari järele tulnud, kui silma järgi võttes kolme-neljateistkümnenaastane tüdruk poikvel välisuksele ilmub.

«Vara natuke, leili veel ei ole,» tahan oma meelest nalja teha, kuid tüdruk ei naerata, ta palub mind veidi vinguva häälega, et ma kutsuksin Vanja Katkovi. Ma ei mõista muud, kui lähen tema soovi täitma. Kui ma Vanjale teatan, et keegi tüdruk tahab teda näha, kortsutab Vanja kulme ning pärib, mismoodi ta välja näeb. Mismoodi? Et ta kannab vana sitskleiti ja tal on pisukesed patsid — see on kõik, mis mul meelde jäi. Vanja pomiseb justkui vabandamisi, et kes muu see ikka on kui öde.

«Või öde,» tänitab Ljubka võidurõõmsalt.

Vanja teeb minekut, ja kui ma talle sauna eesruumi järele jõuan, hüüab ta juba ukse vahelt, et peab kohe koju minema. Ju see siis ikka tõesti ta öde oli, aga polnud küll mitte üks põrm Vanjaga sarnane.

Meie töökohta tagasi jõudes pean Ljubkale seletust andma, mäher-

dune see Vanja kutsuja õieti oli, ja kui ühman, et eks ta jooksnud ja vaadanud ise, puhkeb Ljubka heast peast naerma, viskab hõõritsa nurka ja läheb tantsusammul akna alla, ümisedes jälle oma äratüüdanud laulukest. Nühin üksinda krohvipaiku ja tean juba ette, et seni kui Vanja tagasi ei tule, ei ole mul Ljubkast abimeest loota. Vanja sõna Ljubka kuulab, itsitab ja mossitab küll, kui Vanja talle peale käratab, aga teeb siiski, mis Vanja käsib. Mina ei julgegi Ljubkat sundida, parem teen üksi.

Ljubka kõõlub aknal senikaua, kuni olen selle saunanumbri seintega valmis saanud ja hakkan tööriistu kokku korjama, et järgmisse üle kolida. Siis ajab temagi ennast sirgu, võtab loppis mõrdiämbri kahe sõrme otsa ja longib mulle järele.

Kõrvalnumbris on üksainus klaasruut terveks jäänud, teisi asendavad vineeritükid. Sellepärast on numbris peaaegu et hämar. Tööd paisatab parasjagu — kraanide ümbert on krohv sootuks maas, siin-seal jonkslevad seintes laiad praod. Lähen kõigepealt mõrdi järele. Kui tagasi jõuan, istub Ljubka kunstkivist pingil ja pärib hoolitsevalt:

«Kas sa ära ei väsi?»

Mis see tema asi peaks olema...

Kahman kellu, ja kuulen:

«Tule siia, tule, noh.»

Astun vastu hakkamata need mõned sammud, mis mind pingist lahutavad.

«Mis sa tahad?» küsin põrnitsevalt.

«Midagi. Tahtsin sind natuke lähemalt vaadata. Kui vana sa oled?» küsib ta ja vaatab mind iseäralikult.

«Ja mis see sind huvitab?» See vaatamine ja see hääletoon teevad mind kohmetuks ja abituks.

«Ikka huvitab. Ütle, mis sa unes näed?» pärib ta edasi, mu piinamisest ilmselt löbu tundes. Ta seab oma kahujuukselise pea viltu ja küsib: «Tüdrukuid kah näed?»

«Pean ma neid unes nägema, nagu päeval poleks vaadata,» püüan ise-teadvust turgutada.

Ljubka pistab jälle valjusti naerma, hüppab püsti, ringutab ja heidab mulle üle õla:

«Sa alles loll kui tita, mis ma sinuga tühja muidu lobisen.»

Mul on otsekohe kergem olla, kui Ljubka numbrist välja keksib ja mööda kogu majakorrust läbivat koridori eemaldub ei tea kuhu. Asun uuesti töö kallale, ja alles nüüd märkan, et olen üleni higiseks tõmbunud nagu keskpäevase päikese käes.

Vanja ilmub lagedale alles järgmisel päeval, hoidub omaette, ei kõnele kellegagi, ja kui Ljubka temaga eputada katsub, põrutab tüdrukule nii, et isegi Ljubka vakatab. Kui kahekesi jääme, pärib Ljubka minu käest, mis Vanjaga lahti. Ma ei tea, mis temaga lahti on, aga küllap midagi perekondlikku. Oli eile ju esimene kord, kui Vanjal kodunt järele käidi.

Kuid mõne päeva möödudes on Vanja Katkov jälle oma hariliku olekuga. Kuid siis üllatab ta mind küsimusega, kas ma ei taha kolmekümmet rubla teenida.

«Mismoodi?» küsin ettevaatlikult. Ma hoopiski ei kavatse tema lisametis osaliseks hakata.

«Mine mu õega pühapäeval teatrisse,» seletab Vanja nagu vastu-
tahtmist. Kui jään teda juhmilt vahtima, lisab juurde: «Noh, selle-
samaga, kes mind otsimas käis. Ajab mulle peale, aga mina parem
parandan saunanumbreid, kui istun seal. Üksi ei taha teda lasta, koju-
tulek jääb pimedale peale. Käi ära, saada ta meie tänava otsa ja saad
kolmkümmend rubla. Pilet nagunii.»

Ma pole iialgi päristeatrisse saanud, ainult rahvamajas olen korra
näitemängu näinud, aga kujutan ette, et päristeater on midagi uhket
ja suursugust, ja pelgan natuke sinna minna. Kuid Vanja on niisu-
guse näoga, et ma ei söanda talle vastu ajada, liiatigi pole kolmküm-
mend rubla laita raha, sest selle eest saab osta kolm lõunast leiva-
portsjonit — ptjuškat. Või midagi muud ette võtta.

«Pea ühte meeles — sellest mu lisaametist ei tea Nadka midagi.
Said aru?» ütleb Vanja, kui on mu nõusse rääkinud.

Sain täiesti aru.

Pühapäeval ootan Vanja õde, keda peab Nadkaks hüüdma, teatri
ees platsil. Ta tuleb, seljas uus valge kleit ja jalas valgete sokkide otsa
pistetud riidest kingad. Minuga võrreldes on ta päris uhkelt riides.

Nüüd on mul huvi Nadkat paremini vaadata ja ma märkan, et ta on
üsnagi inetu plika. Nägu nagu kitsejälg, liiatigi tedretäheline, jalasää-
red sirged ja peenikesed kui rööbaspuud meie kooli õuel.

«Tere,» ütlen üleolevalt, mõista andes, kes ma niisugune siin olen.

«Tere,» vastab Nadka ega vaata mulle otsagi.

«Lähme siis või...» Mul on korraga kuradima sant tunne, et seda-
moodi raha eest tuln teist teatrisse valvama, ja pelgan kangesti, kas
Vanja seda meie kaupa äkki õekesele ette ei rääkinud...

Kui oleme punase sametiga üelöödud toolides end sisse seadnud,
teeb Nadka lõpuks omal algatusel häält. Ta pärib, kuidas mu nimi
on.

«Kolja,» teatan. Kannan seda nime nüüd kohe ametlikult: kui mulle
enne ehituskooli saatmist sünnitunnistus välja kirjutati, ei hakanud
sealne vanamutt ennast vaevama, vaid tegi minust ilma pikemata Nikolai
Sergejevitsš Pankini. Mis ikka, nõnda on mugavamgi olnud. Aga nüüd
tunnen äkki tahtmist selle plikahakatisse ees seletada, et päris õigesti
olen ma Kalju.

«Kalju?» kordab Nadka imepuhtalt. «Ah jah. Vanja ükskord rääkis,
et teil on seal üks poiss Eestist, siis sina oledki. Eestis on ju meri, eks
ole?»

Ma pole merd oma ihusilmaga näinud, aga või ta palju teistmoodi
paistab kui Võrtsjärv koduküla juures. Olgu pealegi soolane, vesi
on vesi. Ja ma noogutan.

«Ja see järv on teie ligidal, kus Aleksander Nevski rüütlid ära
uputas.»

Hakkan naerma ja ütlen, et peale vee on Eestis siiski ka maad.

«Eesti rahvas on väga töökas ja võitles tsaari vastu,» teatab Nadka.
Ahah, seda on ta muidugi koolis õppinud.

«Aga kas teil seal teatreid kah oli?» on Nadka järgmine küsimus.
Võin kinnitada, et minu teada kohe päris mitu.

«Mina muud ei teekski, kui istuksin teatris ja muudkui vaataksin,»
seletab Nadka õhinal, ja ma küsin pilketooniga, kas ta kavatseb näit-
lejaks hakata.

Nadka kahmab õlalt ühe oma patsihakatistest, hakkab seda näppima ja sosistab:

«Ükspuha, kelleks ma kavatsen, aga teater meeldib mulle.»

Päris parajal ajal läheb saal aegapidi pimedaks ja tumepunane eesriie nihkub salapäratseva aeglusega kahele poole.

Näitemäng, mida meile näidatakse, on sellest, kuidas prantslased Venemaale tulid ja peksa said. Imelikul kombel elan mina näitemängule rohkemgi kaasa kui Nadka, kes pärast hämaral tänaval kurdab, et tema lootnud midagi ilusamat näha.

«Sina tahtsid aga armastust või sedamoodi,» ei saa ma oma torkimist jätta.

«Ümberringi ju ilusat nii vähe,» ohkab Nadka.

Ma ei oska selle peale kosta, ma ei ole selle peale lihtsalt mõtelnud. Nagu kõik teised, ootan ma ühte — et sõda rutemini lõpeks, ja see olekski see kõige ilusam, mis tulla saab.

Nadka aga heidab mulle justkui küsiva pilgu ja ütleb:

«Sa ei hakanudki naerma, et ma niimoodi räägin.»

«Mis siin naerda oli?» imestan siiralt.

Nadka tõmbab oma kitsukesti õlgu ülespoole.

«Ma ei tea, aga kui ma niimoodi kellelegi räägin, siis ikka hakatakse kõkerdama,» ütleb ta.

«Su vend ka?»

«Ei,» raputab Nadka kiiresti pead. «Vanja ainult ütleb, et ma olevat natuke lollike.» Äkki küsib tüdruk ärevalt: «Kas see on tõsi, et teid varsti Stalingradi saadetakse?»

«Jutud käivad,» võin ma vastata.

«Mis siis mina peale hakkas, ma ei oska ilma Vanjata kuidagi,» tunnistab Nadka. «Ja meie tänava poisid kardavad teda.»

«Mis need teie tänava poisid sulle siis teevad?» pärin.

«Ega nad muud, aga nad narritavad. Ma olen nende arust teistmoodi. Ja ma olen ju ka nii inetu,» lisab ta leplikult.

«Mis sul nii viga,» vastan lohutavalt, heidan Nadkale pilgu, ja ta tundub mulle nüüd tõepoolest kenam kui esimesel nägemisel. Kenam... või teistsugusem. Kuid Nadka ei paista mu lohutust tõsiselt võtvat, ta ütleb äkki trotslikult:

«Olen missugune olen, mina tahangi niisugune olla ja kõik.» Ning jälle keerab ta juttu: «Aga kas Vanja seda sulle rääkis, et ma pole üldsegi tema pärisõde, ma olen leidlaps, Vanja isa leidis mu pargipingilt ja tõi kaasa, kasuema pole mind kunagi tahtnud. Ja nüüd ei ole isa ka enam.»

«Küll ta tuleb ükskord tagasi, ükskord on sõjal ikkagi lõpp.»

«Me saime surmateate,» vastab Nadka igapäevaselt. «Kui ma seal saunas käisin, siis kasuema käskis Vanjat kutsuda, sest saime surmateate.»

«Vanja pole midagi rääkinud, ainult imelik paistis,» pomisen.

Sellest on raske rääkida, ja kui Nadka vakka jääb, käin minagi sõnatult ta kõrval. Teispool Tatari turgu pöördume sillutamata tänavasse, kus seisavad väikesed majad, kõik ühesugused, otsad tänava poole, laudkatused peal, värvimata. Ühel muldrikul istuvad kaks poissi, ja kui oleme neist mööda saanud, hüütakse meile järele:

«Noh, Nadka, kas tõi nüüd endale printsi kaasa?»

«Vaata kui ütlen Vanjale,» vastab Nadka tagasi vaatamata. Ja see mõjub otsekohe, selja tagant ei kosta enam sõnakestki.

Lõpuks oleme kohal. Nadka koputab aknale, ma kohman mokaotsast midagi «Head õhtu» taolist ja kaon tulnud teed tagasi.

Alatihti ja aina sagedamini näen unes oma lapsepõlve, aga millest see küll tuleb, et mitte kordagi pole mu unenäod ulatunud sõja-aastaisse? Või ootavad nad oma järjekorda? Oma õiget aega?

Teisel päeval topin Vanja Katkovile ta kolmekümnerublalist tagasi. Aga Vanja saab vihaseks.

«Mis sa vigurdad, kaup oli ju niisugune,» ütleb ta.

«See oli niisama... Pole mingit raha selle eest vaja.»

«Äkki meeldiski?» on Vanja imestunud.

«Peaaegu.»

«Siis äkki lähed teine kordki,» on Vanja lootusrikas.

«Eks seda näe... Kuule, su õde rääkis, et olite isa kohta surmateate saanud.»

Vanja heidab mulle altkulmu pilgu, viivitab, alles siis vastab:

«Mitte surmateate... Oli tal tarvis padrata... Tuli kiri, et jäi teadmata kadunuks.» Vanja muigab mõrult. «Ainult et kui lenduri kohta niimoodi kirjutatakse, siis pole see muu, kui et põrutati kuskil teispoole rinnet alla.»

«Ega see kohe tähenda, et ta surma sai. Võis vangi jääda või...»

«Minu vana ennast neile raiskadele vangi ei anna,» vastab Vanja Katkov vihikavalt. «Aga võib-olla pääses partisanide juurde.»

«Muidugi. Mina ei saanud isa käest üksvahe kaks kuud kirja, siis tuli välja, et aadress oli vana.»

«Tead,» hakkab Vanja oma kombe vastaselt äkki südant puistama, «kui see teade tuli, mõtlesin ära rindele panna, küll seal võetaks, aga Nadkast on kahju.»

Vanja ei taha ilmselt mulle tunnistada, kes Nadka talle tegelikult on, ja ma püüan hoiduda reetmast, et tean seda.

Meie jutt soikub, nokitseme tööd teha, kuni meister meid vaatama ilmub. Ta on pikk, paksude huultega juba eakas mees, ja oma mustast satiinist särgi rinnal kannab ta medalit, mille on enne sõda mingi elektriijaama ehitamise eest saanud.

«Noh, poisid, kuidas edeneb?» küsib ta juba ükselt, laseb silmadel ringi käia ja lisab heatahtliku noomimisega: «Aeglasevõitu töötate, mis? Kas nüüd nii tohib? Kuulsite, et Harkov on meie oma?»

Me pole sellest kuulnud ja rõõmustame temaga kaasa. Aleksander Ivanovitš unustab otsekohe oma torina ja kuulutab ette, et nüüd on sakslastel kiire minek, enam nad ennast pidama ei saa. Ta teab sõjast ja sõdimisest õige palju, see meie meister.

«Aga teie, poisid, sõidate juba päris varsti Stalingradi taastama,» teatab Aleksander Ivanovitš kõige lõpuks piduliku häälega. «Meie rühm lõpetab ennetähtaegselt. Stalingrad on vaja kiiresti üles ehitada.»

Ta teab, kui väga see uudis meile meeltmööda on, sest alates päevast, kui see kuuludus liikvele läks, et meid Stalingradi saadetakse, oleme temalt alatihti nuianud, kas see ikka tõele vastab. Nüüd on siis see juba kindel, aga kui tahame täpsemat aega teada, hakkab Aleksander Ivanovitš salapäratsema ja seletab isalikult:

«Kui õige aeg käes, küll siis öeldakse. Praegu aga peate hoolega õppima, et te endale seal häbi ei teeks.»

Ta on muidu päris kena mees, aga oma manitsemisi võiks ta küll vähemaks jätta...

Meister läheb teisi õpilasi sauna pealt üles otsima ja Vanja Katkov lausub asjalikult:

«Peab mõne treti turule tegema, emale väheke koguma.» Äkki ta sülitab. «Äh, sai see amet selgeks õpitud, nüüd ei oska enam lahti saada.»

Ma ei mõista midagi vastu öelda. Ei usugi, et see kahetsus päris puhtast südamest tuleb, sest mitmest asjast paistab välja, et ta tunneb ennast selle oskuse tõttu teistest nagu kõrgemana. Ta on abivalmis poiss ja pole karta, et ta omadelt kas või kopikagi ära tõstaks, aga temaga peab ettevaatlik olema.

See on teine kord, kui ta oma kõrvalametist rääkima hakkas. Esimene kord oli umbkaudu kuu aja eest. Ta sattus mulle tänaval vastu, põsk ja käsi katki, ja ilma et ma midagi pärinud oleksin, seletas ta ise vihasealt:

«Keegi saatana prillimutt nägi ära, kui matsilt kulle tõstsin, pistis kisama, aga sai nii, et ta aknad sisse lendasid. Taheti kinni võtta — noh. ärgu ikka tulgu.» Jäin teda kohkunult vahtima ja ta surus läbi hammaste tigidalt: «Et sa vait oled, kuuled!»

Ma olin vait. Aga nädalapäevad tagasi, kui järjekordselt sauna seinä ääres istusime, hakkas Tonja Blohhina äkki Vanjat noomima, et ta, muidu hea poiss, niisuguse asjaga tegeleb ja inimestele liiga teeb. Vanja vedas tokiga liivale jooni, kuulas osavõtmatult, ja mitte tema, vaid Kramarenko oli see, kes Tonjale vastu ütles:

«Mis sa nende spekulandiraiskade pärast öiendad.»

Mulle tuli otsemaid meelde see vana naine, kelle prillid Vanja Katkov puruks oli löönud, keda ma polnud näinud, aga keda ma ometi väga täpselt ette kujutasin. Kuid ma olin vait.

«Mõtlete, et praegu on sõda, et praegu võib igatmoodi,» läks Tonja Blohhina juba mitmuse peale üle. «Aga kas te tõesti loodate, et kui rahu tuleb, hakkate päevapealt teistviisi elama?»

«On sul valu aina õpetada,» ütles Ljubka laisa naeratusega, «elagu igaüks, nagu oskab. Sõda lõpeb, sõda lõpeb... Kui algas, pidi kahe kuuga ja suure võiduga lõppema, nüüd on kaks aastat madistatud, ja kus see lõpp on? Vaata kui varsti meie poisse kah rindele ei võeta, ja kas tulevadki sealt eluga tagasi.» Ning hetke möödudes lisas Tonjale: «Ei tüdine sa kah ükskord oma nina toppimast.»

«Ma ütlen sulle, Vanja, et kui sa ei jäta, lähed sa ükskord vangi, usu minu sõnu. Praegu on miilitsaid vähe, aga ega see nii jää,» laskis Tonja Blohhina ühtvalu ja aina ägedamalt edasi.

Alles selle peale tõstis Vanja Katkov pilgu, vaatas Tonja Blohhinale kalgilt otsa ja küsis:

«Ja mis see sinu mure on?»

«On küll,» vastas Tonja ägedalt. «Ma ei taha, et sa teistele ja endale halba teeksid.»

«Ära teda kuula, Vanja,» lausus Ljubka naerdes. «Sa näed, tal nagu sügeleks, ta muidu ei või kohe.»

«Jah, vaata, ei või,» muutus Tonja ootamatult väljakutsuvaks. «Issand, mis meist sedamoodi saab, kui aga kõige jaoks õigustust leiame ja muudkui kaasa kiidame. Vaata, Kolja, et sina nõnda ei hakka,» jõudis Tonja lõpuks ka minuni.

«Küll ma ise tean, mis ma teen,» püüdsin iseteadvalt vastata.

«Midagi sa veel ei tea,» lausus Tonja Blohhina ohkamisi, ja Kramarenko leidis, et parem juba tööle minna, kui neid õpetusi kuulata. Ja me läksimegi tööle tagasi.

Praegugi ei oska ma muud kui ühmata, et peaks jälle liigutama hakkama.

II

«Pidage hästi meeles, et nüüdsest peale olete kuulsusrikka Staligradi taastajad. Teil ei tule kerge, aga teie isadel ja vendadel, kes seda püha linna kaitsesid, oli palju raskem. Ärge tehke häbi oma koolile, oma õpetajatele.»

Aleksander Ivanovitš lükkab sinisest kalevist nokatsiga üle näo ja vaatab küsivalt meid vastuvõtnud ametimehe poole — et kas aitab või peab veel rääkima. Ametimees, samasuguse, ainult luitunuma soniga, astub sammu lähemale ja röögatab:

«Plahvatust... natukese aja eest kuulsite?»

Just nagu kuulsime...

«Noh nii. See polnud mingi aupauk. Keegi läks jälle õhku. Miiniga, mürsuga, ükskõik millega. Meil, võtke teatavaks, võib iga kivi plahvata. Ma tean, Astrahanis on kenad pargid. Varemed aga, pidage meeles, ei ole jalutamispaike. Meil, nagu teie meister just äsja ütles, on küll püha linn, aga ega siitki maksa enneaegu taevariiki tikkuda. Selge?» röögatab ta veelgi valjemini.

Ta kuuleb üksmeelset vastust, et on küll selge.

«Kui on selge, siis laiali. Ärge muretsege, nii suur ja rahvarohke meie linn veel pole, et te üksteist ära kaotaksite.»

Võtame oma kompsud, kellel neid võtta on, ja jaguneme salkadeks vastavalt sellele, kuhu keegi tööle määrati. Tüdrukud lähevad kõik ühte paika kokku ja elama hakkavad nad Pavlovi majas; seda maja on mitu korda kinoski näidatud. Suurem osa poisse peab minema traktori-tehast taastama. Ainult Vanja Katkov, mina ja Kramarenko ootame veel, sest meie saatus jäi millegipärast otsustamata.

Aleksander Ivanovitš jätab lahkujatega peaaegu härdameelselt jumalaga, Tonja Blohhiinat ta isegi embab, ja Tonjal ongi kohe vesi lahti. Õigupoolest on endalgi seda lahkumist pealt vaadates kurgus karedavõitu. Viis kuud, viis päris ilusat kuud olime koos...

Kramarenko hõikab tüdrukutele:

«Ärge teie nagu see Pavlov olge, teie laske ikka sisse, kui teid vaadata tuleme.»

«Küll me laseme, olge teie aga tulijad!» hüüab Ljubka omakorda ja pööritab silmi.

Kramarenko pomiseb:

«Küll hakkad juba täna endale uut staršinaad otsima. Või kohe polkovnikut.»

Vanja Katkovil paistab igav olevat. Ta haigutab.

Lõpuks lähevad kaks ühesugustes helepruunides vattkuubedes rühma liikvele. Aleksander Ivanovitš astub tüdrukutega veel jupikese maad kaasa, tuleb siis aegamisi tagasi. Alles Vanja Katkovi pärimine justkui äratab ta.

«Kaua meid siin soojendatakse?»

«Kohe, poisid, otsemaid ma kuulan järele,» rahustab teda Aleksander

Ivanovitš. Ta alandab häält nagu pealtkuulamist kartes ja lisab: «Teid panin ma kaubastusse paika. Kolme poissi oli sinna vaja, ma ütlesin, et teid.»

«Noh, mis siis viga, siis saame leivale ligemale,» teeb Kramarenko rõõmsa näo. Kuid Vanja Katkov on ikka veel rahulolematu ja pomiseb:

«Millegipärast ei paista see kaubastu meie vastu huvi tundvat!»

«Oodake, ma kohe lähen ja uurin järele,» ütleb Aleksander Ivanovitš nagu veidi süüdlaslikult ja kiirustab majja, millest on ainult üks ots taastatud.

«Poisid,» teatab Kramarenko põnevalt, «ma leidsin siitsamast vastast varemestest kuulipilduja. Pölenud küll... Kindel, et kuskilt kivide alt võib päris praavis riista välja kookida.»

«Juba sa jõudsid,» imestab Vanja Katkov.

Meistrit tagasi oodates arutan, miks ta just meid kolme parema otsa jaoks välja valis. Kramarenko on meist vanem ja väljanägemiselt kõige täiskasvanum, ega Aleksander Ivanovitš muidu teinud temast enda abimehe, mida Kramarenko küll eriti hinnata ei osanud. Miks mind? Noh, ega ma meistrile erilist peavalu valmistanud, aga küllap luges rohkem mu kauge päritolu, mis meie meistris äratas peaaegu et aukartust. Vanja Katkoviga polnud tal küll kuigi head läbisaamist, sest Vanja ei armastanud käske täita, meistri asi on aga oma õpilasi ka käsutada. Või loeb nüüd see, et Vanja Katkov on ikkagi tema kaaslinlane?

Lõpuks, ükspuha... Peaasi, et oleme ikka tõepoolest Stalingradis.

Sel ajal, kui siin lahingud käisid, olin ma hobustefarmis naril malaa-ria käes kronksus. Igal öhtul üleshüppav palavik pressis keha nagu kokku, tagus põlvi ja küünarnukke kui saja pisikese haamriga, ja nõnda kordus see öhtust öhtusse, võib-olla kaks nädalat, võib-olla terve kuu ühtejärke — ei mäleta enam. Aga üht öhtut mäletan imeselgesti — esimest öhtut, kui palavik jäi tulemata. Lebasin, kuulatasin meie suure, ahjulõõriga poolitatud elamisruumi öhtusi hääli, mis üha vaiksemaks taltusid, ja kui oli kuulda veel ainult magajate hingamist, tahtsin äkki vastupandamatult välja, lahtise taeva alla. Suure vaevaga leidsin nari alt oma saapad, taarusin õue. Oli tähine, vaikne öö. Teadsin, et sõda üha läheneb, et ka isa on kuskil seal, kuid ma ei teadnud muud, kui et minu jaoks elu kestab, ja mulle aitas sellest teadmisest, muu oli täiesti ükspuha. Nüüd on seda kuidagi ebameeldiv meenutada ja püüan kähku muule mõelda; mõtlen sellele, et kui mind teisel oleks kuhugi paremasse paika tööle sokutatud, poleks mul selle vastu kõige vähematki olnud. Aga siin loodan salakesi — äkki tuleb välja, et meid sinna kaubastusse ei tahetagi, ja saadetakse teistele poistele perra, traktori- tehasesse.

Kuid meid tahetakse. Parajasti kui Aleksander Ivanovitš uuesti nähtavale ilmub, sõidab ette sõjasaagiks võetud veoauto. Täpipealt niisuguse ostis naise kaasavaraga enne sõda endale Pikaliiva perepöeg ning hakkas ümberkaudu kala kokku ostma ning kaugemale müüma. Naine jäi tal just kevadise püügi ajal haigeks ja oli juba suremas, aga mees muudkui sõitis ja ostis ja müüs. Ainult matuse ajal pidas päeva vahet. Äkki see auto siin ongi nimelt see endine Pikaliiva perepoja õnnistegija? Kui mina võisin Võrtsjärve äärest siia sattuda, miks ei võinud siis sedasama auto, millel ju ometi neli ratast laagrite peal veemas? See mõte teeb lõbusaks, kuid mõni minut hiljem olen juba veokastis ja Aleksander Ivanovitš vehib kõigest väest meile hüvastijätuks.

Minek oli nii nobe, et meistril ei jäänud isegi aega meile soovisõnu kaasa panna.

Keerutame veidi aega mööda rususeid tänavaid, siis pöörame piki Volga kallast kulgevale laiemale asfaltteele, ja autojuht tõstab kiirust. Läbime sügava oru, ja kui suurele platsile jõuame, tunnen kinos nähtu järgi ära tollesama kaubamaja, kus sakslaste kõige kõrgem mees talvel kinni võeti. Nüüd on selle ukse- ja aknaaugud põlenud katusepleki tükkidega kinni taotud. Kaubamaja vastas seisnud hoonest on järel vaid suur kividemägi, järgmisest on püsti üksainus sein, mille küljes ripuvad pissimispotid, torujupid nagu sabad taga.

«Poisid, lähme avalikku peldikusse,» irvitab Kramarenko, aga ei Vanjal ega minul ole tahtmist kaasa naerda. Ma ei tea, mille peale Vanja Katkov mõtleb, kuid mind hakkab rõhuma, et sõidame ja sõidame, ja ikka ei kohta muud kui varemeid. Ei aita teadmine, et alles eelmisel suvel olid need kõik ikka tõesti majad ja tühjade müüriaukude asemel läiklesid aknaklaasid. Et seda uskuda, peaks nägema tükikestki terveks jäänud linna, kas või ühtainukest terveks jäänud maja...

Auto sõidab veel vaid ühe tänavavahe, keerab siis paremale. Müüri-nurgal helkleb emailsilt — see on Suve tänav. Oleme Suve tänavas. Kolmekordse tühjakspõlenud, aga muidu terve majakarbi ees auto peatub ja sohver käsib meid maha ronida ning õue minna. Kuigi Kramarenko tahab temalt siinse elu kohta pärima hakata, teeb sohver enam sõnagi raiskamata minekut.

Hoovisügavuses näeme värske plekk-katusega ühekordset tellishoonet, millel juba ka uks ees ja aken selle kõrval. Ehtne klaasitud aken. Uks on kinni, aga kui kolistame, ilmub nähtavale vanades sõjaväeriietes mees, ja ma pean pingutama, et mitte pilku ära pöörata. Mehe alumine näopool on peaaegu puudu, kuid ta küsib meilt enam-vähem arusaadavalt, mis meil vaja. Kramarenko seletab, kes me niisugused oleme, ja mees venitab:

«Ah jah, direktor rääkis.»

Meid lastakse nüüd üle ukse. Kohe ukse kõrval on pisuke kunka, kuhu see ainus akengi vaatab, siis veel esiku moodi ruum, edasi aga on ainult paljad müürid ja tühjad aknaaugud. Tagumisse nurka on midagi lavatsitaolist püsti aetud ja kohe kuuleme, et see on meie jaoks, seal me peame magama hakkama.

«Noh, aga muu?» küsib Vanja Katkov.

«Mis muu?» tahab meie vastuvõtja omakorda teada.

«Mis muu,» saab Vanja Katkov äärepealt vihaseks. «Tekid ja...»

«Pole meil mingeid tekke. Näete, nurgas on roiguskeid, neid võite alla panna ja peale võtta. Direktor käskis edasi öelda, et ehitama hakkate kõigepealt seda maja; lõpetate siin ära, siis on pärisemaja ehitamisel koht olemas.» Ja kuna me temalt pärinud pole, kes ta siin on, siis tutvustab ta ennast: ta on Dimitri Arkadjevitš, sinne komandant ja just sedapidi kõige kõrgem võim.

«Kuradi kaubastu,» uriseb Kramarenko. «Midagi ei ole... Ei tea, kas teie direktor kah roiguskite vahel magab... Kuule, komandant, kas meile vähemalt süüa hakatakse andma?»

«Nii nagu paberid korda aetakse, saate kaardid,» kinnitab komandant. «Meil on kaheksasada grammi leiba päevas; kes tahab, võib saja grammi eest nelisada grammi kartuleid võtta. Muuga on kuidas juhtub. Poodi tuleb minna siit vasakule, paar kvartalivahet edasi. Küll leiata.»

Kui Astrahanis laevale läksime, anti igäühele kolme päeva toidukraam kätte. Täna ongi alles kolmas päev ja ega meil mingit õigust nõuda pole, aga või kõht õigusest küsib ja eilsest saamisest enam hoolib.

«Kuule,» pärib Kramarenko komandandilt põnevalt, «kas said kah siin pihta?»

«Ei mina üldse rindele jõudnudki, kes seda teab, kuhu meid viia taheti,» ütleb komandant, enne veidi aega aru pidanud, kas pärimise peale üldse vastata või mitte. «Pommitati meid seal kuskil Saraatovi ligidal ja seal ma killuga sain, neli kuud olin haiglas.»

«Aga kuidas sa siis siia sattusid?» on Kramarenko ilmselt pettunud.

«Nagu me kõik kuhugi satume. Kuhu mul minna... Brjanskist viidi meid tehasega ära, naine jäi sinna, teab, kuidas ta seal... Ükskõik, kus seni olla, kuni meie omad Brjanskini jõuavad.»

Kui oleme veidi ringi vaadanud, tuleb komandant uuesti ja käsib meid ühekaupa oma pugerikku tulla, et saaks meie nimed ja kõik mis vajalik üles kirjutada.

«Misjaoks sul neid vaja?» pole Vanja Katkov sellest eriti vaimustuses.

«Ikka peab teadma, kes siin elavad, paljugi mis, tullakse või küsima, sõjaaeg,» seletab komandant. Minul on küll päris ükspuha, kas mu nimi on kuskil kirjas või mitte, lähen esimesena. Pugeriku aknaalune on laotatud täis parketipakke ja värvipotsikuid, ülejäänud ruumi võtab pisuke kokkunaelutatud laud ja nari, kus Dimitri Arkadjevitš kirjutamisel istub. Roostetanud koolisulepeaga paneb ta mu nime, sünniaasta ja sündimiskoha hoolsasti paberile, siis ütleb, et ma võin minna ja teha järgmise hommikuni, mis ise tahan.

Väljun õue ja ronin kaubastumaja karpi seestpoolt uurima. Kuidagi veider on näha tühjade müüride keskel täiesti tervet trepikoda — seinad poolest saadik siniseks värvitud, käsipuudki terved. Teise korruse akna all, mis kaubamaja poole vaatab, lebab hunnik püssipadruneid.

Lähen tänavale, pöördun kaubamajast kaugemale ja jõuan varsti platsile, mille keskel seisab tühi purskkaev, kus tsementlapsed mängivad ringmängu. Mõnel on käest järel ainult raudvarb, teisel jalg kadunud, aga kõik nad näitavad endistviisi oma rõõmsat kivist naeratust. Väljaku nurgas näen enda jaoks huvitavamalt — sinna on kokku veetud küll paarsada sakslaste autovrakki. Neid ei valva keegi, ju pole neid kellelegi vaja, ja ma ronin ühest kabiinist teise, keerutan roole, vajutan signaale. Ent autod vaikivad, neil pole minuga asja. Ühe kabiini põrandalt leian ilusate ümarike tähtedega maalitud kirja. See on samasugusel paberil, nagu meilgi enne sõda müüdi — ühes nurgas ilus sinakas pilt, mis kujutab mingit suurt maja. Püüan kirja lugeda, aga mõistan sealt vaid kaht sõna: «Liebe Vater.» Olen kindel, et selle kirja on kirjutatud ja siia läkitatud tüdruk, saksa tüdruk; ma püüan teda endale ette kujutada, ja siis mõtlen, et talle oli see sakslane, kes selles autos sõitis, lihtsalt isa, tema armas isa, ja mul hakkab tüdrukust kahju, ja kui mul oleks võlujõud, saadaksin ma tema isa talle tagasi.

Kui hämarikus kaubastuhoovi naasen, leian ainult Vanja Katkovi eest. Ta on roiguskeid narile vedanud, lesib nendel ning mugib leivatükki. Heidab mulle lühikese pilgu, nagu kõhkleb hetke ja murrab mulle osa. Ma võtan vaikides vastu.

«Käisin turul ringi kaemas,» lausub ta. «On ikka viletsus... Sakslaste gaasitorbikute kesti ja muud niisugust rämpsü müüakse.»

Kaubamaja ligidal on valjuhääldaja üleval, sealt kostab meieni kut-

sung, mis suvest saadik Stalini käskkirjade ette käib. Jookseme välja, aga sõnu siia hästi ei seleta. Parajasti ilmub Kramarenko ja kuulutab, et tüdrukud on marudasti elama pandud, päris ehtsatesse tubadesse. Juba ta jõudis nad üles otsida. Aga ta on muudki jõudnud. Võtab selja tagant saksa täägi ja uhkeldab:

«Näete, mis mina leidsin.»

Täägil pole tõesti viga, isegi Vanja uurib seda lähemalt. Kramarenko on tähtsust täis. Ja ta kannatab ära, kui Vanja leiab ta varandusele õige proosalise rakenduse — hakkab lõkke tarbeks maja eesruumi laotud lauajuppe peenestama. Kramarenko katjuuša abil saame õues ruttu tule üles. Leekide paistel on mitte ainult soojem, vaid ka kuidagi õdusam, varemegi ei tundu enam nii süngetena.

Pimeneb. Kuskil päris lähedal, minu arusaamise järgi jaama pool, kostab jälle plahvatus. Kuid me ei tee sellest välja. Kui plahvatusekaja vaibub, on äkki täiesti vaikne, ka raadio on tummaks jäänud.

«Teate, poisid,» hüüatab äkki Kramarenko, kui on natuke aega tähisesse taevasse vahtinud, «pidage meeles — kui ükskord kuu peale lennatakse, siis mina olen seal platsis.»

«Lähed sinna midagi üles korjama või?» pistab Vanja Katkov.

Kuid muidu igasuguse nõökamise vastu tundetu Kramarenko solvub seekord otse silmanähtavalt. Ta põrnitseb Vanjat altkulmu, otsib kaua, mida vastata, kuni lõpuks pahvatab:

«Sina sinna muidugi ei läheks, seal turgusid ja taskuid pole!»

Vanja Katkov viibiks nagu kuskil eemal ja teeb näo, nagu polekski talle ei tea mida öeldud. Ta kostab täiesti rahumeelselt:

«Hea küll, mis sa sellepärast turritad. Lenda või mine, kuhu tahad, mina mõtlen pärast sõda kingsepaks hakata.»

On see päris tõsiselt öeldud või mitte, seda ma ei tea, aga Kramarenko usalduslik loomus saab võitu ja ta seletab õhinaga:

«Ei, ausõna, eks ole, poisid, huvitav oleks oma silmaga ära vaadata, mis seal päriselt on. Kui saaks sinna veel niisuguse pikksilma kaasa võtta, et kõik oleks näha, mis maa peal tehakse.»

«Kui mind näed, siis lehvita,» ütleb Vanja Katkov ja viskab lauatükke tulle juurde.

«Kere on hele,» kurdan, ja Kramarenko jutustab kohe, et saanud juba ühe vanamehega kokku, kelle sakslased siit kuhugi Kaukaasia ligi viinud, seal olnud hirssi, et söö või lõhki, sest sakslased hirssi ei tahtnud.

«Eh, kui oleks nüüd üks katelokitäis,» unistab ta.

«Mul on küll sihuke tunne, et meie kallis Aleksander Ivanovitš soku-tas meid kurat teab kuhu,» pomiseb Vanja Katkov. Ma vaidlen vastu, et nimme ta seda küll ei teinud, Kramarenko aga lööb uljalt käega.

«Ah,» hüüatab ta. «On siin mis on, ma nagunii kavatsen varsti ära rindele põrutada. Astrahanis juba käisin sõjakomissariaadis, lähen otsin siinse üles ja küll nad võtavad.»

«Ja mis sulle öeldi, kui sa käisid?» pärib Vanja Katkov äkki lugu-pidavalt.

«Öeldi, et tulgu ma sügisel uuesti,» tunneb Kramarenko ennast tähtsalt. «Ma puhusin seal, et fašistid tapsid mu isa-ema ära, tahan kätte maksta, ja kõik sedamoodi.»

Kramarenko on lastekodu poiss, oma vanematest ei tea ta enam ammust ajast midagi, aga ju ta arvas, et sedaviisi oma tahtmise hõlp-samini kätte saab.

«Jõuame veel sinna,» venitab Vanja Katkov justkui puudutatult, kuigi ta on Kramarenkost noorem ja ka kasvult väheldane, nii et teda veel ei võetaks, kui ta ennast pakkuma läheks. «Meister küll kuulutas, mäletad, Kolja, et nüüd on sakslastel ühe hooga minek, aga ei ole nad kuigi kaugele läinud. Laisavõitu on, raisad.»

«Pole midagi,» paistab Kramarenko muretu. «Kahte surma ei sure, ühest pääsu pole. Lähme ja vaatame ära, kuidas seal on. Mis see siin, sega seda kuramuse mörti.»

«Sa tahtsid ju ikka kuu peale,» pistan omalt poolt.

«Sinna me veel jõuame, sinna sõja ajal nangun ei minda,» on Kramarenko kindel.

«Tühja selle kuuga, aga huvitav oleks ära näha, mismoodi siin ükskord pärast sõda on,» ütleb Vanja Katkov.

«Turg on igatahes uhkem,» suskab julgust saanud Kramarenko. Ja seegi kord kannatab Vanja Katkov selle ära. Nagu oleks ta oma harjunud ümbrusest välja sattudes ka vagusamaks muutunud.

Sel hetkel kuuleme selja tagant Dimitri Arkadjevitši häält:

«Poisid, see pole küll ilus, mis te nüüd teete.»

Vaatame üheaegselt üles.

«Mis siis on?» imestab Kramarenko. «Ega siin ju pimendamist ole.»

«Arvate, et puumaterjali niisama vedeleb,» räägib komandant etteheitvalt, seistes juba meie kõrval. «Sakslased ja meie omad põletasid ju kõik ära. Korja, kust sa saad... Ja teie muudkui võtate ja teete tuld.»

«Külm hakkas,» seletan.

«Mis külm praegu...» Dimitri Arkadjevitš kummardub, kavatsedes alles põletamata lauajuppe ära korjata, kuid Vanja Katkov tõukab ta käe äkiliselt eemale ja kargab ise püsti.

«Olgu peale, onu,» lausub ta.

«Mis asja?» imestab Dimitri Arkadjevitš.

«Enam me su laudu ei puutu, aga need las olla,» ütleb Vanja Katkov. Kramarenko lisab kähku vahele:

«Küll me toome sulle tagasi, ole mureta, me ei teadnud. Istu parem kah ja räägi sest siinsest elust.»

Dimitri Arkadjevitš kaalub viivu, siis pomiseb:

«Noh, kui te ei teadnud...»

Ta kükitab meist veidi eemale, ja kui Kramarenko selle meie kaubastu ja direktori kohta pärib, hakkab viimast kiruma, et see on hea mees lubama, kui midagi küsid, aga katsu tema käest midagi saada.

«Aga noh, kas ta siis oma inimesi, noh, nii, ei toeta või?» pärib Kramarenko.

«Ükskord saime paki tubakat, muud pole näinud.» Komandant heidab käega. «Tal tähtsamaid mehi varustada vaja, mis need meiesugused.»

Kui lauajupid otsa hakkavad lõppema, laseb ta Kramarenkol suuremeelselt lisa tuua, siis läheb käib korra oma kunkas ja naaseb mõlki emailpotiga, millesse on mõni peotäis hirsitangu puistatud.

«Keedame kah midagi, mis sel tulel muidu põleda lasta,» on ta lahus ise.

See ei olnud sina, Kramarenko, kes Kuule lendas ja järele vaatas, mis seal päriselt on. Aga ta oli siiski meie põlvkonna mees, eks ole? Ja see noormees, kes esimesena meie maamuna ilmaruumist silmitses,

oli kord kandnud sedasama tööjõureservide vormi, mida kandsime meiega. Lohuta end sellegagi. Kui sa ei jäänud Ukrainasse, Ida-Preisimaale, Poolasse või Balatoni äärde.

III

Direktor näitab ennast meile esimest korda alles mitme päeva pärast, kui oleme seinad ja lae krohvimatega üle löönud ja mõrdi jaoks kipsi ootame. Ta on väike kõhetu mehike, üleni roheliselt riides, isegi säärikud on tal rohelisest puldanist. Ta vaatab meie töö sõnagi lausumata üle, käib koos komandandi ja paari teise mehega suure maja varemtes, seal nad midagi arutavad ja õiendavad, ning siis kaob ta jälle tükiks ajaks.

Selge, et oleme hea otsa asemel hullema peale sattunud. Teised meie poisid elavat küll kuskil keldris, aga vähemasti antakse neile sooja lobi ja töö jaoks riideid, meie ainuke hingepide on siiani olnud kaheksasajagrammine leivaports. Öösel aga läheb juba nii külmaks, et tõmba ennast või kerra, võdisema võtab ikka. Ei aita seegi, kui rohkem roiguskeid teki asemel peale vedada. Ja töögi käib nagu muuseas — mitmel päeval ei anta meile midagi teha. Vanja Katkov kaob juba enne lõunat ja paistab, et ka sinne vaene turg talle huvi pakub. Kramarenko armastab kõigest hoiatustest hoolimata mööda varemeid kolada, kutsub mindki kaasa, ja vahel turnime kahekesi mööda kivi-hunnikuid, kahtlaselt rippuvaid treppe, luusime läppunud keldreis. Kramarenko tahab aga aina midagi leida, ta on kindel, et kuskil müüri rusu all on mõni tähtsam sakslane sirakil, kuld kell käe peal ja binokkel kaelas. Niisugune jutt on kaunisti vastik, kuid olen kindel, et nagunii ei leia ta midagi peale veel mõne täägi või pilotka, sest kõik, mis siit pärast lume sulamist ära korjata andis, on ammu leitud.

Ühelt selliselt hulkumiselt üksipäini tagasi tulles näen meie maja ees müüritükil istuvat hallis võidunud vattkuues tüdrukut. «Mis sellel siin vaja,» jõuan mõelda, kui tüdruk minu poole vaatab ja ma tunnen ära Nadka. Ta ütleb naeratades: «Tere, Kalju.» Jään talle otsa jõllitama, oskan ainult küsida, mismoodi tema siia sai.

«Laev tõi,» vastab Nadka. «Nagu Vanja kirja teie aadressiga sain, kohe sõitsin.»

«Vanja kutsus või?»

«E-ei,» venitab Nadka veidi areldi. «Ma tulin... ise.»

«Vanjat juba nägid?»

«Ei. Kas sa tead, kus ta on?»

«Küll ta ilmub, kus tal ikka olla,» teatan reipalt. «Lähme sisse või?»

«Ei, ma ootan parem siinsamas,» vastab Nadka veelgi argsemalt.

Ju ei andnud see jutt minuga talle põrmugi julgust juurde. Ta on näost kangesti kahvatu, mul hakkab temast korruga kahju, aga ma ei oska teda kuidagi enam lohutada, lähen sisse, heidan roiguskitele ja silmitsen krohvimatega kirjatud lage. Kui me sedaviisi edasi töötame, ei saa me uueks aastakski tuba valmis ja külm teeb meile siin otsa peale. Noh, küllap meid kuskile ikka pistetakse, kas või Dimitri Arkadjevitši juurde üksteise otsa. Komandant paistab seda juba praegu pelgavat, ei taha meid mitte üle lävegi lasta, räägib, et tema vastutab sinna hoiule pandud vara eest. Huvitav, kelle jaoks see parkett siia maha kavatsetakse panna?

Väljast hakkab kostma jutukõma; sõnadest aru ei saa, aga tunnen häälest ära Vanja Katkovi. Jällenägemisrõõmu võib sellest vaevalt küll tabada... Ma ei tea, miks ja kui kauaks Nadka siia sõitis, aga mulle meenub see jutt, mis ta ajas, kui teatrist koju läksime. Võib-olla oleks tasunud siiski seda Vanjale tookord edasi rääkida?

Lõpuks jäävad hääled vaiksemaks, vahetevahel sumbuvad hoopis. Siis käib välisuks, sammud tulevad läbi esiku ja Vanja küsib:

«Komandanti oled näinud?»

«Taba pole ees, ju ta on oma kunkas,» vastan, ja ajan ennast istuli. Vanja seisab hetke nagu kõheldes, siis astub otsustavalt kunkaukse juurde ja tõmbab seda. Uks avaneb vastupanuta ning Vanja sõnab:

«Dimitri Arkadjevitš...»

«Mis sa tahad?» kostab seest komandandi unine hääl.

«Mulle tuli öde külla.»

«Ah külla! Kas pirukat kah tõi?»

«Dimitri Arkadjevitš, ma ei tea, kauaks ta siia jääb, aga las ta seniks magab siin, teie kamorkas.»

Ja enne kui komandant midagi vastata oskab, kutsub Vanja:

«Nadka, tule siia, näita ennast.»

«Tere,» kuulen ma Nadka tasast häält.

«Aga kas tal dokumente on?» küsib äkki komandant karmil häälel.

«Mis dokumendid... Ta ju alles neliteist.»

«Teada need öed ja need lapsed,» käreab Dimitri Arkadjevitš. «Kui on alaealine, siis peab tal sünnitunnistus olema. Kas on?»

«Sünnitunnistus on mul kaasas,» kuulen Nadkat ütlevat. «Või see... Vanja, kas näidata?»

«Pole vaja sul midagi näidata,» ütleb Vanja vaikselt, ja ma tõmbun pingule. Kui nüüd midagi juhtub, mis ma siis teen? Vahele minna? «Kuule, komandant,» jätkab Vanja veidi valjemini. «See siin on minu öde, ta tuli Astrahanist mulle külla. Ma räägin seda sulle inimese keeli. Kui sa sellest aru ei saa, siis ära mind pärast süüdistama tule.»

«See oleks nagu ähvardamise moodi,» lausub komandant aegapidi.

«Tead, vana, sa oled sõjas pihta saanud, ma tõesti ei taha sind sorkima hakata. Ausõna ei taha. Teeme heaga. Korraldame tüdruku jaoks akna alla aseme, muud midagi. Ära karda, ei ta puutu siin midagi. Tal pole seda kommetki.»

Järgneb pikk vaikus, ja siis küsib Dimitri Arkadjevitš:

«Kauaks ta jääb?»

«Võib-olla nädalaks, võib olla rohkemaks,» vastab Vanja Katkov kärmesti.

«Aga kui direktor tuleb ja teda näeb, mis ma siis ütlen?» otsib komandant võimalusi vastupunnimiseks.

«Sedasama, mis mina sulle. Kas siis külla ei tohi tulla või?»

«Dokumendid peavad olema, luba...» pomiseb komandant. «Aga on ta ikka sinu öde?»

Nüüd on paras aeg Vanjale appi minna.

«Dimitri Arkadjevitš,» hüppan ma ligi, «ma käisin neil kodus, kui Astrahanis olime, ausõna...»

«Äh, üks kamp olete kõik,» pomiseb Dimitri Arkadjevitš, siis läheb ja istub oma koikale. «Nädalaks ajaks, hea küll,» kuuleme.

Tassime Vanjaga parketipakid otsemaid oma naride alla hoiule, vandudes jumalakeeli, et ei hakka neid ei põletama ega niisama laiali kis-

kuma, toome sületäie roiguskeid, ja kui aseme valmis saame, käsib Vanja Katkov öde magama heita.

«Ma väga ei tahagi,» sosistab öde.

«Küll sa tahad,» sunnib Vanja teda järsusõnaliselt.

Nadka heidab kuulekalt roiguskitele ja tõmbab vattkuue serva silmle. Dimitri Arkadjevitš põrnitseb enda ette. Me väljume ja Vanja lükkab ukse ettevaatlikult kinni.

«Kaks ööd magamata, ja tema ei taha,» pomiseb. Rohkem ma temalt ei kuule.

Vaevalt saame oma naridele istuda, kui väljast tüdrukute häáli kuuleme ja kohe tunneme hämarikus ära Kramarenko koos Ljubka ning Tonja Blohhinaga.

«Tere, poisid,» hüüab Ljubka rõõmsalt. «Otsustasime teie elukest vaadata. Tere, Vanja. Lubasid ikka meie poole tulla, aga pole sind näha.»

«Pole ma midagi lubanud,» ühmab Vanja.

«Ära aja tagasi...» Ljubka vaatab ringi ning hüüatab: «Issand, te siin nagu koopas! Külma ja kole.»

«Aga kus te süüa teete? Kus te ennast pesta saate?» tunneb Tonja muret.

Kõige raskem on selle viimase peale vastust anda, sest mitte ei mäletagi, kunas ennast viimati korralikult pesta sai.

«Pole midagi,» ütleb Kramarenko uljalt. «Stalingradi kaitsjatel oli raskem. Eks ole, poisid?»

Ljubka toetub nariservale, Tonja jääb ukseava ligidale seisma.

«Päris kahju teist,» venitab Ljubka, aga sihukese häälega, et mitte ei usu seda ta kaastunnet. Ja mis meile ikka nii väga kaasa tunda, hullemat nähtud ja läbi tehtud.

«Poisid, aga miks te ei nõua,» võtab Tonja sõna. «Seda pole kuskil ette nähtud, et midagi ei anta. Tekid ja linad ja tööriietus peab kõigile antama, meile küll anti.»

«Aeh!» heidab Ljubka uskumatult käega. «Peab...»

«Muidugi peab,» kinnitab Tonja.

«Astrahani oli ikka hoopis teine elu, eks ole, poisid?»

«Jah, ja kus seal staršinaasid,» pistab Kramarenko. Ljubka heidab talle üleoleva pilgu.

«Nendest poleks siingi puudust, maksaks ainult sõrmega tõmmata.»

«Miks sa siis ei tõmba,» ei jäta Kramarenko aasimist.

«Mu Astrahani staršinaa muudkui kirjutab ja kutsub tagasi, lubab mu eest hoolitseda, kõik dokumendid korda ajada,» venitab Ljubka justkui vastutahtmist.

«Eks sa siis sõida,» teeb nüüd Vanjagi suu lahti.

«Ei kirjuta talle keegi, nagu me ei teaks,» torkab Tonja Blohhina.

«Sina jah tead,» heidab Ljubka.

Tonja hakkab pärima, kas meil siin tõesti ei ole külm magada. Kramarenko irvitab:

«Eks jää ööseks meie seltsi, saad teada.»

Tonja vaatab Kramarenkot kuidagi imelikult etteheitvalt, aga Kramarenko ei pane seda tähele, sest ühtaegu vahib teda oma silmajurakatega ka Ljubka, ning Kramarenko on meelitatud.

«E-eh,» teeb Ljubka, justkui ringutaks. «Lõpeks see sõda ometi ükskord, saaks inimese moodi elama. Nõnda läheb kogu noorusaeg sõjaga mööda, kõik noormehed saavad surma.»

«Staršinaad jäävad ellu, ega nemad rindel ole,» on ka Vanja pistevalmis.

«Ah, jätke ükskord,» lausub Ljubka mossitades.

«Mul, teate, vist kah varsti minek,» teatab Kramarenko korraga uhkelt.

«Kuhu kohta?» küsib Tonja Blohhina ruttu, ehmumisi.

«Rindele ikka. Kuhu meil mujale. Käisin sõjakomissariaadis, öeldi, et oodaku ma kutset.»

Ljubka teatab, et kui tema poiss oleks, tema läheks kah kindlasti, ja kui Vanja siis tähendab, et tüdrukuid võetakse ju medõdedeks ja mujalegi, vastab Ljubka põlastades: «Mis see... See mind ei huvita. Sinna mingu Tonja.» Tonja kurdab, et tema pelgab verd ja sellepärast ei saa ta minna.

«Mina kardan kah, aga ainult oma verd,» tähendab Ljubka.

«Sul ju seda nii palju, mis sa ta pärast värised,» ütleb Kramarenko.

«Mis oma, see oma,» kõkerdab Ljubka.

Natuke hiljem avastab ta, et väljas hakkab juba pimedaks tõmbuma ja peaks ära minema, sest: «Millegipärast tänavalaternad ei põle, oh seda lohakust.» Kramarenko seab ennast kohe saatma. Ljubka kutsub Vanjaki, aga Vanja vastab, et tal pole tuju. Kui oleme kahekesi jäänud, pomiseb Vanja:

«Mis ma siis nüüd temaga siin peale hakkan.»

Mul on paras võimalus teadmatust teeselda ja pärin, mis Nadkat talle järele ajas.

«Eks ta üks omamoodi ole,» sõnab Vanja rahulolematult. «Sõidab heast peast platsi ja kuulutab — tagasi ei lähe. Igašugust tal ka pähe tuleb... Kuule,» elavneb Vanja äkki. «Võib-olla saab ta sinu rääkimisest paremini aru, sa katsu talle seletada.»

«Minu... Kes mina talle olen...» Meie kõnelus võttis ootamatu ja ebameeldiva pöörde.

«Eks sa oled kaugelt pärit, Nadkale aitab sellestki. Kui te tookord teatris ära käisite, nuias ta aina, et ma sind veel teda saatma kutsusin. Tema, saad sa aru, tahab ikka midagi teistsugust.» Kui ma väikin, lõpetab Vanja tusameelselt: «Kui sa ei taha, mis siis. Ma nõndasama ütlesin.»

IV

Teisel hommikul ilmub seesama veoauto, mis meid pärale toimetab, ja Dimitri Arkadjevitiš käsutab meid alabastrit ja muud ehituskraami maha laadima. Sohver on kabiiniistmele pikali visanud ja norskab. Dimitri Arkadjevitiš õiendab ja kamandab, nagu oleks tal terve ehitustrust käe all. Aga ju on temagi niisama istumisest ära tüdinenud. Kui me siis alabastrit varju alla saame, oleme valged kui möldrid. Õnneks on ilm soe ja selge, tõmbame vatid maha ja klopime end puhtamaks. Siis on käes aeg leivaportsioni järele minna. Vanja kutsub Nadka, kes majaseina ääres sitsis ja meie tööd pealt vaatas, ja käsib tal meiega kaasa minna.

Leivapood asub betoonlaega maja terveks jäänud nurgas. Rahvast pole kuigi palju ja oma kaheksasada grammi saame kähku kätte. Kramarenko lööb hambad sealsamas kannikasse ja teeksin seda minagi, kui ma ei kardaks, et ei saa enne pidama, kui kõik otsas. Näljatunne toob sülje suhu, aga ma pean vastu. Kas või jonni pärast.

«Oodake,» ütleb äkki Nadka kahekordse rusketest tellistest maja ees, lippab ukseavast sisse, vaatab seal ringi ja tuleb siis meie juurde tagasi.

«Noh, mis sa seal nägid?» pärib Kramarenko.

«Kooliraamatus oli selle maja pilt,» seletab Nadka. «Siin oli Tsaritšõni kaitsmise staap, ja pärast oli siin muuseum.»

«Muuseum?» tärkab Kramarenkol korraga huvi. «Pagan, siis peaks siia tuhnima tulema, äkki on mõni mõök või nagaan prügi alla jäänud.» Aga sealsamas tuletab iseendale meelde, et peab justament hakkama sõjakomissariaati astuma ja teada saama, mis ta kohta seal on otsustatud.

Kaubamaja juures läheb ta meist lahku. Jääme Nadkaga hoone nurga juurde kühmlikule mururibale seisma ja ma pärin Nadkalt, kas ta seda maja kah tunneb.

«Seda?» heidab Nadka põgusa pilgu üle õla, siis raputab pead! «Ei.»

«Siin just võeti ju Paulus kinni.»

«Kes see on?» küsib Nadka ükskõiksel.

«Seda sa ka ei tea!»

Nadka istub madalale telliskivipostile, sirutab oma peenikesed jalad välja, paneb leivaportsjoni enda kõrvale.

«Enne sõda võis siin päris ilus koht olla,» ütleb ta ringi vaadates.

«Miks sa siia tulid, siin ju teatrit pole,» lausun kiuslikult. «Ja muud ilusat kah.»

«Kuhu mul minna oli,» ütleb Nadka tasa.

«Noh, aga miks sa kodus edasi ei võinud olla?» pärin ikka tortsakalt.

«Ei võinud... Võõrasema ei salli mind.»

«Ei salli, ja jumal temaga. Kas sa mõtled, et Vanjal nüüd lihtne on. Nägid ise, kuidas eile oli.»

Nadka vaatab kuidagi haledalt mulle otsa ja siis rohkem sosistab, kui ütleb:

«Ma mõtlesin, et sina saad minust aru. Siis sa said minust aru, mul oli sellest nii hea tunne.»

«Näed ju, mismoodi elu siin on,» — see on ainuke, mida ma vastu-seks mõistan öelda. Ja oli mul tarvis ta kallal õiendama hakata, eks Vanja ise teab, kuidas ta hakkama saab.

«Tagasi ma ei lähe,» teatab Nadka otsustavalt. «Astun parem kuskile tööstuskooli.»

«Sind ju veel ei võeta.»

«Kui palun, küll siis võetakse.»

«Kere on hele, lähme tagasi,» teen sellele jutule kiiresti lõpu.

Nadka tõuseb nagu vastutahtmist ja longib mu sabas Suve tänava poole.

Kaubastu hoovis on Dimitri Arkadjevitš juba vastas ja pistab kärama, kus ma hulgun ja miks me tööd ei tee.

«Mis tööd?» küsin vastu. «Pole ju midagi öeldud.»

«Öeldud, öeldud... Muudkui igäühele ütle. Direktor käis siin, materjal on kohal, miks te ei tee.»

«Materjal... Aga kus tööriided on?»

«Eks siis nõudke direktori käest, aga muidu kuulaku mina siin tema sõimamist, mis süüdlane mina olen.»

«Ja mis valu meil nõuda on,» ütlen vastu. «Kui tuuakse tööriided, hakkame tegema, kui ei tooda, ei hakka.»

Selle peale ei kosta komandant enam midagi ja kaob majja. Õigu-

poolest poleks ma üldsegi selle vastu, kui saaks õigel kombel tööle hakata, sest peale kõige muu tüütab see niisama tuiamine juba ära. Ega siin ole Astrahan, kus võis käia kinosid, parke ja basaare pidi. Aga ilma tööriieteta tõesti ei saa — matte võis muidu paika taguda, ega see töö määrinud, aga krohvimisega on teine lugu.

Lõikan Kramarenko täägiga oma leivaportsu pooleks ja pärin Dimitri Arkadjevitsilt, kas tal tulist vett on. Märjalt läheb ikka paremini alla. Komandant toob ameerika konservikarbist tehtud kandilise kopsikuga leigeks jahtunud vett. Sööma lähen välja, sees on kuidagi kõle ja ebamugav. Nadka istub ukse kõrval, hoiab leivatükki süles ja vahib enda ette. Ju ta ei söanda ilma Vanjata sööma hakata.

V

Kramarenkol on minek. Järgmisel hommikul peab ta platsis olema. Sellel viimasel õhtul ilmub ta alles suures pimedas, kui oleme Vanjaga juba roguskite ja vattkuubede alla pugunud. Kramarenko seab end meie kõrvale, sest sooja saamiseks oleme hakanud koos magama, sirutab ja ütleb:

«Noh, veel üks öö kangelaslikus Stalingradis.»

«Vaata, et sa siia veel tagasi igatsema ei hakka,» lausub Vanja Katkov.

«Mis siia igatseda on, äh!»

«Seal on ikka hea, kus meid ei ole,» toob Vanja tihti kuulnud ütle-mise lagedale. Aga see ei kõla kuigi veenvalt; Vanja ei paista nagu isegi uskuvat, mida ta räägib.

«Eks me seal saa näha,» on Kramarenko muretu. «Aga teate, poisid, kus ma olin? Ljubkat keerutasin.»

«Kus kohal?» pärib Vanja Katkov.

«Vaat see ongi siin see häda, et kus,» irvitab Kramarenko. «Veda-sin teda seni mööda ajaloolisi varemeid, kuni pimedamaks läks, siis tari-sin ta Tsaritsa äärde orgu, seal vähemalt rohtugi. Aga kaval on ta, madu. Niikaua kiusas, et kui lõpuks jaole sain, oli kohe läbi kah. Itsi-tas veel takkapihta, kutsus pärast sõda tagasi. On aga lirva!»

Ta püüab seda rääkida laia suuga, aga kõlab see kuidagi kohmetult.

«Tonja Blohhina käis sind taga otsimas,» lausub Vanja Katkov. Minagi kuulen sellest esimest korda, sest olin vahepeal ära, niisama hulkumas. Ju Tonja sellel ajal käiski.

«Õige huvitav,» venitab Kramarenko, hetke seda uudist seedinud. «Mis tal tahta oli?»

«Mina teda ei näinud, mu õde ütles. Mingi komps olnud tal käes, tahtnud teada, mis ajal sa homme lähed.»

«Noh, selge, Tonja tahab hoolitseda,» hüüab Kramarenko.

Vanja ajab ennast äkki istuli, kisub mindki pooleldi paljaks.

«Imelikud me ikka oleme tõesti, ei tea, on meid sõda niisuguseks tei-nud või mis... Tonjal on ju kuldne süda, jumala eest. Aga meie ajame aina hambaid irevile. Ljubka, vaat see... Olgu ta litakas, hea küll, aga ta on ju kuramuse õela hingega. Ausõna.»

«Mis mul ta hingest, aga ta on Tonja kõrval nagu kukkel suhkari kõrval,» naerab Kramarenko. «Eh, kahju, et täitsa täkkesse ei läinud ja rohkem enam aega pole. Aga miks sina, Vanja, muned — Ljubka on

sinust kangesti huvitatud, ei tea mispärast. Ükspäev küsis minu käest, et ei tea, kas Vanjal midagi viga või, et ta tüdrukutest ei hooli.»

«Mis mul viga peaks olema,» tunneb Vanja Katkov ennast puudutuna. «Aga temasugused hännakeerutajad mingi kus...»

«Alguse jaoks paras,» õpetab Kramarenko. «Eks pärast ole aega küll etemaid vaadata.»

«Mind niimoodi ei tõmba,» lausub Vanja Katkov.

«Oled ikka omamoodi tõesti,» sõnab selle peale Kramarenko. Vanja Katkovi justkui tõmbab miski ja ta pärrib järsult:

«Mismoodi — omamoodi?» Ju see sõna teda häirib.

Kramarenko naerab.

«Kas sulle endale siis ei paista? Muidu oled ju julm vend, käid turul eitesid kergendamas, mina küll sellega hakkama ei saaks, aga kui tüdrukute peale asi läheb, siis häbened ja ajad na õrna juttu. Mis sa neid tühje häbened, selleks nad loodud ju ongi, et poistega mehkeldada. Ja ära karda, et see neil teada pole.»

«Noh, eks sa siis mehkeldanud, mis sa sinna rindele nii väga pidid tükkima,» püüab Vanja iseteadvalt vastata.

«Neid sealgi. Aga räägitakse, sõduritele antavat pudru sees niisugust rohtu, mis isu ära võtab. Ei tea, kas on tõsi? Sina, Kolja, ikka tead igasuguseid asju.»

Niisuguse asja kohta ei tea ma küll mitte mõhkugi.

Veidi aega püsib vaikus, siis lausub Kramarenko sootuks teise häälega, peaaegu et nukralt:

«Ei tea, poisid, kas saame veel kunagi elus kokku?»

«Kes seda teab...» vastab Vanja Katkov kajana.

«Aga põnev oleks, eks?» elavneb Kramarenko jälle. «Kui lepiks, ütleme, kümne aasta pärast? Siinsamas? Ju siis elatakse siin jälle inimese moodi, aknad on ees, voodid sees... Lapsed mängivad... Huvitav oleks, mis meist selleks ajaks saanud on? Kas oled sina, Vanja, tõega kingsepp, nagu sa lubasid, või läheb Tonja ennustust mööda.»

«Missugust Tonja ennustust?» pärrib Vanja Katkov imestunult.

«Sa siis ei mäleta? Ta ju ennustas sulle, et vangimajja sa jõuad ja sinna sa jääd. Ei mäleta? Nüüd kiidad ta head südant.»

«Need oma ennustamised pistku Tonja...» vastab Vanja rahulikult. Õigupoolest tahaks minagi väga teada, kes on Vanja Katkov kümne aasta pärast ja kes me kõik oleme.

Kramarenko räägib edasi, lepitavalt:

«Sul ikka plaanid peetud, aga mina küll ei tea, mis ma pärast sõda peale hakkam. Eks siis näe. Võib-olla hakkam kokaks. Ninaesine alati omast käest võtta.»

«Kokad ju kõik paksud, sina jälle sooniline,» tähendan.

«Asi see kõht ette süüa, kui voli pärast võtta,» arwab Kramarenko.

Korraga käib kunkauks, tasased sammud tipivad väljapääsu poole. Kui Nadka õue kaob, pärrib Vanja Katkov nagu iseendalt:

«Ei tea, kas ta meie jutte kuulis ka?»

«Mis siis, kui kuuliski,» praalib Kramarenko. «Las kuuleb ja õpib, arvad, et ta neist asjust ei tea või.»

«Teab või ei tea, aga Nadka koha pealt pea moka maas,» nähvab Vanja Katkov tagedalt.

Sammud tulevad tagasi, kunkauks avaneb ja sulgub uuesti, jääb vaikseks. Kramarenko ei viitsi või ei taha enam jutujärge üles võtta

ja varsti saan ma aru, et ta magab. Vanja keerab ennast järsult. Läheb veel veidi aega, siis kuulen ta sosinat:

«Kuule... Kolja...»

«Mh?»

«Ma vist varsti kaon siit Nadkaga.»

«Kuhu?» küsin ehmunult. Sest, taipan, niiviisi jään äkki siia päris üksipäini. Pole ei Vanja ega Kramarenko mulle teab kes, aga nendega olen ometi ennast nagu veidi kodusemalt tundnud.

«Eks näe. Muidu oleks veel, aga Nadka pärast. Mis temasugune siin teeb. Eks ole?»

«Vist tõesti,» sosistan vastu.

Mind on Nadka selle nädalaga õigust öelda juba tüüdata jõudnud. Peaaegu alati, kui ma kuhugi minna tahan, on ta kaasa tulemas; Vanja teda endaga ei võta ja selge, mispärast; siis ta seab end minu sappa. Ja imelik — ta pole latatara, aga ju seetõttu, et ta räägib alati peaaegu üht ja sedasama, on mul teda igav kuulata. Ma saan aru, et Nadka otsib seltsi, aga ta on kuidagi endalehoidev ja aina endale mõtleb ja see hakkab vastu. Ta jutud käivad neist, kelle keskel ta elab, kuidagi ükskõikselt mööda, ja seda ei ole, et ta võtaks kätte ja teeks midagi, kas või pühiks või peseks.

Viimasel sõjaeelisel suvel pandi mind karja kõrvalvalda, Tarvastusse, Sellimiku tallu. Peretütar, aasta või paar minust vanem, käis seal kogu aja valgetes kingades, ei vaadanud kordagi üle laudaukse, ei silitanud koera ega poetanud hobuse pehmete mokaade vahele ainsatki leiva-tükki. Ta tuli üldsegi harva oma toast välja ja ainuke, millega ta seal tegeles, oli viiul. Seda ta mängis alatihti, sest võttis linnas muusikatunde. Kas ta mängis ilusti või halvasti, sellest ma ei osanud aru saada.

Viivu tundub mulle, et Nadka on selle peretütrega sarnane. Aga ei. Sellimiku ainus pärija võis elada nagu talle meeldis, vanemad võisid talle seda lubada. Kuid Nadkal, ma mõtlen, oleks hoopis lihtsam püüda väliselt olla niisugune, nagu teised temalt tahavad. On ju Vanjagi kannatus kaunistest pingul... Kuid Nadka ei püüa, ta on omamoodi ja kõik. On see nüüd hea või paha, sellest ei mõista ma korraga enam aru saada.

Kuid mul on juba veidi piinlik, et olen temasse sedamoodi tõrjuvalt suhtuma hakanud.

Nüüd ma tean, milleks oli lahingute talvel kasutatud muruviirgu kaubamaja kõrval, sedasama, kus me Nadkaga leivapoest tulles istusime. «Hier ruhen die Gefallenen des I./J. R. 191.» Neid oli sinna palju maetud olnud. «Sie starben, damit Deutschland lebe.» Saksamaa... Kui kaugel oli sealt Saksamaa! Tänapäeval räägitakse huvidest. Need, kes huvide nimel veelgi kaugemal sõdivad, on rikkamad, neil on iga surnu jaoks võtta plastmasskirst ja riigilipp. Aga milline on nende hauakiri, kas valetab see niisama ilusalt ja õõnsalt?

VI

Tonja Blohhina nagu oodanuks ukse taga, kunas me ennast üles ajame, sest kohemaid on ta platsis.

«Teised tüdrukud oleksid kah tulnud, aga mind üksinda lasti töölt ära olla,» seletab ta nagu vabandavalt ja ulatab sagraisele, mornile ja

äkki kangesti taltsanäolisele Kramarenkole valgesse lappi keeratud kompsukese. «Panime sulle kaasa.»

«Aitäh,» kohmab Kramarenko vaikselt ja lükkab vattkuue käisega üle näo.

«Ljubka käskis öelda, et sa talle varsti kirjutaksid,» lisab Tonja ilmse pingutusega.

«Mis ma talle ikka pean kirjutama,» pomiseb Kramarenko. Ta on nüüd täiesti poisikese moodi — kohmetu ja peaaegu et ehmunud.

Külm on. Siin, varemete varjus, ei saa aru, kas päikest täna tuleb või ei. Kramarenko tõmbab saapad jalga, meie Vanjaga teeme sedasama. Eile polnud meil Kramarenko saatmaminekust juttu, aga küllap tunneme nüüd äkki mõlemad, et teisiti ei kõlba, et peame minema.

«Ei tea, mis kell peaks olema,» lausub Kramarenko.

«Kui ma tulin, siis hakkasid raadiost parajasti päevauudised,» vastab Tonja varmalt. «Meie omad vabastasid Tamani poolsaare. Oli vist veel midagi, hästi ei pannud tähele.»

«Tamani poolsaare?» hüüatab Kramarenko. «Kus see päriselt on?» Tonja seletab mõne sõnaga ja Kramarenko lööb laialt käega: «Ah noh, ma mõtlesin, et hakkavad juba Odessa ligi jõudma. Peaasi, et Odessat ilma minuta võtma ei hakataks!»

Kramarenko püüab oma muretust tagasi saada, meie püüame naljahaitmisega kaasa, aga midagi ei aita — liikuma läheme ikka kuidagi tujutult ja nagu vastutahtmist. Vaikides, valjuhääldajast kostva muusika saatel ületame Langenud Võitlejate väljaku, möödume vasttaastatud oblastikomitee majast ja jõuame välja kaldateele, kustkaudu me alles hiljaaegu linna sisse sõitsime.

Ilm tuleb selge. Päike teispool Volgat on äsja tõusnud, on veel jahe ja punakas.

Kramarenko jääb äkki seisma.

«Ega midagi, poisid,» ütleb ta vaikselt ja tõsiselt. «Kaua te mind ikka saadate, mul ju pikk tee ees. Sul, Tonja, kah vaja tööle minna. Noh! . . .» Ta viskab käe kõigepealt Vanjale, siis ulatab mulle ja kõige lõpuks Tonjale. Tonja hakkab oma kätt vastu tõstma, kuid poolelt teelt vajub see kui ränga raskuse all tagasi ja Tonja purskab nutma. Ta nutab valjusti, nuuksudes, varjamata.

«Mis sinuga äkki juhtus?» pomiseb Kramarenko segaselt ja vahib kordamisi Tonja ja abiotsivalt meie otsa. Tonja ei vasta, ta seisab sirgelt. Käed rinnale kokku surutud, ja tõinab.

«Hea küll, meie hakkame minema,» taipab Vanja Katkov öelda.

Kramarenko ja Tonja vist ei märkagi, kuidas me nad kahekesi jätame.

Sajakonna sammu pärast sõندان üle öla piiluda. Nad seisavad sellessamas kohas, kuhu nad meist jäid, kuid mitte enam omaette, vaid tihedalt teineteise ligi, ja mulle paistab, et nad räägivad vastastikku midagi väga kiiresti ja ägedalt.

«Vaat sedaviisi,» ütleb Vanja Katkov endamisi.

Päike paistab iga hetkega soojemalt, ja kesklinna poolt välgatab miski silma. Keegi lükkas seal akna Volga peale lahti, ja see aken teatas oma olemasolust kaugele üle rusude, tühjade müüride, üle jõe, kus juba liiguvad kaatrid, pargased sabas.

«Betreten der Stadt verboten. Neugierige gefährden ihr Leben sowie das Leben ihrer Kameraden.

«Der Kommandant Zariza Süd.»

On olnud hea värv, millega see silt on maalitud. Nüüd lamab ta tee kõrval, kuuliaugud sees.

Siiani olin ma oma elus näinud ühtainukest saksakeelset silti. See oli löödud meile kõige ligema mõisa pargi värava kõrvale. Ka seal oli midagi verboten. Ka see oli maalitud mustade tähtedega, must raam ümber, ja ka selle jaoks pidi olema head värvi tarvitatud, sest silt oli juba palju aastaid rippunud, oli paruni ajast sinna lihtsalt ununenud. Äkki nüüd on seal uus, või on vana üle värvitud?

Päikest on juba valus vaadata. Ma ikkagi vaatan, pöördun ja lasen ta kiirtel otse näkku paista. Nõnda tegin ma alatihi karjapoisina, et varahommikusest kõhedusest kiiremini lahti saada. Nõnda tegin ka tollel jaanipäevaeelsel pühapäevahommikul, kui taevas oli iseäranis selge, päike paistis eriti soojalt ja kui meel oli kerge ja rõõmus. Sellel hommikul oli alanud sõda. Kuulsin sellest, kui karja keskhommikul koju ajasin. See uudis oli natuke põnev, muud midagi.

Aga täna, sellel hetkel usun ma jälle, et kõik läheb ikkagi hästi. Läheb, läheb hästi.

Suveöine

Veed ühinevad taevaga
ja randa veereb laine.
Mu üle lõhnab suveöö,
soe, valge, põhjamine.

Kask kannab rasket rohelust,
roog õõtsub vaikselt luitel.
On muinasjutu radadel
kõik mõtisklused uitel...

Nüüd laanes õitseb sõnajalg,
ta õis on suur kui ime.
See kirja õnneraamatus
võib panna ka su nime.

Ehk avanebki armastus,
kaob muregi võib-olla?
— Ka imelise õieta
mul hea on praegu olla.

Mu ümber maa ja meri on,
on taevad ja on tuuled.
Meel tajub elu avarust,
ta helinaid kõrv kuuleb.

Ei ole lahku viinud aeg
sest kõigest, mis mul püha —
mu kodunurm, mu kaldatee,
mu mere sügav müha...

Tahkuna teel

See mälestus pole kui kuljus,
helisev, hele ja hell.
Mälestus kivina muljuv
Tahkuna väljadel.

Mälestus tume ja raske.
Eestimaa murede kuu —
mürsikild puurind end kaske,
dzott, tema avatud suu...

Eilsete muldade veri.
Sünnimaa viimane äär.
— Selja taga on meri,
Tahkuna tormine käär.

Tuli meid kaldani surub,
kuhugi minna ei saa.
Viimased nõlvad ja kurud,
hoiame kinni sust, maa.

Hoiame kinni su heinast,
sinust, me Tahkuna laas.
Oleme muutunud seinaks,
muutunud kiviks su maas.

Külmad on lained me taga,
virvendab silmapiir.
Tormilind uhke ja vaba,
oled kui päikesekiir.

Võta me meeled ja tajud,
vii üle loovuste vee!
Päikene looja siin vajub.
Mehed. Ja Tahkuna tee...

Iiriskomm

oissi hüüti sagedamini Udokeseks kui Udoks. Ja just Udokesele oli maailm täis ebameeldivusi. Neist kõige hirsumateks osutusid külaskäigud vanaisa juurde. Ei, ega vanaisa polnud mingi koletis. Pigem oli ta isegi naljakas. Vähe-malt siis, kui ta sattus vaimustusse või millestki ärritus. Ometi tundus Udokesele, et ta vanaisa juures igavuse kätte ära sureb. Jah, kui seal oleks haigutadagi tohtinud.

Kodus oli poiss harjunud end maksma panema. Ta oli õppinud käsu-tama, nõudma ja survet avaldama. Imet küll! — iga normaalne laps areneb ju vastavalt tingimustele.

Kui Udoke oma tahtmist ei saanud, siis pistis ta lõugama või viskas end pikali — «vaene poiss!» Ta võis ka hambad ema või isa käsivarde lüüa — «Udoke, kes siis niimoodi teeb!»

Söögilauas käitus poiss metslasena. Kas Udokesel ei ole häbi leiba loopida või rusikaga supitaldrikusse lüüa? Ei, Udokesel ei ole häbi. Ja Udokesel ei olegi rusikat — Udokesel on haamer.

Kui hakati vanaisa juurde minema, siis paluti poissi, et ta oma haam-rid koju jätaks. Ja üldse kõik oma halvad teod ja harjumused. Manit-sema ja hoiatama hakati aegsasti, juba eelmisel päeval. Tere öeldes tuleb vanaisale silma sisse vaadata ja jalaga põrandat kraapida. Kuid hoolimata paljudest õpetussõnadest, sai Udoke vanaisa juures ometi koledate asjadega hakkama.

Oli üks neid haruldasi kordi, mil vana professor oma süngest kabine-tist päikesepaistele tuli. Pidades aeglust põhjalikkuseks, talutas vanake oma külalisi ühe taime juurest teise juurde. Nüüd oli siis kuulus mees jälle omas elemendis — kui tahetakse, et tarkus kõigile nähtav oleks, tuleb väljenduda ülipateetiliselt. Iga sõna ja žest olgu selleski mõttes kaalutud.

Udoke oli teretamisel vanaisale tõepoolest silma sisse vaadanud. Nüüd vahtis üksisilmi talle suhu.

«Vanaisa on kärnkonn,» ütles ta äkki.

Ta ei mõelnud sellega vähimatki halba; vanaisa tarvitas nii hirmus palju tundmatuid sõnu. Sellepärast tahtis temagi näidata, et on midagi õppinud.

Vanaisa jäi vait ja hakkas Udokese arvates kuidagi haledalt silmi pilgutama.

«Mis sa ütlesid?» küsis ema.

«Kala,» vastas poiss.

«Oleme nüüd head lapsed ja kuulame, mis meile räägitakse,» manitses isa.

«Kala!» vastas poiss endiselt.

See sõna või vähemalt selle kordamine valmistas talle lõbu. Ta oli ekstaasi sattumas, ent siis hakkas vanaisa ruttama. Udoke tundis äkki, et teda ühtaegu tõmmatakse ja tõugatakse. Kitsal jalgrajal oli võimalik liikuda üksnes hanereas. Ja ema käis ees, isa järel. Kui seisma jäädi, oli jõutud basseini äärde.

Basseini uhkuseks oli vesiroos.

«*Nymphaea alba*,» ütles vanaisa.

«Valge vesiroos,» lisas ema kiiresti, kartes, et Udoke võib hakata jälle kärnkonna või midagi veel hullemat suust välja ajama.

Basseini äärde jäädi kauemaks. Siin asus vanaisa kivimite kollektsioon, ja see pidas kinni. Vanake tõstis kive, hoidis neid käes, võttis ja pani tagasi. Ning muudkui kõneles. Neid oli siia mitmest maailmakaa-rest kokku toodud. Sellest kõigest ei saanud vaikida. Ka toojaid tuli mainida, sest kõik nad olid tähtsad inimesed.

Sellal kui kivimid käest kätte rändasid, tundis poiss end omapead jäetuna. Ka tema võttis ja tõstis kive, ent mitte kauaks. Korruga hakkas ta neid basseini pilduma, kiiruga, ise midagi pomisedes.

«Oh jumal, mis see siis nüüd jälle olgu!» hädaldas ema.

«Aga Udoke!» ütles isa laitvalt.

Professor võttis prillid eest, kuid nägi nendetagi, kuidas väike metslane kätest kinni hoituna naerdes ja kisades oma tööd jalgadega jätkas.

Kui selgus, et vesiroosi lehed olid kannatada saanud, läks ema ja pani käed vihast ähkivale vanaisale ümber kaela. Ta lohutas, palus andeks ja nuuksus: ah, kui ainult vanakese südamega midagi ei juhtuks.

Koduteel ei puudunud palju, et isa oleks lapse käe otsast ära kiskunud. Aga ometi sai Udoke just sel päeval uue tõe jälile: vanaisa juures ema ja isa kartsid teda. Seda oli hea tunda ja teada. Kuid selle äratundmisega oli nagu armastusegagi — see vajab järjest uusi tõendeid ja uut kinnitust.

Õnneks ei valmistanud selliste tõendite hankimine Udokesele kuigi suuri raskusi. Eriti kergeks osutus see vanaisa kabinetis. Kui ta järjekordselt oli töötanud hea poiss olla, lubati tal elevandiluust paberinoaga mängida. Ta võis seda käes hoida ja sellega isegi ringi liikuda. Kodus oleks ta sellise hapra asja üsna peagi kuhugi prakku torganud ja katki murdnud, aga siin tundis ta kogu aeg endal ema või isa pilku ja nägi miimikat, mis palus, keelas ja hoiatas.

Seeläbi koges ta veel kord, et vanaisa kabinet on kõige igavamaid

paiku maailmas. Siin ei tohtinud pliiatseid ega kamme katki murda; siin ei tohtinud ise midagi võtta, isegi mitte katsuda; siin pidi paluma ja tänama rohkem kui kusagil mujal. Aga ronkmust kabinetimööbel nõudis austust ja ajas kananaha selga. Ometi torkas Udoke paberinoa ka siin prakku, niipea kui ta selle kirjutuslaua plaadi ja laeka vahel üles oli leidnud.

Ema kargas püsti kogu kehast värisedes: «Udoke!»

«Ma ei tee katki,» vastas poiss süütult. Ega ta ei valetanud — talle piisas ema hirmutamisest. Hea oli näha, kuidas ema nägu tuksles ja tõmbles. Ja paberinuga, mille ta äsja sõnakuulelikult praost välja oli võtnud, leidis end hetke pärast jälle sealtsamast.

Nüüd polnud see enam mäng paberinoaga, vaid ema närvidega.

Õnneks jäi see heitlus vanale professorile ta hajameelsuse tõttu märkamata.

«Udo, tule siia!» kutsus isa, kui paberinuga kolmandat korda prakku läks.

«Ma ei tee katki,» ütles poiss ka seekord. «Ma niisama.»

Ah, ta oli nii süütu ja hea. Nad oleksid pidanud sellist paipoissi ometi uskuma. Aga nad ei uskunud. Vaene Udo! Et näidata, kui sõnapidaja ta on, pidi ta veel palju kordi paberinuga prakku torkama. Kuid koju minnes ei puudunud taas kuigi palju, et lapse käsi oleks otsast ära rebitud.

Järgmise visiidi ajal välditi vanaisa kabinetti. Külalistetoas oli pehme mööbel. Udoke tundis end avaras tugitoolis imemugavasti. Ta oli täna haruldaselt hea laps. Ta ei tahtnud ega nõudnud midagi, ei läinud midagi kiskuma, laskis täiskasvanuil rahulikult vestelda. Ta ei siputanud isegi jalgu ja istus liikumatult nagu väike templijumal.

Isa vaatas poissi heakskiitvalt. Emal pühkis vargsi liigutuspisaraid: viimaks ometi tuleb lapsele aru pähe. Noh, ta oli kogu aeg seda lootnudki.

«Võib-olla sa tahad aeda mängima minna?» küsis vanaisa, kes oli tõsiselt kartma hakanud, et lapselaps on haige.

Poiss raputas pead.

Muidugi oleks soovitatav olnud, et ta suud avades viisakalt oleks vastanud. Ometi ei tekkinud sellest pahandust. Isegi jäik õpetlane naeratas täna andeksandvalt ja ütles: «Noh, pole midagi! Pole midagi!»

Aga just varsti pärast seda hakkas Udoke läkastama, nagu oleks kärbes või sääsk talle kurku sattunud. Siis neelatas ta korra, teise ja kolmandagi, sealjuures kõigile kordamööda otsa vaadates. Mis nüüd tuleb? Kas te aimate? Kas ma seda isegi tean?

Läkastushood kordusid.

«On sul midagi kurgus?» küsis ema.

Vastuseks ajas poiss sõrmed suhu ja kraaksus nagu vares.

Emal oli esimene, kes paanikasse sattus. Ta tõstis lapse ainsa ropsuga

põrandale, hakates teda ägedasti raputama. Poisi suust jooksis sülg, silmad olid vett täis valgunud. Ema hüüdis jumalat appi. Isa tagus poisile rusikaga selga. Ta oli näinud, kuidas Udo kodus kirjaklambriga mängis. Võib-olla võttis ta selle kaasa ja see on tal praegu kurgus?

Ema oli kaotanud enesevalitsemise ja karjus:

«Räägi ometi! Ütle ometi, mis sa endale kurku ajasid. Me võtame välja.»

Vanaisa, kes tundis end süüst puhtana, ütles värisevaid käsi välja sirutades:

«Minul ei olnud siin midagi, mida poiss oleks võinud alla neelata — peale täitesulepea, aga ma näen, et see on alles.»

Poiss läkastas mis hirmus.

«Ma võtan ta sõrmed suust, vaata, mis tal seal on,» ütles viimaks isa.

Aga poiss surus huuled kokku, ei läkastanudki enam. Esimene sõna tuli kuuldavale alles siis, kui ta lõualuid hakati lahti kangutama. Ta ütles:

«Iiliskomm.»

«Mis sa ometi räägid!»

Poiss vastas:

«Suulae küljes kinni.» Aga hetke pärast: «Hammaste küljes.»

Udokese suu otsiti hoolega läbi, kuid iiriskommi ei leitud. Kui nuusutati, ei tuntud lõhnagi. Vanaisa kinnitas, et temal ei ole terve aasta iiriskomme majas olnud.

«Kuuled sa,» öeldi Udokesele. «Ka meie ei ole neid sulle ammugi enam ostnud.»

Poiss vaikis ja vahtis vanaisale üksisilmi otsa. Ta lootis, et vanake hakkab ka nüüd vihast ähkima ja silmi pilutama või võtab vähemalt prillid eest. Ent Udokese suureks pettumuseks ei juhtunud midagi taolist. Vanaisa oli küll pisut imestunud, vaatas lapselast natuke aega üle prillide, puhkes siis naerma ja ütles:

«Ärge laske teda enam lastesõime. Tema koht on teatris. Šokiteatri laval oleks Udoke juba tehtud mees.»

Maskuliinne

Üks maokas mees tõstis tänaval õllekioski ees kannu. Alguses üksinda, siis sõpradega. Kui ta tühja sigaretikarbi, oma kümme-viisteist koni ja mitukümmend tuletikku oli maha visanud, lähenes kioskile lille müüja.

See oli vana naine.

Maokas mees pilgutab sõpradele silma: noh, nüüd te saate alles nalja näha. Seejärel ruttas ta eidekesele vastu: «Kuule, mutt, mis see õietükk sul maksab?»

Ta ostis üheainsa nartsissi.

Sõprade juurde tagasi tulnud, lausus ta kähedalt: «See on esimene lill, mis ma oma elu sees olen ostnud. Ja nuusutage, mehed, — see raibe lõhnab ka.»

Siis torkas õllekaan nartsissi ühele oma sõpradest nina alla ja rökatas naerma nagu kõige suurema totruse puhul.

Minu lavastaja

Sarjast „Intiimseid memuaare“

Koputajale avades nägin ma ukse taga tundmatut noort meest, keda oleks võinud võrrelda lastud varesega. Uskusin, et võõras on eksinud, et ta sellest kohe aru saab ja ära läheb, loodetavasti kombekohaselt vabandades. Kuid selle asemel sirutas noormees mulle käe, luise ja külma, mis sealjuures oli siiski higine ja mida oli paljalt taskus saianing tubakapuru sees hoitud.

Siis tutvustas ta end, kuid lausus oma nime nii hoolimatult, nagu oleks see kogu maailmale juba tuttav. Kuna ma tunnen suurvaimude ees aukartust, ei sõandanud ma täpsustamist paluda ja pidin leppima selle ebamäärasega, mis mu kõrvadesse kõlama jäi.

Tol kevadel, kui ma kasvatasin meloneid, tundus mulle alati, et ilmad pole küllalt soojad. Õhtuti, mis millegagi ei erinenud meie tavalistest kevadõhtutest, plagistasin ma hambaid nagu halltöves. See kõik tuli kaasaelamisest oma lõunamaistele hoolealustele. Selline tundelisus oleks teadagi heaks atestaadiks igale aednikule, kuid ometi ei seisa asi selles, vähemalt praegu mitte. Tahan öelda ainult niipalju, et need melonikasvataja külmavärinad haarasid mind nüüdki, kui nägin oma veidrat külalist õhukest kevadmantlit seljast võtvat. Oli ikkagi varesekarva talveilm rohkem kui kahekümnekraadise pakasega.

Õnneks oli mu töötuba soe. Vaevalt istet võtnud, näis noormees unega võitlema hakkavat. Varsti asetas ta küünarnukid lauale ja vajus röötsakile, imevärselt pikad ja pulstunud juuksed sõrmede vahelt lauale rippumas. Arvasin teda juba magama jäävat, kui ta end uuesti sirgu ajas. Ta vaatas mulle tungivalt otsa, püüdis isegi naeratada ja küsis: «Kuidas teil unega on — kas magate hästi või?»

«Pole viga.»

«Te võite magada!» hüüatas kummaline võõras. «Heidate õhtul ja ärkate hommikul. Väljapuhanult! Hea enesetundega! Oh jumal, kui mina ka saaksin, kas või ühe öö, kas või ainsa tunni. Kui ma võiksin silmadki kinni panna! Aga ei! Tulin teie juurde, mõtlesin, et ta mind siin rahule jätab. Aga ei! Aga ei! Ta vahib mulle otsa. Alalõpmata. Ja

vahetevahel avab ta oma suu, nii ümmarguse, nii roosa. Kuhu peaksin ma põgenema — selle haleda lapsekisa eest?»

«Teid piinab südametunnistus?»

«Südametunnistust mul ei ole. Ja jumal tänatud. Aga nad ei anna mulle rahu — need silmad ja see kisa. Ah, kui ma saaksin magada!»

«Kui ei oleks südametunnistust, siis ei oleks ka neid silmi ega seda kisa,» ütlesin mina. «Muide, ma ei tea, mis silmad need on. Kas olete kellegi tapnud?»

Ta vaatas hulk aega oma käsi, mis rasketena mu töölauale rõhusid, ja vastas avameelselt:

«Jah. Olen tapnud jah.»

«Ja nüüd ähvardab teid kohtuprotsess?»

«Protsessi ei tule.»

«Siis otsite vist kohtunikku?»

Ta jäi mulle mõistmatute silmadega otsa vahtima ja ütles sinale üle minnes: «Käi põrgu oma kohtunikuga. Mina ei ole Kafka. Mul ei ole vaja muud kui und ja unustamist.»

Ma oleksin heameelega talle mõlemaid pakkunud. Kuid kas on võimalik teisele inimesele anda und ja unustamist, pealegi veel tapjale? Ometi läks mu süda kergemaks, kui kuulsin, et ta kohtunikku ei otsi. Esiteks sellepärast, et mina ei ole kohtunik. Teiseks on see nii rumal — miljonid inimesed tapeti ilma kohtuotsuseta ja keegi otsib veel kohtunikku.

«Noh!» ootas ta minu vastust.

«Mul ei ole neid.»

«Aga raha sul ometi on?»

«Kui palju te tahaksite?»

«Mida rohkem sa annad, seda suuremat au sa endale teed.»

«Teile laenamine on siis koguni auasi?»

«Aga muidugi, sest minust saab kord suur mees, niisama kuulus kui Knut Hamsun või Stanislavski.» Ta puhus mulle näkku, lisades: «Tuleb aeg ja au käib mu kannul nagu koer. Roomab!»

«Soo!»

Ta vaatas mind natuke aega uurivalt ja ütles siis kummalise naudingu: «Küll sa mind siis kadestad!»

Et teda rõõmustada, vastasin talle, et teen seda kindlasti.

«Kas sa siis tõesti ei märganud, kohe, juba seal, ukse taga, et sulle tuleb külla tulevane geenius, suurvaim, mh!»

«Märkasin küll, aga ma ei tahtnud seda endale tunnistada,» vastasin süüdlaslikult.

«Nüüd oled kindel?»

«Jah, nüüd muidugi. Ainult te peaksite natuke magada saama. Kas või tunnikese.»

«See on tõi,» nõustus ta jalamaid. «Magada, magada, jah, magada! Kuid enne pean ma ära unustama need silmad ja selle neetud kisa.»

«Kuulge,» ütlesin ma nüüd, «teie ei ole ju veel päris suurvaim ja võiksite ehk seetõttu end pisut selgemini väljendada.»

Ta näis hetke kahtlevat, kas ma temasse ikka tõega tõsiselt suhtun, ja ütles siis äkki nagu ärgates:

«Ah soo! Kas ma siis sulle ei olegi rääkinud, kuidas ma kassi tapsin? Jah, väga võimalik, et sina nende õnnelikkude hulka ei kuulu. Aga või siis minagi enam mäletan. Sõitsin läinud nädalal linna ja olen seda lugu nii paljudele jutustanud. Nojah, me elame maal ja mõtle ise, kui sagedasti me seal siis ikka kotlette saame. Aastas korra või kaks. Aga üks viimaste suurte pühade ajal juhtunud, et kassikurat... Jah, näe, keegi meist ei märganud... Varganägu — kohe tulise kotletiga voodi alla. Ja pärast, kui me sõime, puristama veel... Ah sa raisk!

Naine ütleb nüüd, tagantjärele, et tema oli käskinud kassi välja viia. Kuid minu kõrvad kuulsid selgesti, kuidas ta käratas: «Poo see kass üles.» Aga noh, olgu selle ütlemisega kuidas on. Või kes seda õigust nüüd enam kätte saab, liiatigi veel naisterahva käest. Mina igatahes viisin kassi kuuri alla ja hakkasin pooma. Kuid seda nõu ma tahaksin sulle anda, et kui sa varem kedagi poonud ei ole, siis ära sa kassiga peale hakka. Harjuta ikka enne seapõrsastega või inimestega. Nendega on lihtsam. Kassil on visa hing! Kass on kui kurat. Panin teisele nõõri kaela ja riputasin üles, aga ta saatan haaras küüntega nõõrist ülevalt poolt kinni. Ripub ja kisendab. Ja missugused silmad... Vaatab sulle otsa: sa pood mind! Ma tahtsin kuuriust kinni panna, aga ei saanud — see oli jäässe külmanud. Mis sa teed, meil juba kord on niisugune majapidamine, vist sellepärast, et mina olen suurvaim. Aga kui ma kuulsaks saan, ei ole meil seda majalobudikku ega kuuri enam tarvis — tuleme linna. Mul on hea naine, sa ei tea, kui hea naine mul on — usub kõike, mis ma talle räägin; mis kuulsusse puutub, siis iga sõna. See tähendab, uskus, uskus siamaani, kuni selle äpardunud kassitapmiseni...»

Ta kattis näo kätega ja hakkas oigama.

«Vaene mees!» ütlesin ma.

«Küllap oleksin sellega viimaks ka ise toime tulnud, aga see neetud kuuriuks,» jätkas ta oma pihtimust. «Nojah, teele oli kõik näha... Üks naine läks mööda, jooksis kuuri alla ja tegi kassile lõpu peale. Ei tea, kuidas see vankripuss talle kohe kätte sattus! Siamaani ei saa aru. Aga mulle löi eit rusikaga rindu ja ütles: «Mine, va loll!»»

Kui mu külaline selle traagilise loo oli lõpetanud, avasin ma oma rahatasku.

«Viska viiskümmend!» kähistas noormees.

Andsin talle nõutud summa, lootuses, et ta kohe ära läheb, ent ta

kägardas raha peopesas kokku, torkas selle hooletult taskusse ja ütles üleolevalt:

«Eksid, kui arvad, et ma ainult selle näruse kopika pärast siin olen. See kõik on muuseas. Ma ei tea, kas sa hommikul oma kõrvu puhastasid, aga soovitav oleks olnud küll, sest kuula: mina olen Labajala rahvamaja näiteringi juhataja. Ehhee, poiss, mis sa nüüd ütled — Stanislavski, eks ole? Jaa-jah, ma olen lavastaja. Ja meie kunstinõukogu otsustas sinu draama lavale tuua.»

Ta tõusis püsti, hakkas žestikuleerides edasi-tagasi käima ning jätkas:

«Tõsi küll, sinu draamas puuduvad šekspiirlikud karakterid, kuid ära karda, me teeme sellest käkist veel hiilgava asja. Pane tähele. See on kindel nagu sandi surm. Ära muiga midagi. Kui sa vaid tunneksid meie truppi, meie näitlejaid. Meie agronoom juba iseenesest! Ja meie tallimees — ohoo! Ja meie Roosi, meie õrn Roosi, meie ööbik, meie sametmökk...»

Ta asetas käe südamele ja ohkas.

«Mina ise mängin ka,» jätkas ta siis. «Muidugi sel juhul, kui sa eten-duseks loa annad.»

«Teie teete mind surmani õnnelikuks,» vastasin mina.

«Tore!» hüüdis ta. «Sa oled täitsa! Kui koju jõuan, hakkame proovi-dega kohe pihta. Ja esietenduseks saadame sulle kolhoosist masina järele. Tahad tulla?»

Mina muidugi tahtsin.

Varsti pärast seda käis ta maha ja tegi minekut.

Nagu juba arvata võis, kadus mu lavastaja otsekui tina tuhka. Mõni aasta hiljem, ühel suvel, sattusin ma juhuslikult Labajala kanti. Hoo-limata mitmesugustest pärimistest ja seletamistest, kusjuures tuli mee-nutada isegi kassitapmist, ei õnnestunud mul oma lavastaja jälile saada. Paljud neist, keda ma küsitlesin, ei olnud temast üldse midagi kuul-nud. Teised aga kinnitasid, et tulevane Stanislavski oli juba mõnda aega siitilmast lahkunud. Mulle isegi seletati, kuidas surnuaial ta kalmu leida; risti ega nime küll ei olevat, aga haud asuvat ühe 87. eluaastal surnud aadlipreili kõrval. Läksin kalmistule, käisin ringi, otsisin põhjalikult ja kaua, kuid ei leidnud. Ometi oli mul tahtmine lasta oma lavastajale marmorsammas püstitada — liigutava epitaafiga, mis mul meeles mölgub.

MÄLETAN SIND KUSKIL TÛHJAL RANNAL

lesisime vaalad kuumal liival
olid pimestavalt sinine ja sile
palavusest pöörane ja pime
haaran sind ja
ainult liiva taban
aga juba leiangi su kätte
sukeldusid rohelisse vette
adru sees seal hõljud mööda kive
oled soolane ja külm ja libe
lebad põhjas minu käte vahel
aga mul jääb järsku puudu õhust
tõusen pinnale ja sina lähed
korraks virvendamas näen sind taevarannal
lendled ära otse üle mere

niisiis mäletan sind tühjal rannal
olid pimestavalt noor ja hele
öösel lohutasid mind su leebed rinnad
ei see oli hoopis niiske sammal

*

palava päeva käes maas
ei au ega häbi
mitte üks raas

ümber lõõtsutab aas
lõhnavat unerohtu
ärkame uinume taas

siuh vikat käis südamest läbi
on õhtu
kas keegi meid nägi

*

küüntest kübaras
 hinge pidades
 su tuppa hiilisin
 sülekoerana
 pehmed käbarad
 mu vastu toetasid
 mind omaks pidades
 sinu ees
 tahtsin võtta
 maha kübara
 küüntest kübara
 kuid oh häda
 küüned ajapikku kasvanud on pähe
 katsun ei tule
 tirin ei tule ei tule
 küüneviha lööb pähe

 kuklast kõrvuni
 maha käriseb
 nahk kui sukk
 nüüd mind märkasid
 kohkud istuli
 silmad pärani
 lemmiknukk
 seisan sinu ees
 kole alasti
 sõõrmed verised
 sõrmed harali
 endal süda sees
 kiremas kui kukk

*

su juuksed on siidised ussid
 on kõrvenõgesed
 sirisev liiv läbi mu sõrmede
 paduvihm nii soe
 nii soe
 su silmad on seebimullid
 lennul läbi mu südame
 plaks ja plaks

*

munavalge taevas
 kase latva päikeserebu
 laiali valgus
 mõni vagur kuusekäbi ehk

veel hoiab Looja ihusooja
jumalavili sai veskile viidud
ja pahiseb alla kolust
mölder on rahul ja vana veski
tasa ägiseb rahulolust

Inimesed kahe maailma piirilt*

TÕRISE-MATSI VÕÖRASTAAT

ee oli siis, kui Tõrise-Matsi võõrastaat Lausi lepiku vahel oma surma poole tõnksis. Ikka tõnksit-tõnksit, tõnksit-tõnksit, poolteist ja poolteist. Üksit-kaksit, üksit-kaksit, poolteist ja poolteist. Tõnksis, jah, ja pidas siis kinni. Kehitas võidunud kaelusega saterkuube — et ikka peatumisele põhjust otsida — ja ajas peenikese udusulise kaela õieli. Vahtis pilvi ning kugistas ühtilma midagi neelata.

Lepiku vahel lõhnas kõdu järele. Külma läbiniiskunud mulla ja kõdu järele. Ja vettinud lepakoorte järele kah — seal eemal pruunikashallis haohunnikus.

Vanamees tuli Lausi poolt. Pidi's see Maimu ka alailma lennus olema! Ei sel ole aega ega olemist! Isegi lõunavaheks ei saa kodumaile. Eks tulnudki siis va kookus ja kõverikule Lausi Liisale sõna jätta, olgugi teine sihuke isevärki: ühest kõrvast kurt ja teisest silmast pime, hallikirtsune nina vaata et vastu undrukupõlvi. Aga ju ta ikka aru sai, et künnimees Maimut vaja Tõrise-Matsile abisse. Miks ta's saama ei pidanud — inimesesilmad ikka rätikuveere alt vilkumas!

Lausi Maimu tulgu Tõrise-Matsile abisse, jah. Asi see nüüd ära ei ole — üksainumas kitsuke põllusiil seal raamasjändriku kuuseheki varjus! Selle pöörab õhtupoolikuga kenasti pahupidi, Maimul ju nüüd hobune-ader ühtilma käepärast. Laseb teine peale kolhoosi põlde pidi, tüdruk küll, aga päris mehe eest väljal.

Vanamees vedas suunurga vinklisse — on ikka ajad ja inimesed! — surus hoolega siledaks lipsitud kepi higisevõitu pihku ja hakkas astuma. Tonksit-tonksit, tonksit-tonksit, poolteist ja . . .

Aga mis sa siin astud või oled! Hing tõuseb sedasi kentsakalt kurku, muudkui kugista teist tagasi — klõnks ja klõnks. Ju kipub vägisi välja, mis muud . . . Ja eks olegi teisel pime ja kitsas seal sees. Pime ja kitsas ja tumepunane. Ainult vaata aga peale läbi silmaluukide välja ja nuhuta läbi nina kõduõhku.

Väljas aga, seal kihutab tuul pilvi kui ehmjaid ebemeid. Need tõttavad, hallid ja hirmunäolised, aga päratu kerged. Mis tollest rääkida!

Tõnksit-tõnksit, tõnksit-tõnksit . . .

Ilm oli udukarvane. Ainult haruharva kukkus sutsuke sügisest poolviltust päikest alla niisketumedasse oksarägusse. Takerdus siin pisut —

* Eesti NSV Kirjanike Liidu ja «Loomingu» 1970. aasta novellivõistlusel III auhinna saanud teos.

ja juba pühkis rutakas pilvenuustik ta minema. Jäid ainult leppade märjad harevil oksad, mõni ainumas lehekonts liperdi-laperdi küljes — krimpsus, pruunpaljas ja inetu nagu vana naise ihu . . .

Hull-Irmkartiks nad teda ikka kutsuvad, nii — isekeskis. Vanamehe hing rabeles jälle seal kusagil pimedas ja kitsas-punases. Hull-Irmkartiks, jah.

Silme ees kippus kah sedasi kentsakalt vilkuma, oleks veel, et **sed**a lehelagagi nii hirmpalju poleks. Sõnnikupruun ja kõduhaisune teine . . .

Näh nüüd asja! Eks suvel saanud veel sellesama haohunnikugi siia teeveerde kõpitsetud. Krapsi ja kõbusust omajagugi. Kiin peos ja näriv valu ristluies. Aga kes nüüd tollest!

Pärast, siis sai ju neid normipäevigi nõutamas käidud. Ikkagi seesamune noh — karjamaametsa raadamine või mis. Kolhoosi esimees — ise va jõnk ja punane — raksas kämblaga õlale. Et näe, mees päris teadmata inimene, tuleb siia, vana ja kõverik veel pealekauba, aga seegi-poollest asjaline küllalt — läks võsasse, et ragin taga.

Ainult et . . . nendesamade normipäevade eest . . . nende eest anti ikka häbemata vähe küll — linnunokatäis kaeru ja mõni rublatükk lisaks. Mis sa sellega teed või sööd? Poleks sihukest mitte arvanudki, mis tollest, et talud just alles ühte tõmmati ja põllupeenrad üles künti. Päris häda ja mure — talv ju tulekul ning eks metsloomgi endale igasugu kraami kogu, olgu see siis orav puus või poolpime mutt mulla all . . .

Vanamees astus jälle edasi, aga sedapuhku sootuma raskelt ja aegapidi. Ikka tonks ja . . . tonks ja . . . tonks ja . . . tonks ja . . . Ei olnud tal kiiret kuhugi.

Ja mis õige kodu või elupaik see Tõrise-Matsigi nii väga on? Tühjaks jäänud ja päris tarbetu ait-laut üle õue ning halliks pleekinud värvimata elumaja, osa aknaidki laudadega kinni löödud. Oli see Tõrise päristaat alles maailmama vägeva häärberi rükkinud! Aga niisama pillapalla ja ilmarahva irvitada see jäigi. Toakoppel ja päratu köök said valmis, teised kambrid kõik puha pooleli ja põrandata. Ainult triibuline päevavalgus tuleb läbi laudadega löödud akende sisse. Kohe näha, et suur uhke hakatus, aga jõust jupike puudu . . .

Ilmatu kõrge küünikasti — selle löi Tõrise taat kah elumaja otsa juurde üles. Nüüd teine poolest saati kolhoosi heina täis topitud. Nii jah. Irmkart ikka võtab sealt pihutäie-teise tulehakatiseks — päris kuiv ja krõps kohe. Ja kui põlema hakkab, ajab sihukest magusimat sookasvude haisu.

Eks löödudki ju teist seal all Kukesoo peal. Löödi, jah, ning veeti siis üles Tõrise küüni varjule — see kõikse lähem ja käepärasem. Paar eite oli ja üks toekam poisiohtu nolkman seltsis. Koogutasid veel Tõrise kaevust vetti võtta ja askeldasid õue peal ringi kui omainimesed kunagi. Suured karedad hääled suus ja tumedaks parkinud silmnäod ees.

Irmkart aga, see piilus kinnilöödud akende laudade vahelt. Ikka ühest

toast ja teisest — kust aga parasjagu paremini näha oli. Küllap kartis, et ju tuldi hobusega neid ära viima: teda — Hull-Irmkarti, võõrastaati ja Tõrise vana peni, ühe silmaga Penut. Püüdis veel kanalosakatki siiasinna peita. Vanamees kuulis selgesti, kuidas see tühjas toas kaagatas ja ehitusprahi seas rabistas, Irmkart kussitamas juures.

Vanamees tõnksis edasi — kiiret ju polnud, aga kesse teele kah jääda tohtis. Et mis sest vanaeidest siis, kui tema siin lepiku vahel hingel sedasi lihtlabaselt minna laseb. Jätab ainult korda-paar tagasi kugistamata ja — läinud ta ongi. Küllap sinna üles ehjate pilvede sekka. Kuhu's mujale? Või... äkist ongi need seal... hirmunäolised... suisa hinged, tuul karjatakse kannul?

Vanamees piilus vilksamisi kulmu alt üles ja kergitas külmakartlikult saterkuue võidunud kraed.

Tuul seal ülal undas ja plaksutas piitsa.

Või hinged! Ära ütle! Vanamees mähkas tigidalt. Eks hakka need eide kentsakad heietused juba temalegi pähe kinni! Kõiksugu hinged ja olemised ning igasugu suristamised seal tare ümber ja tubades. Võõras tare ja võhivõõrad hinged. Polnud neil kummalgi Tõrisel midagi — ei mälestusi ega paljut omigi asju.

Tulid aga tookord pealegi — kahekesi pisitillukese kolikoorma otsas, laenatud ruun aiste vahel. Vanamees teadis siin, Kaukre kandis, endal sugulasi olevat.

Eit ei teadnud midagi. See konutas niisama koormal ja pobises oma-soodu. Vahel ühmas päris selgesti sekka, et — «Pärtol», ja nuutsatas ninaga.

«Vanamees, ae! Pärtol jäi...!» ütles veel ühe korra ja küünitas käe ohjajahu järele.

«Jahah,» vanamees tõmbas ohja eest ära, kõvasti iseoma mõtetes kinni. Mine sa tea, mis tuuled neil Tõrise-sugulastelgi jalus? Nüüd suur muutuste aeg ja inimesed kõik puha liikvel ja laiaili. Mõned lähevad linna — kolhooside eest pakku — ja teised jälle otsivad teist paika ja olemist nagu nemadki siin koormaköksi otsas.

«Suristavad aga peale...» sosistas eit pisku aja pärast ja püüdis ennast koiku otsa taha kõssi tõmmata. Koiku värises ja nõksus iga teekonaruse juures ja siis ka, kui vana ruun pisut kärmemini edasi astus. «Ühtilma lasevad, kassa'i kuule?» Sosistas, jah, sedasi kentsakalt-kähe-dalt ja kiikas ise teeäärse valgeks tolmunud võsa poole, silmad peas til-lukesed ja hall-ehmunud.

«Ää tühja jahi!» vihastas vanamees, lootes veel sedaaegu teist kur-jaga tohterdada.

Ja vanamutt jäigi vaiki. Koogutas aga peale oma peenikeste linnu-jalgu meenutavate käte kohal, ninaots terav ja kaame ning suu triipus kortside ja kiprade vahel.

Ammuks see oli, kui oli eit nagu teistelgi. Sutike peenem ja parem

veel pealegi, vaata alevi vahel ringi palju tahes. Klõbistas pitslinakesi heegeldada, pidas tubades piinlikku puhtust ja käis palvetundides ise-oma Pärtolit kuulamas. Vahel vedas teine vanamehegi seltsi ja — ära ütles! — oli sel Pärtolil alles toru! Nõnna kui suu lahti löi — olgu siis lauldes või tunnistama tõustes — seinad aina võppusid ja värisesid. Kogudus kohe ohkas ja isegi kurdid pidid kuulma. Sihuke eht hüüdja hääli oli. Hakkas vanamehelegi vahel südamesse kinni, mis tollest, et mingit erilist pattu ei teadnud hinge peal olemagi.

Hakkas kinni, jah, asja sest, et iseoma poeg siin luges ja laulis. See-sama, kellele juba maast-madalast seda enda rätsepaametit õpetatud sai. Koolid kõik kaugel ja kallid ning isal amet omast käest ette näidata.

Poiss õppis toda õmbluskunsti nüüd küll, aga või ta sest ise paljut pidas! Käte kasvades kippusid nõel-niit Pärtoli kohmakate sõrmede vahelt sootuks kaduma ja kooliajal kartis teine jälle, et plikad äkist näevad ja naeravad! Sa heldene aeg, kui ilmammu see kõik oli! Need plikade-päevad ja puha...

Aga siis... siis tuli Laalia... Vanamees pörkas tagasi. Soe pitsitus tõusis kurku ja süda tegi mitu-setu korda jonksadi, jonksadi. Mõte jooksis lepiku vahele ja silm sihtis pehkivaid haohunnikuid. Tühjagi nende eest sai. Tasus seda noort pehmelehelist võsa siis nii väga rüüstatagi? Noored lepad, need värisesid ja võpatasid kiini ja käe all, nagu oleks teistel elutundmine sees või sedasi...

Eks ta olnud, jah. Seal see Pärtol siis luges ja laulis, aga kogudus ohkas ja kohises ning seinad võppusid kaasa.

Vana Irmkart jälle, see istus sedaaegu hardalt ning kombekalt, käed koos ja valge pearätt peaaegu üle silmade veetud. Küllap püüdis sedasi patust uhkusesädet peita, mis muud! Naisterahva asi ja olemine!

Või veel — eks imestanud ju vanamees isegi, et nemad tollesama kõhna ja kiitsaka Irmkartiga sihukese pojajuraka olid sigitanud! Suure punase näo ja tammepaku sarnase kaelaga, ruuged juuksed peas, aga kulmusid, neid pole mitte ollagi. Ainult silme kohal kõrged mõhnad, kui varikatus läikivad ja prinevil nahaga.

Selline vägev mehejõud näos ja kulmumõhnadel, et pisikese alevi-rätsepa amet kohe kuidagi ei passinud. Aga kus sul need pudrumäed ja piimajõed nii väga ootamas? Ja eks see nende Pärtol ju leidnudki oma — luges teine ja laulis ja oli Jehoova-tunnistajate lugijameheks laialt ümberringi, alevi omadest rääkimata!

Tõrise-Matsi võorastat oli eneselegi märkamatu hea tüki teed edasi tonksinud — Pärtoli suur punane nägu silme ees. Ta nagu hoidis sellest kinni ega tahtnud minile mitte mõeldagi.

Tollele, kes korra ilmatu ammu palvetundides päris ihuüksinda laulis või siis pikki salme üles ütles, kõik puha peast. Endal sihuke helekõrge hääli ja mustjas juuksetiib lendvel lai-heleda otsmiku kohal. Olid

sel minil alles silmad! Suured ja kuumavad, kuhu aga vaatas. Nagu oleks teisel kusagil seespool ühtsoodu põlenud või...

Aga kodus, seal laulis Laalia hoopis isesuguse madala-käheda häälega ja Pärtol pillas nõela näppude vahelt, kui teist sedasi toimetamas kuulis.

Rohkem võorastat ei arutanud. Polnud seda mõnu ega tahtmist ja jaladki hakkasid nagu pisut kräbedamini astuma, ikka toksit-toksit-toksit-toksit-toksit-toksit...

Lepavõsa hakkas järele andma, juba vilkus siit-sealt Tõrise põllulage, lehmade näsitud härjapeaädalat servast serva täis. Aga keskel, seal pisikese küüru otsas, mustendasid Tõrise kirstusarnased hooned: üks kõrgem — elumaja-küün ja teine madalam üle rohtukasvanud õue — ait-laut.

Mine sa tea, äkist suristavadki teised seal sees, nagu vana Irmkart ühtilma soiub? Sihuksed majad need Tõrise omad, tõepoolest.

Taat lükkas ukse poikvele, aga lävepakk, see oli ülearu kõrgeks kerkinud. Vanamees vedas vilinal hinge ja ärgitas uuesti. Ei saanud seegi-poollest: saapanina kopsas päris jõuetult vastu läveesist ja põlveliigeses oli veider võdin sees, kas tee mis sa tahad.

«Eit, ael!» häälitises taat ja otsis käega uksepiidalt tuge. «Irmkart...»

Aga Irmkart ei vastanud. Vahest oli teine küüni all... Penust-penile leiba viimas?...

Jahah. Kesse nüüd supitilgast koerale!

Näe, sai siin Tõrise-rahvast ikka palutud, et — mis te seal linnas selle poolpõdura peniga. Jätke siamaile, tühjade hoonete juurde seltsi. Haudub veel teinekord, kui kahtlast liikvel, või on siis niisama hingeline majas. Nüüd aga kipub teine paiste ja punduma, vana isasloom veel liiati. Ju miski häda küljes! Kõlistab aga peale õhtuti küüni all ketiga ja vingub, kui torm tulekul. Eks valuta teisel kondid, mis muud...

«Irm-kart... kuula's ometi...!»

Aga Irmkart ei kuulnud. Küllap see seinakell... see ei lasknud. Tikutas teine nii kõvasti et — mis sa siin kuuled või... Tikut-tikut, tikut-tikut — vanamees oli üleni seda täis. Tikut-tikut, tikut-tikut — pealaest varbaotsteni välja. Isegi lõug kippus selles taktis võdisema.

«Ir-irm-kart...»

Siis kääksatas ja krägises miski. Etsakae — tühja toa uks hakkas kääksukaupa lahti minema. Kääks ja... kääks ja... Mis ta nüüd sedasi — tuba poolvalmis ja tühi?

See oli Irmkart, küürus ja hallkõver nagu ikka.

Kääks ja... kääks ja...

«Irmkart...!»

Vanaeit nõksatas paigale, peitis käekonksu kibekähku põlle alla ja kiikas, pooleldi ukse varjus, vanamehe poole.

«Kesse...?!» Tundis vanamehe ära ja hakkas tasapisi itsitama.

«Muneb ikka!» ütles siis, nagu võidurõõmsalt irevil. «Muneb jah...» Tema kronksus linnuküünised töid põlletüki peidust õrnhapra koorega muna.

«Nädsa nüüd!» parastas eit, ise üleni uhkust täis oma hatuse kana üle.

Selle kana, selle tõi ühekorra Pajukse Neti. Et teite poeg old seal Tuudil kange lugijamees, nüüd päris märter valmis...

Ütles sedasi, jah, ja ise kiikas poolvilksamisi ringi, et äkist keegi kuuleb-näeb ja paneb tähele. Aga või siin kedagist kuulmas oli! Irmkart ja taat üksipäinis. Justsamuti nagu nüüdki...

Ja seinakell muidugi kah. Et tikut-tikut, tikut-tikut.

Vanamees vaatas eide rõõmukibralist nägu, ripsmeteta silmi ja hele-dat muna vanaeide küüniste vahel. Ta tahtis midagi öelda, nagu keelata või... kuid kurk oli kuiv ja hääl tilgatumaks otsas.

Aga Irmkart, see rääkis. Rääkis, jah, ainult et kuulda polnud midagi. Suukriips avanes, mustendav auk taga, läks lahti ja kinni ja vahel hoopis pilukile ning kortsud seal ümber väänlesid ja vingerdasid. Tikut-tikut, tikut-tikut.

Vanamees vaatab eite, ainiti ja ühtsoodu eite ja — muna. Muna ja eite, eite ja muna. Ja aegapidi... õige aegapidi... nagu poleks kuhugi kiiret... lähevad nad liikvele. Muna ja... eit, eit ja... muna — tasapisi, tasapisi, siis ikka kärmemini ja lõpuks kärmesti-kärmesti ringiratast.

Tiks-tikut, tiks-tikut...

Põlveõndlad läksid nõrgaks ja vanamees vajus kossti uksepiida kõrvale maha. Krabas korra veel käega eide poole ja — valmis ta oligi.

«Mis sa's sedasi ukse alla koosutad,» ühmas Irmkart, ise kalli anniga teel köögi poole. «Eks tule's laua taha — supпки soojas...»

Ei, päris hull ta polnud, see Tõrise Hull-Irmkart. Piilus teine küll vahel nurki mööda ja suristas, nüüd aga oli supigi sooja pannud, et vanamees tulekul.

KÜNNIMEES MAIMU

Maimu tuli päris pimedikus rauh-rauh läbi lepalehtede kõdu, ise sihuke suur ja õlgadest lai ning andis kasvultki päris mehemõõdu välja. Ainult et tööjopp, see oli puusadelt ja rinnaesiselt päris prinevil. Muidu poleks teist ehk naiste kilda arvatudki, kui sedasi ööhakul vastu juhtub.

Aga kes siin nii väga vastu tulemas oligi? Astus ju tüdruk vaata et silmalt läbi Lausi lepiku — kohad-paigad kõik teada ja tuttavad. Küllalt

oli siin plikarüblikuna lehma ja mullika sabas sörgitud ja iseendaga peitemängu mängitud. Ikka nii, et mõtled ise välja selle, kes otsib — olgu siis ilmatu jõleda sarvilise ükssilma või teinekord jälle heleda tukaga poisi, pisut Tõrise Jaani moega ja teoga. Mõtled välja, jah, ja siis aina kardad ja lõdised ning — ootad, et ühtäkki leiabki üles...

Aga vahel sai siitsamast lepikust läbi Tõrise-Matsile väljagi lipatud. Olgu siis margapuud laenama või isegi, hobusekont käekõrval, looreha järele. Tõrise omad ikka andsid, kui endil põlluhein koos ja rõugud ridamisi väljal. Et pärast siis talgutöölistega hooletu.

Aga ennäe, nüüd kutsuvad juba Tõriselt abisse. Teine rahvas ja olemine küll, aga ikkagi — Tõrise-Matsilt.

Maimu ajas end sirgu, tõmbas tubli kopsutäie jaheniisket õhku ning tajus veidra võpatama paneva mõnuga vere sooja raskust ihusoontes. Käed ja õlad surisesid väsinult ning tüdruk imestas isegi, et nüüd seda- viisi teel on. Oleks veel, et hobuse-adraga...

«Tõrsi-Matsi võerasätt tull' ommukul seie,» ütles vanamemm, kui Maimu päris videviku aegu põllult tuli. Aga künniloom oli juba kolhoositalli viidud ja kuhu sa enam.

Vanamemm võttis tulesilma üles ja Maimu istus päris rahumeeli kasukaga-putru sööma, nihutas purgi kooritud hapupiimagi ligi, et seal hea pudrusuutäit kasta.

Memm seadis end kah pingiotsale, kulunud servadega puulusikas püsti pihus, luristas piima rüübata ja hakkas Maimult künnijärje kohta aru pärima. Teadis ta ju kõiki paiku ja põldusid — eluaeg siin Kaukre küla vahel ringi rahmeldatud.

Pärast nohisesid mõlemad niisama, ainult lusikaklobin oli kuulda ja vahetevahel tuli tahti madalamaks keerata, kui lamp suitsema kippus.

Aga selline kentsakas rahutus oli Maimul sees. Limpsis lusika puh-taks ega hakanud nõusidki leiges pajavees pesema. Vägisi kiskus Tõrise poole, et läheks õige ütleks või läheks õige vaataks või...

Nii sai vanamemmelegi öeldud, kui tulema tuli.

Tulema, jah — küllap vanu viirastusi varitsema ja taga otsima! Maimu mühatas iseenda üle naerda ja rahmas käega lepavõssa. Oksad olid märjad ja valusad nagu vitsad. Mis seal enam näha või arutada — võõrasrahvas juba aastaringi sees ja...

Aga pühapäeva õhtupoolikul, siis võib tulla küll. Hobuse ja adraga. Asi see nüüd üles künda pole — Tõrise vana kapsamaasiil!

Kapsamaa? Just seesama, kus mutikärsti ennevanasti ühtilma pöörles ja ragistas. Maimust tüdruk piilus päris pelglikult kaugemal ja Sulase-Jaan narris kah, et pidada teine lähemale minejal ninast kinni naksama. See kärsti ikka. Mis ta seal naksas: selline puust klobakas oli ja tiivad küljes kui Taga-Kaukre vanal veskil. Et tuul ringi ajaks. Ja veel ilmatu toika otsas seisis teine kah. Aga see ragin-kärin ajas küll kananaha ihule.

Oli sel Tõrise päristaadil ikka kõiksugu ilmamaa vigureid! Purjedega kapsakohutised, mis tuule käes sõgedalt laperdasid, ja seesama mutikärsti, et mutirahvas peenramaad üles ei songiks. Igasugu riisujate vastu — nii just ütleski.

Eks see Tõrise taat olnud meistermees muidugi. Või ta pikkadel talve-õhtutelgi hõlbupõlve pidada kärsis! Ise meisterdas kruupingi ja valmistas seal kõiksugu vajalikku. Rohkem ikka talu tarbeks, aga teinekord väljagi asja või teise, kui keegi ümberkaudu just tellimas käis.

Ja mida seal Tõrisel kõike polnud! Vanaperenaine, juustekrunn selgest uhkusest turris, ikka nimetas ja näitas, kui midagi uut jälle juures. Oli seal võipütte ja vitsikuid, neljakanti võimasin ja koorekirn, leivaastja ja viljakirstud aidas, kerilauad ja kangaspuud, vahel mööblitükkegi sekka, kuni sellesama mutikärstini välja.

Kange vanamees oli see vana Tõrise igatepidi ja hirmus töomurdja. Ainult et — kolhoosile vastu kui rauda. Ei tema minevat oma kümne küünega kogutud vara ilmarahvale laiali loopima ja küla peale kaotama. Pidas vastu mis pidas ja vedas vägikaigast, kui teised ümberringi juba ammuilma koos ja kolhoosis olid. Lõpuks aga laskis poegadel end kolikoorma otsas linna aplaagrisse sõidutada. Mullikaohu Päitsugi võttis lihatünnis seltsi ning suure kruupingi laskis samuti üles koormasse rükkida.

Lõpuks istus ise kah sinna, tuulte kantseldada. Istus, jah, suur ja nurgeline ning lõuapärad kõvasti koos. Küllap valvas, et kübetki Tõrise kraami koormast alla ei pudeneks. Sihuke vanamees oli küll.

Ega ta siis ilmaasjata kah seda Tõrise Sulase-Jaani . . . Maimu kohendas lõua all pearätiku sõlme — sihuke suur kägar seal tööjopi kaeluses, päris häda teiseiga kohe.

Nojah. Küla peal öeldi küll, et ei see Tõrise taat teisi üksi, see ei anna eneselegi armu. Aga mis tulu sest Jaanile tõusis?

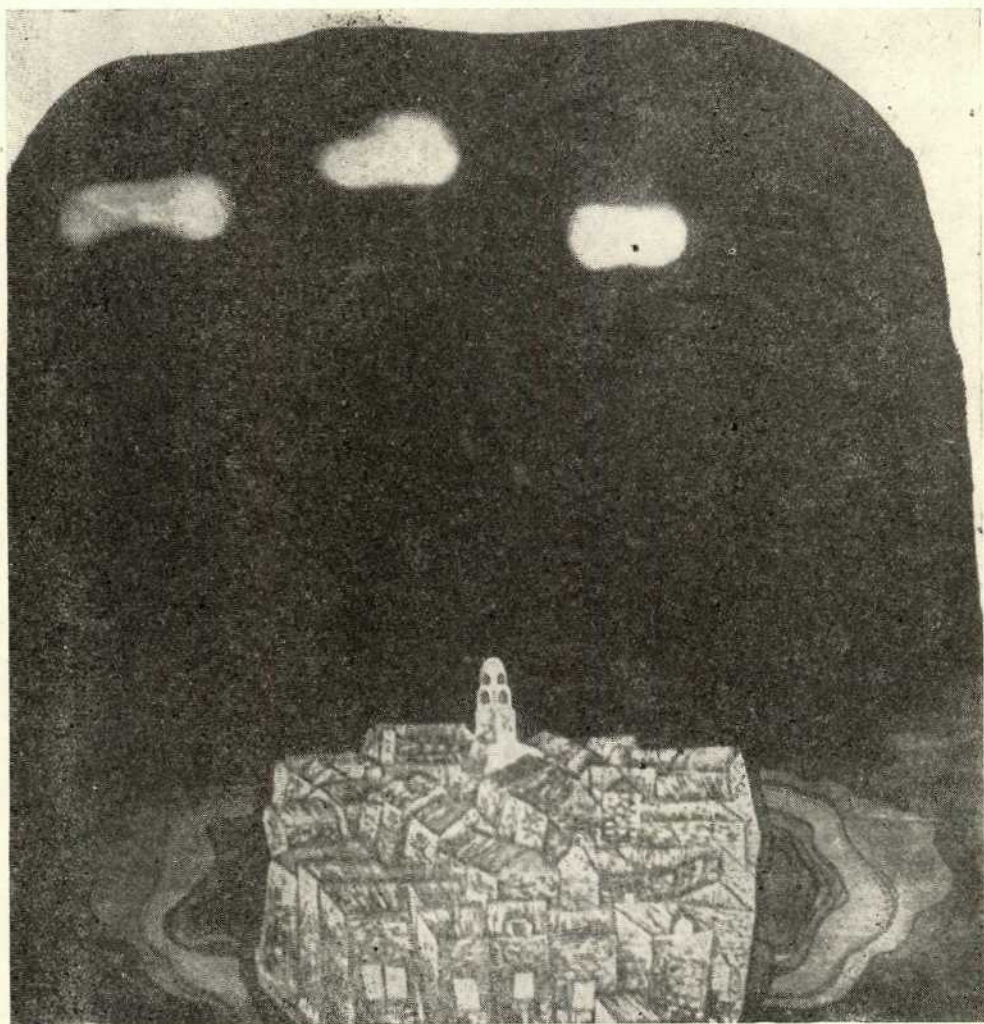
Oli teine nagu üht äärt pidi sugulanegi ja pooliti justkui kasupojaks peetud. Aga ei tahetud poisile õhtu aegugi hõlpu anda. Ikka leidus tööd ja nokitsemist või sunniti siis teine kogunisti kruupingi taha. Et — või sa, noor inimene, veri liikvel, nüüd naasama seista kärsid: igavus tükib ligi ja egas amet leiba küsi!

Aga kus sa sellega! Eks Jaan tahtnud ikka õhtuks silma alt ära ja mitte suures Tõrise köögis tattnina valgel lauda sahata.

Kippus teine kangesti küla peale ja tüdrukute manu, nagu ümberkaudu eided ära teadsid. Poisil endal nagu sihuke kitsas kui kuuveerandik ja kehalt kah kõhn ja kiitsakas et hale näha!

Aga või see Tõrise jõudki kandis kangemat sulast kaubelda!

Kippus tüdrukute juurde . . . ? Tõepoolest. Oli päris poisiohtu ja habetki ainult udukarva jagu lõua otsas, aga löi juba temalegi, Maimule, serva. Mis tollest, et Maimu kõigest hädavaevu neliteist täis ja suured kandilised põlved alles seelikuserva alt velkimas. Nimetas teda teiste

V. Tõli

Võõras linn (Cavtat) (Sõõvitus) 1970

kuuldes ikka Lausi preilnaks, aga teinekord isekeskis oma tiburipskiks ning kippus väekaupa musigi andma.

See oli ilmatu põnev küll, mis sellest, et tema, Maimu, teist kuidagi jaole ei lasknud. Rahmas aga suure kämblaga vastu, peitis suud ja kihistas naerda. Ise vaata, et suurem ja tugevamgi kui seitsme-kaheksateistkümne poisiväänikas.

Aga tol korral, siis, kui neljakümne esimesel mobiliseeriti... Siis tuli Jaan juba päris tõega. Andis pildi — kirjad puha peal — ja musu ja tahtis muud kah, aga tema, Maimu, ajas vastu.

Rabelesid mis nad rabelesid seal poolpimedas ja ühtäkki lämbeks muutunud Lausi aidakambris, aga Maimul oli kange jõud õlgades ja käsivartes. Surus poisi eemale ja hoidis kõvasti-kõvasti vastu aida palkseina kinni. Mõlemad hingeldasid-ähkisid teineteisele näkku, juuksed harevil peas ja silmnäod õhetavad ees.

Ei saanud, mis tahtis. Jajah. Sihuke nigel sulasepoiss oli neil seal Tõrise-Matsil.

Nii nad siis — poolöö aegu — päris vahkvihaselts lahku läksidki. Läks õieti küll poiss, vandus tulist kurja ja viskas aidaukse — prõmmdi! — tagantkätt kinni.

Maimu aga nõndasamuti istuma jäigi. Varavalgeni välja. Käkruks aseme serval. Süda peksis kusagil kurgus ja vahel oli kangesti kuum ja teinekord jälle koledasti külm, nii et võttis õlad rappuma. Aga peopesad, need tundsid kogu see aeg käe all poisi kondisevõitu õlgu, alguses rabelemas-rappimas, siis aga täiesti vaikseid ja vihast kangeid.

Aga sealsamas käkras aseme kohal Maimu siis töotaski. Töötas oodata Tõrise Sulase-Jaani olgu või elu lõpuni välja. Nii just pomises et — elu lõpuni, elu lõpuni, ja ise tuiutas ikka edasi-tagasi, edasi-tagasi... Kangesti imelik oli ja uhke, et just nagu täis tüdruk kohe, mis sellest, et kuusteist just alles tulekul.

Nüüd aga...

Õhtu kippus päris peatumatult öö poole ja võsa lõhn tuli nii kentsakalt ligidale. Udust raske õhk hingas vastu silmnägu ja paljast kaela ning tungis laia lauba kohal isetahtsi rippuvasse juuksesalkugi. See oli külm ja niiske, peaaegu nagu võõras puudutus.

Vahest ikka mõtle veel nüüdki, et oleks talle võinud... Nii nagu siit läks, nii sinna jäigi — sõtta.

«Teadmata kadunud teine, jah,» ütles Tõrise-Matsi vanaperenaine, kui Maimu pärast takkajärele nii ääri-veeri mööda küsima kippus. Ütles nii, kuklasõlm jäigalt turris, ja vaatas puurivalt oma pilkumatute linnusilmadega, nagu oleks mingi saladuse jälil või...

Teadmata kadunud? Teadagi! Või siis sihuke seda sõda vastu pani! Selline nigel sulasepoiss oli neil seal Tõrise-Matsil.

Lepavõsa hakkas järele andma ja mööda Tõrise põllulagedat tuli tuuleil, närbuvast ristikheinast ja niiskusest tiine.

Maimu vaatas üle põlluküüru Tõrise poole ja nägi aknanurgas pisi-kest tulesilma. Nagu oleks küünal aknalauale pandud, mõtles ta imes- tamisi.

VIIRASTUSTE ÖÖ

Tõrise aknalaual oli küünal, jah. Tõepoolest. Lähenedes pidi Maimu seda ühtsoodu tunnistama.

Selline isevärki küünal oli: ei ta hubisenud ega vilkunud, just nagu poleks Tõrise-Matsi kõledas elutoas tuulevirvetki. Aga vahest polnudki küünalt? Oli mingi aknaklaasile maalitud ümarik aupaistus, veidralt kumendav seal pimetühjal klaasil.

Hull-Irmkartiks kutsuvad nad Tõrise-Matsi võõraseite. Hull-Irmkar- tiks, jah. Ja päris võõras on ta kah. Taati võis teinekord ikka kolhoosi- töölgil näha, see aga ei too jalgagi küla peale. Hoiduda seal Tõriselgi rohkem seinte vahele ega tahta omaenese õue pealgi ringi toimetada nagu külaeided kunagi, kui jõud enam kaugemale ei kannu. Olnud tei- sed ju Tuudi alevis ikka peenemrahvas ja suured usklikud veel pealegi.

Nii et — sihuke küünal võis siin ju igal õhtul... Kellel see nii väga Tõrise-Matsile asja oli?

Siis nägi Maimu küüni laiväratit — üks pool irvakil ja teine päris ristseliti valla, mustendav küünikurk ammuli. Hilisõhtul ja sellise pi- meda ajaga!

Maimu läks poolpõiki üle Tõrise tihkeks kasvanud õuemuru, endal nagu teine tunne kohe, et mingit tööd-tegemist leidis. Ja üks küünivärat olnudki käe all selline tuttavalt puukare, ainult et rääksatas ramedalt ega tahtnud kuidagi kinni minna.

Ja siis Maimu ei lükanudki enam. Ta kuulis koera. Vana Tõrise Penu. See viiksus ja vigises. Kõlistas korra ahelaga ja vigises jälle. Polnud teine isegi laiväratil rääksatust tähele pannud. Küüni pime põrand oli seda viginat täis.

«Penu...» kutsus Maimu poolihääli pimedusse, «Penu, kurivaim...»

Koer niitsatas ja hakkas ahelat järele rabistades ukse poole tönkama. Ikka nii pooltokerdi, pooltokerdi, ja Maimu kükitas maha, kobades koera järele.

Küünipime oli päris silmitu. Ei valgusemärki kuskil. Maimu jättis mine-tea-miks väratipoole valla, krampipanemisest kõnelemata, ning hakkas pooleldi käsikaudu läbi küüni teed kompima. Otsauksest pääses Tõrise kööki, seda kindlasti.

Ja mis see eesukski sealt küünlaga akna kõrvalt parem oleks? Vahest

on veel lukuski ja mine siis prõmmi ja põruta vanainimestele — poolöö aegu veel pealegi.

Otse kõõgiukse all küüninurgas vedelesid haod, pehkimisest ja koerakusest kirbelõhnlised. Maimu komistas nende otsa ja oleks peaaegu kukkunud. Ta otsis kobamisi linki, uksepragu kumendas vaevaliselt.

Niisama vaevane oli ka hää. Hää selle ukse tagant. See oli katkev ja värisev ning tõusis vahel, päris ootamatutel kohtadel, niitpeeneks ja pinnisevaks. Seepeale tõmmati kõöksudes hing ning alustati uuesti — madalalt ja värisevalt. Oli mingi kirikulaul või mis. Ja Tõrise-Matsi võõrastaat see igatahes ei olnud.

Maimu kobas linki, see lõgises ülearu valjusti ja Maimul oli kange tahtmine see sootuks rahule jätta. Siis aga kääksatas uks juba valla ja Maimu astus lävele, roostekare link ikka veel pihus.

Poolpimedas kõõgis, laua ja akna nurgas otse tattnina lähedal istus vanaeit. Ta oli ennast lauldes ilmselt edasi-tagasi kõõgutunud ja jäi nüüd poolelt kõöksult pidama. Kohkumisest mittemidaginägevate silmadega vahtis ta ukse poole, peenike hall hiiresaba-pats üle öla ripvel.

«Issake, Laa-li-a!» vingatas eit, ajas end taburetilt pooleldi üles ja tõstis käed nagu hoobi ootel. «Vanamees! Vanamees, ae! Laa-li-a!»

Vanamees ei vastanud sõnakestki.

Mini Laalia tuli öösüdame aegu. Täis kesköö tunnil. Seisis pimedas ukseaugus — maast laeni välja —, silmnägu suurem ja laiem kui kunagi. Vahtis sealt ülalt laelaudade alt, silmad kui mustad koopad peas ja suu kentsakalt irvis.

«Ära tule! Är-ra tule!»

Aga seisis ikka, lõgistas linki ja hingas maailmama pahinaga.

«Kuulsin... küllap ma kuulsin, kudas kriipisid ust... pikkade roosade küüntega... kriiks ja kriiks... ikka kriiks ja kriiks... Pealuust käis läbi... kriiks ja kriiks...!»

Või ta siis kuulma ei pidanud! Mini Laalia oli ju kogu õhtu otsa seal ägisenud ja oianud. Küünipimedas. Haohunniku taga. Piinutasid seal teist... Piinutasid, jah — hagude ja orkidega ja vana roostes kiiniga — kogu see jumala õhtu.

Vigises Laalia, vigises, aga vanamees, see ei kuulnud, ägises ja ägises, kuid vanamees magas. Magas ühtsoodu — kesklõunast jutti, ise peenike ja külmvalge nagu konksus kepp.

Loosutas ennist läve ette, rüki teist kuidas tahes. Lõpuks jäigi koiku manu värvimata laudpõrandale maha — eide jõud kaugemale ei kandnud. Ja mis sa tast vedid — suu teisel poolirvakil peas, nagu peaks naeru või... Naeris Laalia peale ja suristajate peale leivaahju lael kõõginurgas.

Aga nemad, nemad muudkui suristasid. Kogu see aeg. Leivaahju lael

ja pimedaid nurki mööda. Suristavad ja koguvad mõtteid... suure toru sisse... toruots ammuli ees...

«Andke seia...» üritas vanaeit aeg-ajalt, julgemata ahjupealse poole vaadatagi. Ainult niisama kortsu vahelt piilus ja häälgiti oli sihuke tasane. Rohkem ikka oma nina alla pomiseski, et: «Andke seia...»

Aga kus nemad! Ühtilma suristasid, suristasid ja itsitasid. Toru vilkus teistel kui püssisuu. Sellest sai sihuke valu pealuu sisse ja teinekord kratsis ja kärises kõrvaaukudes, kui mõtteid välja kougiti.

Koukisid ja tirisid, aga ise naersid. Itsitasid endamisi nagu need-samusedki... need püssimehed... Pärtolile järele tulles...

Pärtol põlvitas põrandal, aga tema ilmatu vägev häälgiti — ei sel olnud peetust ega pidamist. Ei lugenud lagi ega olnud ka katus kammitsaks. Kogudus nuuksus kaasa ja vahel tõstis see või teine häälgiti, et valjusti kaasa hõisata. Pärtoli seltsis, sest temast läks vägi välja.

Palvetund oli Tuudil, nende omas korteris. Ei olnud neil, Jehoovataunnistajatel, teist paika ega olemist. Sest metsalise juurde me end hingekirja panema ei lähe — nagu ütles Pärtol. Ega läinudki.

Palvetajaid oli köögis ja mõlemas toas, kõik ukсед vahelt valla ja inimesed nähtaval. Väheks oli jäänud teisi küll — sõjad-segadused seljaga —, aga kes olid, need olid need õiged. Pärtol vedas eest ja kogudus ohkas ja hõiskas kaasa.

Jajah. Sealsamas see oligi, kui Pärtolile järele tuldi.

Esiotsa oli kuulda ainult automürinat, aga või neid vähe sõidab ja üks Pärtol ju palvetanud kah. Siis aga kostsid sammud ja kõnekõma ning juba prõmmitigi välisukse pihta. See oli neil kombekohaselt riivis — et iga möödakäija üle ukse ei kiikaks.

Prõmmiti, jah.

Kõik jäid paigale, mitte keegi ei liikunud. Ainult Pärtol tõusis pikkamisi põlvedelt üles, rapsas korra käega püksipõlvi ja ajas end siis sirgu.

«Tee riiv lahti, isa,» ütles ta vanataadile. Eks see koogutanud just riidevarna all ukse kõrval — ikkagi omainimese asi.

«Avage! Otkroite!» hüüti väljast ja vanamees kohmerdas üles, silmnägu sõge peas.

«Ära viivad!» ahastas keegi kõrvaltoas, mõned kargasid üles ja teised halisesid endiselt põlvedel maas.

«Tee uks lahti, isa,» ütles Pärtol uuesti ega liikunud paigast.

Taat kohmitses sõnakuulmatute sõrmedega riivi kallal, lükkas seda rohkem kinni ja tiris siis üsna vaevaliselt lahti.

Uks kargas ristseliti valla.

Seal olid püssimehed.

«Kas siin elab Berthold Linnart?» küsis üks ülema moodi mees sulaselges eesti keeles ja astus üle läve, silmad toavalgusest kassis.

«Halastage!» kiljus Irmkart ja sirutas käed välja. «Ta pole süüdi!» Rüsinal tegi ta endale teed paigale tardunud inimeste vahelt.

«Põgene!» hüüdis üks nooremaid õdesid, püüdes meeleheitlikult avada akent. See pääses ta käest valla ja klirises vastu välisseina puruks. Pimeniiske tuul tormas tuppa, sasides liperdavaid kardinaid ja õe lahkukammitud juukseid.

«See olen mina,» ütles Pärtol ja silmitses ainiti sissetulijaid. Need astusid edasi.

«Tulge kaasa. Te olete areteeritud.»

Söögitoas kiljus keegi, halati ja ahhetati. Köögiuksele ilmusid rüsinal mõned inimesed.

Pärtol seisis liikumatult.

«Te olete areteeritud!» kordas ülemalaadne ja kaks püssimeest astus lähemale.

«Ärge lööge! Ärge lööge!» kisendas Irmkart, sirutades oma lillakaid kanavarbaid meenutavaid sõrmi. Ta rebis üht meestest riietest, püüdes seda jõuga tagasi hoida.

«Taganege minust, saatanad!» Pärtol ei liikunud paigast.

Püssimehed vaatasid tagasi peamehe poole ja see andis peanöksuga märku edasi astuda.

«Keegi ei löö,» ütles ta Irmkartile, aga see ei uskunud.

Mehed astusid edasi.

«Las tulgu Armageddon ja te saate põlema nagu elusad tunglad tema leekides!» Pärtoli nägu oli tumepunane. Ta kasvas ja kasvas, kasvas kõikide vahelt välja. Ta ulatas laeni ja kõmistas sealt alla.

«Armageddon!» hüüdis ta.

Ja siis nägi Irmkart seda. Püssimehed naersid, vahetasid pilgu-teise ja muigasid ning see oli nende meelest kui üks narr etendus, ainult nende lõbuks loodud.

«Pärtol!» hüüdis Irmkart, aga juba kompsas ligemale vanataat ja puudutas ettevaatlikult peamehe käist.

«Seesamune et...» ühmas ta, «usk... eks see pidada ju... et vabadus või...?»

«Usk?» päris ülem vastu ja vaatas kuidagi kulmu alt ringi. Kohalolijaid oli tõesti ülearu palju, aga see ei puutunud siia.

«Kus asub praegu Laalia Linnart?» küsis peamees nagu üksisõnu.

Vanamees pörkas tagasi ja ema Irmkart kuulis surinaid pealuu sees.

«Hooratöö peale läks... Ise läks...» hakkas ema Irmkart seletama ning rüsis nüüd peamehe poole. «Patu palk...»

Pärtol hakkas kahanema. Ta vajus endasse ja seisis nüüd seal päris inimlikuna, punasenäoline ja kulmudeta.

«Laalia...?» kordas ta, «Laa-li-a...?» Tuppa sigines vaikus.

Siis pööras Pärtol oma suure näo inimeste poole ja tunnistas kõiki — ükshaaval ja ühekorraga.

«Mina... ma pole teinud... mitte midagi... südametunnistusevastast,» ütles nagu pihtija ja läks päris isetahtsi püssimeestega kaasa.

«Ta pole süüdi! Ei ole! Laalia on hoor!» karjus ema Irmkart, joostes nende kannul välja — pekslevasse ja liperdavasse tuulde.

Mini Laalia tuli öösüdame aegu. Päris südaöötunnil haudpimedast küünist. Ise suur ja valge ja ilmatu pikk, silmad kui mustad augud pea sees.

«Mida's sa tahad? Ta polnud ju süüdi! Mis sa ometi tahad, saatana ilmutis?!» halises Irmkart, käed tõstetud nagu hoobi ootel.

Mini Laalia astus sammukese edasi, hauahõng ligi, ja sirutas käe. Sirutas käe ema Irmkarti järele välja, aga see surus end mustpimeda akna ligi ja Laalia ei küündinud temani.

«Mida's sa tahad? Kas mind?»

Mini Laalia ütles, et ta nimi on Maimu. Lihtsalt Lausi Maimu ja et küla peal kutsutakse teda künnimeheks.

Ahaa... Alailma midagi muud... Alailma kõiksugu nimed ja kõiksugu kujud... Oli Nelle Madara ja kutsuti parasütikuks... Nüüd... nüüd on künnimees ja kutsutakse Maimuks.

Parasütikud... Ema Irmkart kiskus kägarasse. Igadesugu parasütikud. Vahel oli terve taretagune ristikupõld teisi täis, igavesed pikad ja suitsusinised teised, maast taevani välja. Kasvavad ikka pikemaks ja pikemaks ja peeneks-peeneks. Just nagu on inimese moodi ja just nagu pole ka. Oled kui pisike seen suitsusinises palgimetsas. Ja kuidas nad undavad isekeskis! Sihuke salakeel on, et vaenlane aru ei saaks. Undavad seal ladvas, sihukesed pikad ja suitsusinised.

Aga teinekord jälle... Teinekord tuleb teisi ikka tolks ja tolks pilvede vahelt välja. Ripuvad siis kui kellatilad ümber köögiakna, sinised näod peas ja silmad jõlli...

Nüüd on siis Maimu...

Kui sakste aegu tuli, oli Nelle. Nelle Madara, isanimigi oli pandud — et Madise tütar. Muidu oli ikka sohilaps teine ja Elhvriida tütar, aga nüüd teati kohe ära, et Madis see oligi. Sihukest passi näitas kah, pilt puha peal ja...

Mis ta nüüd Nelle Madara! Laalia oli. Nende oma ärakadunud Laalia. Eksinud ja patune. Ja julges veel tulla. Tuudile. Nende oma majja.

«Ma olen parašütist. Kas see teeb teile hirmu?» küsis sedakorda tulles, niisama hilisõhtul ja pimeda ajaga.

Ja ise ta siit läks. Kes teda ajas? Juba neljakümnendal aastal...

«Siin... ei ole ju õhku!» ütles ta neile — isale-emale. Ütles Pärtoli legi, keda plikapõlves jahtis, et häbi näha. Tuli veel sellepärast laulmagi ja tegi väga nägu, et aga armu leida.

Ja leidis. Sihuke naine oli Laalia küll. Suur ja pikkpeenike teine ja silmad kui elavased laternad peas.

Pärtol oli pärast püstipöörane teise järele. Unustas une ja jättis söömise sinnapaika, kuni paari said. Ja või ta siis paariski enam meeltmõistust pähe võttis. Ikka kui sõge sõnn teise kannul. Vaatas aga viltu, kui keegi sõna juhtus ütlema või alevi vahel tuttav teretama.

Olid teised, jah, juba mitu head aastat abielurahvas, aga lapsi see Laalia ei toonud. Ei hakanud külge.

Siis aga, siis neljakümnendal... siis Laalia leidis ühe komissari või kelle. Seda ta neid sissetulijaid ikka kaemas käis ja pärast kodus askeldas ringi, silmad kaugel ära. Küsis veel ühelt ja teiselt, et — mis siis nüüd saab.

Teadagi, mis sai! Võõral ikka vorm seljas ja tärnid kah peal. Ja kamandama oli teine kange, mis sest, et eesti keel sihuke puine ja kentsakas suus.

Aga või naiselipakal nüüd sellest! Läks tuld täis nagu ennevanasti ja maailmama uhkeks veel pealegi. Pea viuh! kuklasse ja silmavaade rii-vatu peas.

«Õhku pole!» ütles ja naeris Pärtolile näkku. «Siin, väikestes tubades, kuuma pressraua haisu sees! Aiva sinu hääl ja jube raskus — ma tahan välja!»

Ja läkski. Polnud tast kippu ega kõppu enne, kui nüüd siis...

«Ma olen parašütist. Ega ma kauaks... Aga pisut söögipoolist... võib-olla kaasagi...»

Ja nagu oli teisel vaevatud-näljane küll. Seda peab ütlema. Polnud vast mitmel-setmel päevalgi iva suhu saanud.

Irmkart istus ühtsoodu edasi, käed vaheliti süles ja otsis teise silmnäolt patujälgi või metsalise märki. Aga vanamees, eks see hakanud kohmitsema.

Läks lükkas välisukse riivi ja kohendas pimenduskatted paremini ette. Lõpuks tõi köögikapist üht-teist laualegi. Kannika hallikat normileiba ja külmi kartuleid, viilu hangunud pekki ja margariinipaki.

«Ei meil paremat ühti...» ühmas veel vabandada ja tõmbas tooligi teisele laua alt välja.

Laalia vaatas ringi, nagu otsiks kedagi või, aga ei küsinud kah. Kange südamega oli. Pani siis kompsu maha ja istus lauda. Ei lasknud peadki norgu, käte kokkupanemisest kõnelemata. Aga nii kui need toidu ligi said — käed olid sellised kriimud ja koledad, mõned armidki peal —, nii vihtuma hakkasid. Toppis päris armetult suhu, valimata, mis kätte juhtus.

«Või sedasi kohe?» haletses vanamees, ise riidenagi all taburetil kägaras, nagu häbeneks teist või kes teab.

Ja siis tuli Pärtol. Seisis äkki sinise, pisut lotendava aluspesu väel

köögiuksel, endal silmad veel unevidukil või siis lihtsalt köögivalgusest kissis.

«Mis te siin öö aegu...?» küsis ja pidama jäigi.

«See olen mina,» ütles Laalia täie suuga, tõrjus peoga tumeda juukse-
tuka silmnäolt, kugistas suutäie alla ja jäi istuma, silmad Pärtolis kõ-
vasti kinni.

«Või sina?» küsis Pärtol ega liikunud paigast.

«Mina jah, Berthold,» ütles Laalia ja tõusis üles. «Tere kah.»

«Tere...» vastas Pärtol ja kohendas poolkobamisi särgi rinnaesist
koomale.

Laalia hakkas naerma, astus laua tagant mõned sammud Pärtoli poole
ja ütles... Ütles, et: «Tagasi tulin, nagu näed.» Endal silmad häbemata
kombel hõõgvel ja ninasõõrmed puhevil peas.

Pärtol ei öelnud midagi.

«Kui päris aus olla...» ütles Laalia, astudes veel sammukese Pär-
toli poole, ja tema riivatusel polnud otsa ega äärt, «kui päris aus olla,
siis sinu manu vedas, püha härg!»

Pärtol tõmbus sammu võrra tagasi ja jäi juhmilt naist põrnitsema.
See sirutas ennast, äraütlemata võidukindel, ega hoolinud põrmukestki
hulkumispäevade räämast.

Oli juba kõvasti üle kesköö, kui Pärtol ja Laalia kahekesi soo peale
läksid. Tuudi oli kottpime, tibutas vihma ja tuul lõõtsus alt heinamaade
pealt udurõskust üles.

Vanamees seisis hea tüki aega pimedaks tehtud köögi uksele ja vaatas
teistele järele, ema Irmkart aga palvetas pominal köögis tuhalõuka ees,
süda kokkumisest ja kaksipidi mõtlemisest valus sees.

Et see Pärtol ka kõik sedasi välja mõtles! Künid olid heinamaade
peal kuni Päratusooni välja ju puha heinu täis: vali, millist tahad ühele
parasütikule asemeks. Mida kaugem, seda parem. Eks või seal radio-
saatjagi üles seada — asja neil sakslastel nüüd Tuudi heinamaade peale
otsima minna!

Nii nad läksidki, Pärtol toidukompsuga teejuhiks seltsis. Aga vihma-
tibutus läks üle päris sorisevaks sajuks ja tuulgi tõstis häält Tuudi
majade ümber, soopealsetest küünidest rääkimata.

«Kao! Kao ära, Laalia! Ta polnud ju süüdi!» halises Tõrise-Matsi vöö-
raseit juba kes teab mitmendat korda.

Maimu seisis ikka veel ukse juures, sõandamata edasi astuda. Sai
ennist kättki pakutud, aga eit puges üleni värisedes akna ligi, ise kui
ärakohutatud hiir ja silmad vilamas peas. Pidas mingiks saatana ilmu-
tiseks ja Laaliaks, mine sa neid piibli nimesid tea.

«Emake Irmkart, ma olen ju Maimu. Siitsamast lähedalt, lepiku ta-
gant. Lausi Maimu. Teie taat käis ju...»

«Ah et... taati? Tema sulle ju süüagi... mis sa temast?!»

«Taat käis...»

«Aga tema magab!» ütles eit, näol midagi parastavatki. «Magab jah! Ei ta kuule. Oigasid ju küll ja... Aga tema...» Eide hääl alanes kähedaks sosinaks: «...naerab, suu poolirvakili, ise konksus ja kõver...»

Maimu tundis imelikku jahedust südame all. Penu rabistas ahelaga, aga ei vingunud. Maimu astus rutakate sammudega läbi köögi elutoa ukse poole.

«Lase olla!» ahastas Hull-Irmkart ta taga ja sirutas käed nagu takistuseks välja.

Ei, ei! Nii hulluks ei peetud Irmkarti eite küla peal kogunisti. Naerdi ikka vahel, et pidada teine suristama ja karta koledal kombel lennukeid, aga see ju...

Tõrise-Matsi võõrastaat lamas koiku ees põrandal. Surnud mis surnud.

Kui Maimu tuppa astus, lõi küünal aknalaua hubisema. See oli õige jupiks põlenud ja vilkus nüüd vaevaliselt, ähvardades kustuda.

Maimu läks võõrastaadi ligi ja tõstis ta koikusse. Oli teine selline õbluke ja päris uskumatu kohe, et ta alles lõuna paiku Lausil abi järel käis.

«Taat... ei mitte tema...» halises Hull-Irmkart köögis omasoodu, kompides linnujalgu meenutavate kätega oma oimukohti ja lagipead.

Kesse küll oli, kes keelt kandis? Saadaks sellesamuse Laalia sinna... Kellel sest oli, et Laalia sedasi külma ajaga küüniheintes elas? Kesse nägi, kui Pärtol vahel pärisöö aegu, toidukomps käe otsas, soo peal uitas, ise sihuke rõõmsama moega ja sootuks nooremgi kui seniajani? Kesse küll oli?

«Pärtol pole süüdi! Laalia! Mine Tuudile! Sealt ju keegi...»

Sakslaste automootorid suristasid ilmatu kaugel. Neid ei teadnud esiotsa mitte kartagi. Paljudgi kes sõidavad ja kuhu.

Videvik oli ja ema Irmkart laskis pimenduskatted alla ning süütas tule.

«Tükkis teisele kohe!» kiitis taat, ise otseti poolvalmis jopi kohal — silmad ei võtnud enam nii nagu ennevanasti. Pärtol ei öelnud midagi, ajas aga niidi nõelale taha ja traageldas pintsaku tükke kokku, endal nagu suur ja nagu kõhnemgi ees.

Läheks see Laalia ometi ära! — mõtles ema Irmkart ega lausunud teisest musta ega valget. Aga kuhu tal minna, kuigi talv tulekul ja küünides külm kui koeralaudas? Egas parasütikud tagasi saa — alt üles juba ei hüppa, tulgu või lennuk siiasamma Tuudi heinamaametsa kohale. Kus seda!

Viimasel ajal... nüüd Pärtol pomiseb palveid, öö aegu, kui ta just

toidukraamiga soolagedal ei uita. Vahel astub jälle raskete sammudega oma toas edasi-tagasi ja ema Irmkart loeb ikka et — üks, kaks, üks kaks, üks, kaks...

Ja-jah. Või see patukoorem siis kerge kanda on, mis sellest, et esiotsa sihuke noor ja rõõmus oli! Teeb pattu omaenese naisega... Või on see sootuma kergem patt, asja sest, et naine sihuke ärakadunud parasütik ja komissari võrgutatud veel pealekauba?

Aga või see kaksipidi arutaminegi aitab! Ema Irmkart surus kuuma pressraua susinal märjale triikimislapile ja aurupilv löi ümber pea kokku.

Võib-olla siis, aga vahest ka pisut hiljem kiunatasid saksa mootorid juba Tuudi alevi vahel. Rätsep Linnarti maja piirati robinal sisse.

Kõik läks kuidagi ülearu kärmesti. Tuba oli äkist suitsrohelisti sakslasi täis. Ema Irmkart nägi ammuli revolvrivrisuid, taadi õhus värisevaid käsi ja Pärtoli pärani silmi, kui see pikkamisi pooleldi traageldatud pintsaku käest kõrvale pani.

Nad suruti seinale ligi, ainult et Pärtol pisut kaugemale ja eraldi. Talle sihiti üleliia lähedalt silme vahele, hauguti ja mõnitati niisama, kõik parves ümber ja võhivõõras keeles.

Pärtol vaikus ja tuline pressraud levitas vastikut kõrbehaisu.

Siis hakkas üks eesti keeles. Küsis ikka parasütikute järele, üksisõnu parasütiku järele. Sakslased kraaksusid kui varesed ja surusid Pärtoli ümber. Üks ärgitas löömist. Revolvrivrisuid. Ema Irmkart nägi veripunast laiku Pärtoli põsesarnal. Pärtol laskis suure käe ülalt silmnäo kaitseks ja ema Irmkartil ei olnud jõudu kisendamiseks.

Siis astus väljast sisse üks ülemus. Ilmatu pikk, ja pisike kullinägu mütsinoka all päris külmasinine. Ta vingatas midagi läbi nina, korra ja teise, ning sakslased tõmbusid tagasi. Ainult see eesti-keele-mees, see jäi Pärtoli ligi.

Too aga, sinise näoga ülem, istus laua taha, sirutas jalad mõnuga välja ja vaatas toas uudistades ringi. Siis pakkus käeviipega Pärtolilegi tooli. Sihuke lahke peremees oli. Pärtol laskis käed tolks ja tolks alla ja astus umbusklikult lähemale. Tõlk tuli samuti ligi ja saksa ülemus vuristas midagi kibekähku mütsinoka alla. Võttis siis vormimütsi peast — hõredad hallisegused juuksed turris —, asetas mütsi mugavalt lauaservale ja naeratas Pärtolile, pisikesed silmad vassis.

«Vabandage,» ütles tõlk nagu vastutahtmist, «meie meeste eksitust... Selline jutlustaja nagu teie, härra Linnart...»

Ütlesid teised «härra» ja vabandasid kah, aga kaasa viisid ometi. Pärtoli. Sedasi kenasti küll, ülem ise Pärtoliga ees ja revolvrimehed, ninad norus, kannul.

Aga kaasa viisid seegipoolest.

Automootorid kiunatasid ja hakkasid siis suristama. Esiotsa ülearu

valjusti: just nagu siinsamas peakupli sees. Siis ikka vaiksemalt ja vaiksemalt, ega kustunudki päriselt. Sihukesed imelikud mootorid olid.

Püssimees, see, kes nende kööki valvama jäeti, istus taburetil, püss jalge vahel, ja tukastas peagi, ise päris sõbraliku moega, nagu taat hiljem pajatas.

Ena Irmkart teda ei näinudki. Võib-olla nendesamade automootorite pärast? Neid pidi ju ühtvalu kuulutama: suristasid, aina suristasid. Ringiratast ümber Tuudi, ikka ringiratast. Mis nad nüüd sedasi? Ja siis nägi Irmkart laiku. Seda veripunast. Pärtoli põsel. Veripunast, lillakaspunast, mustjaspunast, kollast, sinist, rohelist, verd tilkuvat ja mäda-nevat laiku.

Kärtsahais täitis toa, aga püssimees ei lubanud avada akent.

«Pärtol polnud süüdi!»

Mini Laalia ei uskunud. Tuli, ise ilmatu suur ja valge, peaaegu kuulatult taadi juurest küünlatoast. Oli küünlagi kustutanud, et taadil poleks silmavalgust.

«Ena Irmkart...» ütles Laalia, «... ta... ta on ju — surnud...»

«Surnud? Ei ole! Pärtol tuli tagasi! Kõigest neli ööpäeva oligi ära! Tagasi tuli!»

«Vanataat on surnud,» ütles Maimu juba tõredalt ja vaatas vastumeelsusega eide võibsema löövet nägu.

«Ah — hinge võtma?» küsis eit, surudes oma kühmus selja kõvasti vastu pimedat klaasi. «Või hingede järele?»

«Ma tulin rääkima künnist, Tõrise ema.»

Maimu oleks kõige meelsamini tõusnud ja läinud. Niisama lihtsalt, tagasi vaatamata, läbi pimeniiske lepiku. Aga vanamees ja küünlatuba, Penu ja seesama eitki...?

«Mis sa sest taadist...» ajas võõraseit oma, «eks Pärtol ju...»

Irmkart tõmbus veel enam kööku ja piilus Maimut, pats ripakil süles.

«Aga või temagi...! Kesse piibli peal valet vanduda tohtis, suur kogudus seljataga ja käsud-keelud kõik teada...»

«Ma ei tea sellest midagi. Kuulge ometi, Tõrise ema!»

«Kolmel päeval... kolmel päeval ja ööl ei lausunud sõnakestki, mitte üht sõna, nägu kivikõva ja silmad sealpool, ära. Süüa kah ei võtnud... Isegi...» eide hääl alanes ehmunud sosinaks, «isegi ei palvetanud öösiti.»

Vana Irmkart tõmbas hinge ja põrnitses enda ette tattnina leeki.

«Neljandamal aga, siis nuttis juskü väeti laps...» Eit pööras oma mittemidaginägevad silmad Maimu poole. «Seatud seal veel Laaliaga silmsi. Tema ikka õiguse pärast, et tunneb ja teab, aga Laalia — et pole näinud ega tundnud ilmapealgi!»

Vana Irmkart hakkas nuuksuma, käed kõnksus silmnäo ees.

«Tõrise ema, ma tulen siis... pühapäeval... hobusega ja...» Maimu mudis oma suuri käsi.

Ema Irmkart jäi kuulatama, krõnksus käed langesid alla ja äkki sai vihavahk tas võimust. Eit ajas end ähvardavalt poolkõokus üles, jube ja kentsakas nagu vihaleaetud rott.

«Anna Pärtol tagasi, riivatu! Ei tunne ega tea! Ära salgasid! Ära salgasid, hooranaine!»

Penu vingatas küüni all ja rabistas ketiga. Tuulehoog rapsas ootamatult vastu klaasi, jäme vihm seltsis. Hommikuhahetust polnud niipea lootagi.

Koiduviirg seisis triipus Kukesoo kohal, kui Maimu Lausi lepiku vahel kodu poole astus. Ikka sauh-sauh läbi lepalehtede kõdu.

Õine vihmatuul oli leppade harevil oksad päris paljaks kitkunud, need kõikusid nüüd edasi-tagasi, tugevad ja täiesti alasti.

Maimu astus, häbenedes ise oma sammude sahmivat hoogu ja seda kusagile kõige alla peidetud vabanemistunnet.

Aga, kanäe, vana kuuveerandikki oli taevas päris kahvatuks tõmbunud. Selline nigel kuuveerandik seal Tõrise-Matsi kohal!

Maimu laskis oma ümarikud utesilmad siivselt alla, aga suur ja meelas suu, see laulis äkisti päris ootamatult ja isetahtsi:

Pea tal paistab pealta metsa,
jalad alta harva metsa,
keskpaik keset keerumetsa!

Veider laul oli ja Maimule näis miskipärast, et pisut riivatugi.

Aiad jäid raagu oktoobris
ja peeglites koltusid puud.
Kusagil hõnguvad õunad
ning pihlakaviina on klaasis.
Võõral, kes vihma käes hulgub,
koriander ning mesi on suus.

Kauguses hõnguvad õunad,
on veestikke tumedast klaasist.

Keegi joob kibedat viina
ning aeglase häälega loeb,
kuidas me kartsime lund
ja kuis lääs oli punasest klaasist.
Nüüdki on varakult külm,
mitte midagi aastad ei loe.

Unel on kollased silmad
ja varrukad punasest klaasist.

Midagi aastad ei loe,
ikka mustad ja paljad on puud,
hirmu teeb klaasine loojak,
mis ennustab külma ja lund.
Mina pean varjama nägu
ja kare ning raske on juus,

siis kui ta silmile vajub,
kõik linn on täis peegleid ja lund.

Laiailipillatud aastad
on võõrastes tubades reas.
Kauguses hõõguvad metsad
ja vaaned ning puhtad on ilmad.
Mina ei tea, kas ma elan,
ja sina ja ükski ei tea.

Surm läheb silmapilk meelest
ja unel on kollased silmad.

piiblite kustunud lõhnad
ja kummelivees pestud juuksed
pikkadeks narmaiks on seotud
ning nõnda nad ripuvad aastaist
aeglases lumises tuules
mis näod lõõtsub tühjaks ja haljaks

piparmünt lae all on alles
valge ning sügav on taevas
ja mõnikord veel sajab lund
niisama kergelt kui ükskord
niisama kitsad on käed
eluloost rebides lehti
suvedest suitsu ja liiva

niisama kergelt kui ükskord
enam iial ma surnuid ei tunne
pihlakaist oksti ei murra
ei meelita kasvavat kuud
armastust eales ei võlu
ei mulla ei tuule ei veega
kuivanud rohte ei puutu
ei juukseid ei und ega verd

Keset luitunud kirju,
keset puudrit ja tolmu
märtsi vastuhelk liigub.
Iga sein selles toas
on täis ähmaseid värve,
nagu poleks siin olnud
muud tapeeti kui pilved
ruuges valgusejoas.

Mõni kaanteta raamat,
mõni nukk ilma pääta —
nii neid vedeleb aknail,
lebab toolide pääl.
Olgu väljas mis tahes,
mitte miski ei peata
kiviseintega toas
tasast ükskõikset häält:

Oli kollane keskpäev,
niiske päev nagu täna.
Skvääril müüdi nartsisse.

Vihmas mustasid raod,
Nüüdki silmade ees
on see poolpime tänav,
nagu seegi siin kõrval,
see, mis niisama kaob

kuskil kesklinna rāgas
taeva tuuldunud sinna.
Mine sellesse majja.
On seal müüritud toas
elu niisama laokil,
nagu jäeti ta sinna
niiskel udusel päeval?
Kas need sarvpāaga noad

on veel laua pāäl alles?
Loe neid kirju, kui tahad.
Nagunii sajab vihma.
Nagunii on su juus
lābimārg veest ja lumest,
kasvab aastate taha
nagu punased võrsed
väljas holundripuus.

Kas sa ei nāe siis, et surm
piidleb piitade vahelt
sūūtu heleda nāoga
lābi kirju ruloo
nagu hāmmeldund laps,
kes siin külas kāis vahel?
Poolihāāli sa rāāgid
taas ja taas oma loo:

Lābi vee lābi surnute hāālte
tuleb mārts iga pāev

Tuleta meelde

iga pāev
vārvib ta siniseks oma laud

naine kes elab
olgu tal mistahes nimi

iga pāev
paneb nāo vastu akent
ja rāāgib

tuleta meelde

ruttu lāks lapsepōlv mōōda
vaata ette see on kogu
su elu mis tuleb

värvib siniseks oma laud
iga päev

Ja siis kui sa ärkad
on kõik juba möödas

A B C D

Lugu nelinurgast

i. — Ei. — Ei, ei. — Palun sind, jäta ükskord ometi see lapsik jant. Kas sul endal piinlik ei ole, ütles? — Ma panen nüüd toru ära. Ei, ma ju ütlesin, ei. Ma ei saa. — Kõik. Ja sellel pole mingit mõtet.»

AILI

Ma panin toru ära ja tulin tulema. Teised muigasid.
Muiaku.

Nii oli see peaaegu iga päev. Umbes kümme minutit enne lõunavahe-
aega. Telefonihelin. Aili, sulle. Ja mina pean tõusma ja minema läbi
terve saali. Nurgast nurka. Nii ere valgus. Selle veiderdaja pärast. Harva,
kui mulle keegi teine helistab. Näiteks ema. Tema on kahe aasta jook-
sul kolm korda helistanud. Teised peavad oma laudade kohale kum-
mardudes naeru tagasi. Hea naerda küll. Mulle see nalja ei tee, mind
teeb see kurvaks ja nõutuks ja kahju on. Sest kas pole rumal — pea-
aegu iga päev kõrvaltoast helistada. Ja ikka täpselt üht ja sama rää-
kida. Tule, lähme. Ikka üht ja sama. Tule, lähme. Tühise vigurvända-
häälega. Ma ei saa öieti arugi, mida ta tahab või mida ta mõtleb. Ta nagu
pillkaks. Korruga mind ja iseennast. Tõtt öelda, kui järele mõtelda, on
mul temast isegi omamoodi kahju. Aga mis saan ma sinna parata, mis
saan ma parata, mis parata . . .

Istusin oma kohale. Kümne pärast üks. Tööd ei teinud enam keegi.
Tuba noori naisi täis. Tüdrukud vahtisid peeglisse, vahtisid kinokuulu-
tuste rubriiki lehesabas, mõned sosistasid. Sosistagu. Kümne pärast üks.
Täna on nii ilus ilm. Hea ikka, et meie tööruum on esimesel korrusel.
Hea, et minu koht on otse laia akna all. Nii ilus selge ilm täna. Hea,
et siit paistab terve tänavarist. See teine tänav. Hea, et linn on nüümoodi
ehitatud, et see teine instituut on just laia põiktänav alguses. Hea, et
kõik on näha. Mis minuga on? Mis minuga siis ikka olema peaks? Ah
jah, muidugi — see rumal helistamine. Ma ei oska ka kunagi käituda nii
nagu tarvis. Kui mu süda on pahameelt täis ja ma enda meelest kurja
häälega «ei» ütlen, siis tuleb see mul välja nagu andekspalumine. Vaat
homme, homme tean ma täpselt, mida ütlen. Hm. Ma olen alati tead-
nud, mida homme ütelda. Homme ütlen ma sedamoodi: «See on psühho-

huligaansus, pealegi väga labane.» Siis jätab ta küll järele. Ja üks siis näe, kas tüdrukud ikka veel muiata tahavad.

Nii imelik ilm väljas. Miks imelik? Ei ole ju imelik, ilus on. Maikuu ja päike paistab. Kahju, et kusagil pole midagi rohelist näha. Aga näe, inimesed käivad juba ilma mantliteta. Mitte kõik, umbes pooled. Näe, koolipoisid söövad juba jäätist. Sööks ka jäätist. Mõte! Pärast ostangi endale jäätise. Tõepoolest. Jäätisemaitse on talve jooksul täiesti meelest läinud.

Eile oli tal nahkmantel seljas. Tal on parajalt laiad õlad.

Üks plika siis jälle siin maailmas rohkem, kes on kõrvuni ja loomulikult lootusetult armunud. Küllap on see täitsa rumal. Mis? Või mine tea. Juttudes ja kinos on see omamoodi armas ja liigutav. Aga ise niiviisi olla, siis on ikka rumal tunne küll. Selline tunne, nagu oleks kramp. Ma ei tea, kus, aga just kramp. Siin või siin või siin. Kurgus ja kõhus.

Nii naljakas unenägu oli täna. Bruno oli nagu televiisoris ja tal oli nahkmantel seljas, ta oli veel pikem kui muidu, veel laiaõlgsem ja veel kurvameelsem kui muidu, ja rääkis spordiuudiseid. Et võrkpallurid pole veel sugugi medališansse kaotanud. Bruno oleks nagu püsti seisnud. Ta on natuke selle mehe nägu, kes mõnikord telekas spordiuudiseid loeb. Või siis südamliku kurvameelse kauboi nägu. Ma pole loomulikult näinud ühtki elusat kauboid, aga Bruno on just jah südamliku kurvameelse kauboi nägu. Tal on nii tore otsaesine. Palju-palju liikuvaid ja imestavaid kortsukesi. Soojad pruunid silmad. Tookord oli neis silmades küünlakujulise seinalambi pisike peegeldus. Õieti oli neid peegeldusi vist mitu. Ma ei jõudnud vaadata. Ah jah, unenägu. See oli naljakas ikka küll. Mina oleksin nagu otse televiisori sisse astunud, kikärvule tõusnud ja suudelnud ta naljakat otsaesist. «Jah, sul on õigus, Aili, kõik muidugi arvavad, et ma olen väga enesekindel ja isegi natuke kalk mees, et mul on tugev iseloom ja et mind ei kõiguta miski,» oli Bruno täiesti-täiesti televiisorihäälega rääkinud — kas pole unenägu imelik asi, millest tulevad unenäod? Ta vist koguni luges neid sõnu masinakirjalehelt nagu spordiuudiseid, «ja ainult sina, tüdruk, teadki, et ka minul on hell ja armastust otsiv hing. Ma olen nii üks. Sellega lõpetame saate.» Siis vajutas ta nagu mingile nupule, võttis mu sülle ja pigistas oma rinna vastu ja mina nagu vaatasin, kas ta silmis on küünlakujulise seinalambi peegeldus või ei ole. Oli küll. Pärast polnud unenägu enam naljakas. Aga oli vist küll. Ma nii naersin, kui ta mu oma aseme poole kandis. Kui ma trolliga tööle sõitsin, oli nii imelik sellele unenäole mõtelda. Minu Bruno. Rumal. Ma ei häbene sugugi, et ma Brunot unes näen. Las näen. Ainult ma ei tahaks, et kõik niimoodi oleks, nagu praegu on. Ma olen juba kahekümneaastane.

Natuke õnne, muud pole mulle tarvis. Natuke-natuke-natuke. Ma olen ikka väga vanamoeline ja ajast ning arust tõekspidamistega. Minu

kõrges vanuses — mõtelda — kakskümmend aastat — ja ainult ühe mehega olnud. Tüdrukud ei aima muidugi midagi. Nemad peavad mind nipsakaks. Mõned jälle arvavad, et mul on kusagil mõni salapärane kavaler. Teinekord saan paarilt klassivennalt sõjaväest töökohta aadressil kirju ja taas arvatakse. Las arvavad. Mõned, kes on siin juba viis, kuus või seitse aastat töötanud, mõtlevad lihtsamalt. Nad peavad mind ajutiseks inimeseks, kes tuleb ja läheb, mis häda mul teisi oma asjadesse pühendada. Olengi ajutine inimene. Ma olen juba kaks aastat ajutine inimene. Muudkui mõtlen ja plaanitsen ja võib-olla oleksingi tõesti vahepeal ära läinud, kui mitte — Bruno. Ainult natuke õnne.

Muidugi oleks päris hea, kui mul oleks mõni väga lähedane sõbratar. Nii lähedane kohe, et. Mul oleks talle tõtt öelda väga palju asju südame pealt ära rääkida. Oleks vist ikka kergem küll. Mina ei tea, miks see nii on, aga viimasel ajal pole mul ühtki lähedast sõbratari, ja üldse on mu elu kuidagi imelikuks läinud. On nagu nii välja kujunenud, et ma ei räägi peaaegu kellegagi midagi. Emaga, muidugi. Aga mujal? Töösajad, jah, Ja kaupluses küsin piima, leiba ja liha ning naeratan müüjale nagu hea laps, ja korrusenaabrit tervitan hommikuti, ja tööol osakonnajuhatat ja tüdrukuid. Loll plika, nüüd oled sa veel päevikut ka pidama hakanud. Ema arvab, et mul on liiga palju tööd. Mina panen siis käe lehekülje peale ja ütlen, et mulle meeldibki õhtuti töötada. Vaene ema, ta vist usubki seda. Ta ei tea midagi. Ta ei tea midagi, mitte keegi ei tea mitte midagi, mitte keegi, Aili, mis sinuga on, et sa nii vaikseks oled muutunud?...

Aga Aili armastab üht meest.

Bruno. Bruuuno. Ei, mitte nii. Bruno. Bruno... Bruno!! Bruno? Seitsme minuti pärast on kell üks.

Aega veel suur hulk ja mitu jagu enamgi, nagu ütleb meie osakonnajuhataja. Vaataksin kah ajalehte. Ei vaata. Õhtul olen nagunii kinos. Fakt. Ikka üksinda. Las ma olen. Äkki varsti enam ei ole üksinda. Tõmban parem selle joone lõpuni. Hea tušš. Hea selge jälg. Nii. Nelinurk ABCD. Nagu koolis. Mu joonestamishinne oli viis, alati viis, Aili, küll sul on puhtad ja täpsed joonised, kiitis õpetaja Allikmäe — nii naljakas, nüüd olen ma kopeeriija. Ei tea, kas kõik, kelle joonestamishinne oli koolis viis, hakkavad hiljem kopeerijateks? Ei hakka. Küll on lollid mõtted täna. Mõni hakkab inseneriks. Miks koolis üldse joonestamist õpetatakse? Parema oleks võinud mu joonestamishinne kolm olla, siis oleksin võib-olla ennast kätte võtnud ja ülikooli läinud. Ma oleksin praegu teisel kursusel. Lehtedes kirjutatakse, et eksamisess on ukseees. Minusugused plikad teevad igasuguseid eksameid. Mina teeksin ka eksameid. Ma õpiksin inglise filoloogiat. «Shakespeare was born...» Ah, lapsikud mõtted. Mina ei ole mingi andekas. Ma olen tavaline. Ülikooli ma enam vist ei lähe, aga kopeerijaks ka ei jää.

Ei tohi nii ühtepuhku kella vaadata.

Ikka veel seitse minutit aega. Kas mu kell seisab? Tiksub. See kell rippus öö läbi küünlakujulise seinalambi küljes. Ah ikka kuus minutit. Ma vaatasin lihtsalt vale nurga alt. Nelinurk ABCD. See on mingi maamaja. Kahekordne. Tüüpprojekt. Mina ei tea, mina ei tea... See pole ju mingi maamaja. Maamaja on kõrge katusega, aga kus siin katus on. Aga mis see minu asi on. Mina pean kopeerima ja mitte kritiseerima. Gaas on tore asi. Balloonigaas. Maainimese vaevakergendaja. Pole vaja puid lõhkuda. Seda küll. Aga lauta ei ole. Ja koerakuuti. Koerakuut tüüpprojekti juures? Aili, küll sa oled rumal.

Ausõna.

Ei, ma loen veel korra üle. Teistel pole minuga asja. Las ma loen jah salaja ja nipsaka näoga. Nemad ju arvavad, et ma olen nipsakas. Ah, arvaku. Ma lihtsalt olen selline. Ma ei oska nagu päris õieti rääkida ega olla. Olen rohkem vait. Ma loen ikka jah veel kord üle. Vaatan, kas hakkab häbi. Kirjutasin seda kaheksa korda ümber. Eile õhtul oli rohekas laualambivalgus ja sume rõduakna ruut, nii hea rahulik oli viimast korda ümber kirjutada. Nüüd on nii palju päevavalgust. Nüüd võib tõesti häbi hakata.

Bruno!

Anna andeks, et ma Sind tülitän. Ma olen lihtsalt rumal tüdruk ja sinu kõrval eikeegi. Aga ma nii uskusin, et Sul on mulle midagi ütelda. Sa pole juba mitu nädalat helistanud. Ma tahaksin Sinuga rääkida. Palun leia minu jaoks pool tunnikest!

Aili.

P. S. Mina ju tean, et Sul pole hea. Aga ma nii tahaksin, et Sul oleks hea. Bruno, paistab, et mul pole üldse üle läinud. Rumal ju, eks?

P. S. 2. Bruno, ma armastan Sind väga.

A.

Hakkas küll häbi. Siit ja siit ja siit. Kurgus ja kõhus hakkas häbi. Hakaku. Saagu mis saab.

Näe, nelja minuti pärast.

Mina vist usun küll saatusesse. See oli ju täitsa juhuslik, et ma jäin tol sünnipäevakorral veidi kauemaks. Ma polnud kunagi üle poole tunni jäänud. Vähem olnuks juba ebaviisakas. Aga tüdrukud olid tol korral nii rõõmsad ja elevil ja mul oli äkki kuidagi kahju ära minna. Ja kõik rääkisid, et Bruno tuleb ka läbi. Nad rääkisid nii palju sellest Brunost, et ma ei... Ah, ma ei tea. Mulle ei meeldinud, et naised nagu ühest suust üht meest aiva kiitsid. Bruno niisugune, Bruno naasugune. Bruno tore, Bruno vahva. Ta oli varem siin töötanud. Pärast edutatud ja teise instituuti suunatud.

Kui ta lillede ja veinipudeliga sisse astus, ei tundnud ma midagi erilist. Täitsa tõestj — ei tundnud. Pikk ilus mees, muud midagi. Ta paistis mulle isegi veidi tühine olevat. Noh, luhvt. Naeratas nagu... Surus

sünnipäevalapsel kätt ja siis ka kõigil teistel. Minul ka. «Kes see hiireke siin on?» Mina olin siis hiireke. Ma isegi pahandasin. Oh, kui imelik see kõik on.

Aga tunni aja pärast tuli ta kohe minu järel ära. Väljas sadas lund. Tänav oli nii ilus.

Brunol oli kerge veinilõhn.

Nii tihe lumi. Inimesed läksid mööda ja kadusid kohe paari sammu pärast saju sisse ära. Nii värske õhk.

Käed seljal, seisis ta tükk aega mu kõrval. Mina ei tea, ma ei läinud kusagile. Ma seisin ja vaatasin. Lumesadu ja oma saapaninasid. Nii imelik olj kõik. Ma olin ka natuke veini proovinud. Õige natuke.

Siis Bruno ohkas. Nagu kurvameelne südamlilik kauboi. Lund muudkui sadas ja sadas, kõik inimesed kadusid kohe selle sisse ära, niipea kui olid meist möödunud. Olime nagu täiesti üksinda ja omapead jäetud keset linna, meie instituudi trepil.

«Ma ei ole hiireke, mu nimi on Aili.»

«Ohoh? No muidugi...»

Nii imelik oli see kõik.

Ma olin nagu ära lummatud. On niisugune sõna. Lummus. Ei, ma lihtsalt armusin.

Mitte ükski inimene maailmas ei saanud aru sellest, millest mina äkki seal trepil, lumesajus. Bruno oli väga üksi ja väga kurb, aga keegi, mitte ükski inimene maailmas ei teadnud seda, kõik arvasid muudkui, et edukas noor insener, igasuguste komiteede liige, aga mina teadsin, et ta on kurb ja üksi, ja ka mina olin kurb ja üksi ja ma polnud enam plika, ma ei tahtnud enam plika olla, ma tahtsin olla suur, ma tahtsin, ma tahtsin — seal lumesajus.

Sel õhtul ma koju ei läinudki.

Brunol on tore seinalamp. Ma pole sellist mitte kusagil mujal näinud. See on nagu pikk valge näariküünal. Keermeline. Helehubase valgusega. Emale ütlesin pärast, et jäin sünnipäeva peale liiga kauaks ning et ööbisin tüdrukute pool.

Vaene Bruno. Vaene mina. Rumal mina. Rumal, rumal Aili. Et ma ka nii saamatu pean olema. Nüüd saab ta siis selle kirja ja mõistab kõik. Mina ju tean teda. Ainult mina teangi. Ta on väga hea. Väga, väga, väga. Ainult natukese õnne, muud mitte midagi...

Ma olen endale mõnikord ette kujutanud, et kui me peaksime abielluma, kuidas ma tema sokke ja aluspükse pesen. See mõte pole mulle sugugi vastumeelt olnud. Nii imelik mõte. Hea mõte. Valge pesupulbriga vahuses vees.

Ta loeb kirja läbi ja saab kõigest aru.

Nüüd läks see välisuks seal lahti.

Jumal, ongi Bruno.

Ruttu.

Ruttu. Ruttu. Mul pole ju ümbrikut. Ahah. Oi, see on ametlik ümbrik. Allservas: «...projekt.» Sinised trükitähed. Mis saab? Panen ikka sellesse ümbrikusse.

Tõusin rahulikult.

Samas: «Lõuna, tüdrukud! Kes läheb kohvipoodi?»

Üldises tõtlemises jäi minu minemine kõigile märkamatuks.

«Ruta, ma lähen jäätist ostma. Tahad sa ka jäätist? Nurga peal müüakse topelteskimot.» Mul on nii rahulik hääl. Hea rahulik vale. Aga miks vale. Ma ju lähengi jäätist ostma. Pärast.

«Oh, mis saab minu taljest?» kurtis Ruta. «Too mulle kaks portsjonit. Pärast maksan.»

Must atlasskittel seljas, põlved paljad. Nii ma siis lähen.

«Jõrra-võrra, Aili!»

«Palun, jäta.»

Pikk hele koridor.

Polegi väljas nii soe. Päike on küll, aga jahe tuul loob vastu paljaid põlvi. Siin ei saa aknast välja vaadates kuidagi aru, missugune ilm just parajasti on. Puid pole, sellepärast.

Bruno tuleb. Ta on täna pintsakuväel. Vara veel. Hall pintsak. Kes see naine ta kõrval on? See oli ju eile samuti. Töökaaslane. Jah, nii igava ja ükskõikse näoga. Muidugi, töökaaslane. Liiga lilla huulevärv. Muidu on sihvakas tüdruk. Brunol on mustad prillid ees. Peegelprillid. Kahju, et ma ei näe tema silmi. Hea, et ei näe. Kes see naine on? Oh, kui rumal olukord. Ma ei saa ju...

Lähen väga rahulikult... Naeratades... Ei, see ei kolba. Vaat mis ma teen: jooksen. Täpselt. Bruno pole mind veel märganud. Paugutan tagantkäät ust, nii...

Paugutasin tagantkäät ust, suur klaasuks, nüüd Bruno märkas mind, ta suu läks natuke mopsi, jahe tuul vastu põlvi, läksin ma pooljoostes talle vastu, kõik oli väga usutav, tumeda peaga noor naine vaatas mind ükskõikselt, ta oli minust tüki maad pikem, saagu mis saab...

«Seltsimees Kraus!» hüüatasin ma hingeldades — imelik oli ilma põhjusega hingeldada. «Küll on kena, et ma teid kätte sain. Vaadake — siin on üks kirjake, teie nimele, jah, jah. Vabandage mind, palun. Ah mis see on? See on kutsekaart... Teid oodatakse ühele meie kollektiivi koosviibimisele... jah... Andke, palun, andeks, et ma tülitasin, aga mul paluti edasi toimetada... Küll on jahe tuul, ma lippan tagasi!»

Aili jooksis nagu rabelev lind — näiteks tihane või linavästriik — ukse juurde tagasi, tal olid jalas madala kannaga toakingad, ta oli nagu koolitüdruk vahetunnis, ukse ees pööras ta äkki tagasi ja lippas mööda põiktänavat alla — no muidugi, seal müüdi jäätist! Koolilaps vahetunni ajal jätise järele lippamas, no muidugi. Atlasskitlis.

«Kes see oli?»

«Pole aimugi,» vastasin ma. «Kui ma nüüd hoolega meelde tuletan, siis igatahes minu ajal teda seal veel ei olnud. Ei tea, kust ta mind tunneb. Eks teised saatsid. Ja see kollektiivne sünnipäevatamine, ah, teate...»

«Kui teid kutsutakse ja pealegi kirjalikult, siis ei sobi küll ära ütelda,» arvas Carmen. «Minu meelest oli see lapsuke otsekui pisut sisse võetud ja kas mitte teist, Bruno?»

See lapsuke on sinust ainult kolm aastat noorem, kulla Carmen, mõtlesin ma, aga seda ma muidugi välja ei ütelnud.

Sihuke kurbpiinlik episood. Puhh. Printsipiaalselt mulle sellised asjad ei istu. Pole ma mingi südametemurdja. Ma ei tea, tol öhtul tahtsin ma kuidagi lõogastuda. Ega tüdruk pole ju kah... Viisakalt öeldes — napilt keskpärane. Mu tuju polnud suurem asi. Oleksin ma aimanudki, et plika veel sütu oli... Noh, aga näikse, et see asi on tal üle minema hakanud.

Torkasin ümbriku taskusse ja me astusime kohvikusse.

See oli väike viinerilõhnaline pugerik ja kuigi mugav siin polnud. No muidugi. Ja alalõpmata pidi tuttavaid noogutama. Aga ega mujalgi lähikonna kohvikutes lõuna ajal parem olnud, siin sai vähemalt omaimemese poolset kohakese ikka.

«Palun, võtke need hirmsad prillid eest,» ütles Carmen. «Ma tunnen ennast pahasti, kui mind peeglitega vaadatakse. Ja veel mustade peeglitega.»

Täna saab nalja, Carmen, mõtlesin ma prille rinnataskusse torgates. Just siin viinerilõhnases pugerikus kuuled sa mu käest, no muidugi.

Tellisin, mis menüü pakkus — ja lisaks veel omal algatusel, Carmen käest luba küsimata, paarsada konjakit. No muidugi, väliselt see tegu nüüd viisakas küll polnud.

«No-noo?» kergitas Carmen kulme. «Täna on ju kõigest kesknädal?»

Kurat, mulle meeldis, kuidas ta ütles — «kesknädal». «Kolmapäev» ütlevad kõik, «kesknädal» ainult Carmen.

Selle aarde leidsin ma keldrist. Keldris on elektrograafiline paljundaja. Umbes poolteist kuud tagasi ilmus see tumeda peaga aare sinna. Väheste jutuga. Väheste naeruga. Silmapaistvalt jaheda olemisega. Oma-moodi malbe. Läksin jah kord paari joonisega — no muidugi, mis ma näen, jälle uus. Keegi ei taha selle riista peal kaua vastu pidada. Tervistkahjustav töö. Eriti naistele. Ja narr palk.

Ja äkki — selline aare.

Täna saab nalja, Carmen. Täpselt täna. Pärast neid natskeid viinerilurre. Konjak on ka leige. No muidugi. Selle kohviku eripäraks on, et külmutuskapp on rikkis ja seisab praeahju kõrval. Teine eripära on see, et omaimemene saab sellest leigest külmutuskapist ikka tibakese

konjakit. Kurat, kui sa ikka oled oma viis või kuus aastat järjest käinud siin lõuna paiku viinereid närimas, siis... no muidugi. Kõik on nõnda lootustandvalt ebasobiv, viinerilõhnaline ja kärarikas, et — no muidugi. Nüüd on viinerid hoopis hulluks läinud. Plastmassi sisse mähitud. Loomasoolikad on evolutsiooni käigus vist lühemaks kulunud.

Kui sa ühel hommikul leiad, et oled juba kaksikümmend kaheksa aastat ilmas elanud ja pead ikka veel kohvikuviinereid närima, no muidugi, see teeb näost tõsiseks.

Mis mul nende loomasoolikatega seoses meelde tuli? Oh, jälk lugu... Nii lootustandvalt ebasobiv praeguse meeoluga. See oli nii — olin tatikas ja nägin oma silmaga pealt, kuidas kolhoositurul maasetukas ühe diiselauto pärast perutama hakkas ja üle lasipuu kargas, vanker läks puruks, aisad pilbasteks, setukas põrutas kriisates edasi, kõht puha lõhki, üks soolikas otsapidi lasipuu konksu taga, me jooksime poistega nagu arust lagedad karjudes ja vilistades vaesele loomale järele, aga tema oli tänava lõpus siruli, kõht sirinal tühjaks jooksnud, soolikas oma sadakond meetrit piki tänavat maas, pingul nagu pillikeel...

«Miks te ei söö, Bruno?»

«Mina või? Küll söön. Ma pole nende kunstviineritega harjunud.»

Carmen vaatas mulle viivuke otsa. Tean küll, vaatab mu kulme. Mis saan mina sinna parata, kui nad mul sellised paksud ja puhevil on ja liiguvad pealegi nagu kutsikalaup. Carmen ükskord muigas, et küll teil on hiiglama mehised kulmud.

Muide, mul on täitsa poisikese tunne. Täna saab nalja. Kõik on nii lootustandvalt ebasobiv. Mina ise kah. Korralikus ülikonnas, mis on liiga suvine. Laud logiseb jalust. Ja ümberringi neelatakse lurre viinereid, kehva kapsast, kuivavõitu kotlette...

Millega seda tunnet võrrelda? Ei teagi. Ma pole varem säherdusi mõtteid mõtelnud. Sõbrad kärutavad ümberringi imikuid, no muidugi — mina patseerin mõne tibukesega mööda ja pean naeru. Tibuke peab ka naeru.

Aga ühel hommikul on kõik äkki teisiti. Ühel hommikul oled sa kaksikümmend kaheksa, sul on kahetoaline korter südalinnas ja sul on nii kõhe tunne, nagu poisikesest peast sadat meetrit hobusesoolikat vaadates. Nagu oleks endal soolikad välja jooksnud. Nii tühi tunne on sees, uskumatult tühi.

Kaksikümmend kaheksa pole iseenesest veel midagi, üks ole, aga kui võtta nii, et kaheksa aasta eest sai oldud kaksikümmend — aga see oli justament nii hiljuti nagu tunaile ennelõuna, ja et kaheksa aasta pärast oled sa kolmkümmend kuus, ja kui veel meelde tuletada seda, kuidas aastad on üha kiiremini mööduma hakanud, suvesid nagu viimasel ajal üldse polegi, noh, käid kolm korda suve jooksul Kloogal, noh, sõidad nädalaks vanamemme juurde Haanjamaale — ja ongi lännu see suvi, tule aga jälle kukupaisti tagasi, projekteeri ja säti külma- ja

kuumaveetorusid, endal üksnes külm tunne soolikates — no muidugi. Sel hommikul, kui ma seda asja äkki tundsin, tegin omamoodi ilusa lolluse — võtsin seinalt oma ungari valgusti, sihukese pühapäevaküünla moodi iluasja, ja virutasin selle klirinal põrandale puruks. Miks? Kõik need toivad õnne. Justament. Eks ma olen pealiskaudne vend küll, mis puutub intiimelusse. Isa jäi sõtta, ema suri varsti pärast seda. Tädi oli tasane. Mina olen omapäine. Ükskord suri ka tasane tädi ära ja jättis mulle kesklinnas kahetoalise korteri.

Külm tunne kõhus.

Tudengiaastail sai paar suve Kaukaasias veedetud.

«Carmen, kas ma olen teile jutustanud, kuidas ma Elbruse laagris pidin äärepealt kaelakondi murdma?»

Carmen lükkas parajasti viineritaldrikut eemale.

«Ei ole.»

«Senikaua, kuni meile kohvi tuuakse — ega mu lobisemine pole teid veel ära tüüdanud?»

«Pole, pole,» vastas Carmen.

See oli nii. Treenisime laskumist. Spetskepiga. Lased mööda lund alla nagu suusataja. Nagu slalomist. Mulle meeldis. Väga täpne tunne peab keres olema. Ükskord läks sandisti. Väike möödaarvestus, lõtvumine, ja äkki olin täiesti vale suuna saanud, no muidugi — otse jääprao suunas. Väga külm tunne oli. Pikali visata? Hilja. Oleksin prakku litsunud nagu silk karpi. Luud lõmad, liha ribadeks. Ma panin otse edasi. Siis — kar-ma-uhh! — nagu suusahüppaja. Läks korda. Ellu jäin. Ja söimata sain.

Vaat niisugune tunne oli ka nüüd sees. Et kihutada mööda sätendavat lund (sellest ajast ka mu harjumus veidigi päikesepaistelise ilmaga musti prille kanda) ja sul on kaks võimalust: kas saada lõmaks nagu sügisene kilu või siis ellu jääda — no muidugi.

«Te vabandage mind, Carmen, aga ma räägin seda parem teine kord. Vähe sellest, et mul on poisikeselikud kulmud — mul on ka poisikeselik komme teie ees kelkida. Ei tea, millest see tuleb?»

«Ei tea, ei tea,» muigas Carmen. Millised huuled, tont võtaks. Mina neid huuli suudelnud pole. Ükskord — see oli ligase aprilli lõpul — tor-kas Carmen käe mu küünarnuki taha. Täitsa nagu poisike olin ma siis. Uskumatu.

«Nüüd aga vabandage teie mind,» ütles Carmen.

«Muidugi, aga muidugi,» tõusin ma krapsti püsti.

Läks. Tal on lakiga kaetud juuksed. Neid pole ju vaja eriti kammida? Kõik on nii täpselt ja maitsekalt ümber keha. Ilus keha. Mina pole seda puudutanud. Ilusad kaalukad sammud. Iga samm nagu tegu. Aga ma tunnen, et temal on kuskil mingi kibestumus ja — no muidugi... täna saab nalja.

Maha igasugused kibestumised.

Uue eluepohhi lävel.

Ma lasksin laua kähku korda teha. Toodi kohvikann. Tervenisti pool tundi veel aega. Niisiis — kallasin pitsid täis.

Pitsid polnud ka kuigi terved ega kuigi puhtad. Kõik oli viimse võimaluseni, viimse detailini sobimatu.

Mina, tipp-topp poiss, kes on elus tunda saanud hulka keni tibukesi, olen endaga siis äkki nii kaugel.

Päris hea, et ta korraks ära läks. Ma saan ennast koguda. Peaasi, et ma kulmud paigal hoian. See pole mingi... nali.

Selle aarde leidsin ma jah, keldrist. Kui ma ükskord jälle alla läksin — ettekäändeks mingi täitsa tühine skeemike näpus, toimus veidi pikantne stseen. Ma nimelt ei koputanud. Vana harjumus — enne teda töötas selle ukse taga keegi... Pole tähtis. Niisiis — Carmen oli oma narrpisikese palga eest ühe roosa kampsunikese otnud ja proovis seda parajasti selga. Küll olid kikkis rinnad. Muidugi, kombinee ja puha. Mina läksin näost punaseks, tema jäi rahulikuks.

Mina pole neid rindu puudutanud.

Mismoodi neid asju aetakse? Kõik on lihtsalt äärmise võimaluseni ebasobiv. See annab lootust. Ah, purtsatan välja kõik.

Tõsijutt, see on midagi lolli. Ma näen seda tüdrukut pidevalt unes. Ja mis hoopis uus joon — ma panen kähku toru hargile, kui mõni tibukestest juhtub helistama.

Kõhe tunne.

Ma ju tajun, et tal on mingi kibestumus. Kuidas seda öeldaksegi — no muidugi, nüüd olen ma siis juba nõnda kaugel. Ma tahan, et tal oleks hea, ja et tal oleks hea just minuga.

Ma olen poolteist kuud kurameerinud nagu... no muidugi. Poole tööajast, vaata et rohkemgi, konutan keldris. Istun ja vaatan. Carmen ei lase ennast häirida. Paneb lehed neljakaupa plaadile, segab trükivärvi, siis võtab koopiad välja, mina, andke andeks, ikkagi vaneminsener, sean tal need ilusasti hunnikuisse... Kõik, mis ma saavutanud olen, on ühine viinerisöömine ja mõned kinokorrad. Aga ma pole üldse nagu rohkemat söandanudki. Külma tunne. Ma ei taha, et ta tükkis oma tumeda pea ja mõõduka olemisega — no muidugi. Täna saab nalja.

Ahah, sealt ta tulebki, täpne ja rahulik tulemine. Mehed vaatavad järele. Väga ilus tüdruk, miks mitte vaadata. Ma teile vaatan.

Vend Bruno, kes sa oled elus nii mõndagi näinud ja alati heas vormis olnud, tunnista endale nüüd selle tüdruku kuuldes üles, et oled — no muidugi — kas saan selle suust või ei saa — peab ju saama — väga tõsiselt armunud. Sain suust. Mõttes.

Konjak on kallatud. Sealt ta tuleb. Ei tea, kuidas ta reageerib. Talle ei tohiks see nüüd lausa välguna selgest taevast ka tulla.

Ahsoo, aga ma pean ikka vist veidi rahulikum olema.

Õige jah — mis kuradi koosviibimine? Läheks koos Carmeniga...

Võtsin taskust ametitempliga ümbriku, rebisin selle lahti...

«Bruno! Anna andeks, et Sind tülitän...»

Vaene plikake, tal pole ikka veel... oh, kui lollil ajal — no muidugi! Libistasin Aili kirja laua alla, tõmbasin selle põlvede kohal puruks, tor-
kasin tükid tahataskusse ja hakkasin — et midagi teha — tühjale ümb-
rikule ruudukesti joonistama.

Oh kui rumal lugu — aga mis saan mina sinna parata. Mis saan mina
sinna parata, tõsijutt? Tüdruk kah tore — oleks hoiatanudki, et temaga
nii õrnad lood on.

Carmen kohendas kleiti ja istus.

«Teil siis juba nii puhas elamine?»

See käis koristatud laua kohta.

«Täna on kesknädal,» ütlesin naeratades, tõstsin pitsi, Carmen tegi
sama.

Külm tunne oli.

«Teate, joome minu terviseks,» ütlesin ma.

«Joome pealegi,» vastas Carmen veerand tooni hajameelsemalt kui
mulle istus.

«Te ei saanud aru. Joome selle terviseks, et ma saaksin kenasti hak-
kama ühe ütleamisega, mida ma kohe ütelda tahan.»

Carmen vaatas mulle otsa. Ta pilk oli nüüd jälle kuidagi teistsugune
kui mulle oleks istunud.

Külm tunne.

Lonksasin oma leige konjakipiisa alla ja ütlesin siis hinge tagasi tõm-
bamata kõik välja: «Carmen, tehke mis teete, aga ma armastan teid
poolteist kuud vahetpidamata. Väga. Ma palun teie kätt. Ärge nüüd
vastake, et see tuleb teile üllatuseks.»

Kõik oli viimse pisiasjani ebasobiv. Parajasti möödusid paar tutta-
vat meest, ma noogutasin neile nagu tavaline viineripugija.

«Seda ma kartsin,» vastas Carmen. Ei, see polnud veel äraütlemine.
Mul oli umbes pool lootusrikkast tundest alles jäänud. Lõppude lõpuks
lõhnas siin nii vängelt viinerikeeduvee ja tünnikapsa järele. Ah nii-
moodi seda tehakse. Ega tehta küll. See'p see on, kui puudub õige ko-
dune kasvatus, kinderstube. Või mis ta oli. No muidugi, seda veel vaja —
nüüd hakkab süda valutama.

«Teate, ma ei vasta teile midagi, Bruno. Praegu mitte midagi.»

«No muidugi...»

«Ärge siis jälle niimoodi... Näete, ma joon praegu teie terviseks.» Ta
jõi. «Ja nüüd lubage mul ainult viieks minutiks lauast lahkuda. Eks ole?
Meil pole praegu kuigi mugav teineteisele otsa vaadata. Kuigi see ei
tulnud ootamatult, tuli see siiski ootamatult...» Ta naeris natuke —
nagu mind lohutades. «Ma ei osanud igatahes arvata, et see juhtub täna
ja siin... saate aru? Mul on täiesti korralik ettekääne ka teie ees ole-
mas — ma nägin hetk tagasi väikeses saalis üht lapsepõlvekaaslast ja
tulingi tegelikult teie käest luba küsima, kas ma tohin temaga viis

minutit juttu ajada. Ei, kui te ei luba, siis ma muidugi ei lähe. Ma istun ja olen vait. Andke andeks. Ma tulen kohe tagasi. Ei tohi nii tõsiseks jääda, kuulge siis. Tõsised inimesed saavad ruttu vanaks.»

«No muidugi . . . Aga mina olengi juba vana.»

Carmen naeris jälle lühidalt. Ta oli siiski erutatud.

Kallasin endale uue pitsi.

«Ainult viis minutit,» ütles Carmen ja läks väiksesse saali.

Ma noogutasin talle järele, täiesti väljapeetult, ilma liigse emotsionaalsuseta. No muidugi. Lõpuks polnud midagi veel pahasti. Rumalasti küll, aga mitte pahasti.

Miks see külm tunne ei taha üle minna?

Bruno, kena pikk insener, noogutas nagu solvunud laps, võttis teatralise liigutusega konjakipitsi ning kummutas selle alla nagu ennastvalitsev ja meelekibedust varjav täismees kunagi. See oli üks igituttav liigutus. Ega tal, vaesel mehel, muidugi kerge polnud. Aga ise süüdi — kes tal käskis!

Jumal küll . . . Mitmes kord see nüüd oli . . . ? Viies vist . . . Mis saan mina sinna parata, mis saan . . .

«Tere, kas ma tohin natukeseks sinu juurde istuda?»

C A R M E N

«Jõrra-võrra, Carmen! Näe, vaata, mina pole ikka veel pikemaks kasvanud. Tead, Carmen — ma olen täna õige heas hocs.»

«Ja nagu ikka — ainult morsist?»

«Nagu ikka, nagu ikka. Mis kuulukse?»

Tema lauas istus keegi vanem naisterahvas. Vist kusagilt kontorist. Prillidega. Tumepruunid raamid. Kumerläätsed. Vist väga tugevad miinused. Selline olukord siis. Nurgalaud ja kumerläätsed. Kolm tooli. Võõras naine sõi kartulisalatit.

«Dim, üks ilus mees tegi mulle praegu abieluettepaneku. Pikk ja brünnett.»

Prillidega naine ajas midagi hinge kurku. Ta kõhatas mitu korda, kummardus ninapidi taldriku kohale ja sõi väga nobedasti salati ära. Ma vaatasin teda. Mul polnud mitte piinlikki. Nüüd jõi naine januga kohvi ära. «Siin . . . ma jätan siia laua serva peale . . . kui ettekandja tuleb, andke edasi . . .» Taktitundeline vanem daam. Puhas luitunud pale. Puhas elu seljataga.

Dim tõusis nobedasti ja kummardas lahkujale kaua järele. Veiderdas.

«Dim, mis ma talle vastan?»

«Ah? Ah soo — mine mehele, Carmen.»

«Loll,» ütlesin ma.

«Alati söimad sa mind lolliks, aga äkki olen ma ainult veidi juhmas, mis? Evi mõõdutunnet! Ja veel, Carmen — ma olen sinust kaks sentimeetrit lühem — see aga häirib mind. Palun, ära istu nii sirge seljaga, vaata, kuidas ma pean kaela venitama, mu särgikrae ju ragiseb. Ma ei jaksa enam kuigi kaua venitada.»

«Armas loll,» ütlesin ma, ja mul oli tunne, et hakkab ulguma. Muidugi ei hakanud ma ulguma. Kui mul on tunne, et kohe hakkab ulguma, teen ma, nagu tahaksin naeru tagasi hoida. Ja lähebki üle.

«Alati, kui sina kohale ilmud, peletad sa kellegi eemale või tehakse sulle parajasti abieluettepanekut...»

«Jah, see on juba viies abieluettepanek. Lubad sa, et ma joon natuke sinu morssi?»

«Võta, Carmen. Ja rahune ära. Eks ole? Viies kord, sa peaksid juba vilunud olema.»

Jõin morssi, jõin Dimi klaasi tühjaks. Me olime ju tõesti lapsepõlvesõbrad. Kaks imeliku nimega last. Ühes majas, ühes koridoris, ühel korrusel, puukuurid kõrvuti. Dim valge nagu luik, mina must nagu ronk. Mõtlen juukseid. Dim pisike poiss ja mina suurt kasvu plika.

Süü on süü. Aga kas ta ongi süü.

Sel õhtul, õigemini ööl ja hommikul enne Dimi sõjaväkkeminekut lamasime me pärast kahekesi pimedas tagatoas, ootasime, millal läheb valgeks... me olime riides, mul oli must villane kleit seljas, rääkisime sosinal, ma lubasin Dimi oodata, akna taga hakkas tulema vaevane sügishommik... tõsijutt hakkab ulguma... ei hakka, ma olen ennast nii rahulikuks ja jahedaks treeninud...

«Dim, tee mulle veel üks morss välja — mul pole praegu kopikatki raha kaasas.»

Mul polnud ülepea ühtki kopikat. Palgapäev on ülehomme.

«Jõrra-võrra — ma tellin terve hõbepeekri, Carmen!»

... hommik tuli nii pikkamisi ja vaevaselt eestois pomisesid uniste häältega Dimi sõbrad nad istusid laua taga koduveini jõime tol korral punasesõstraveini hommik tuli siis tõusis Dim mu kõrvalt läks sokkide väel üle põrandale keeras ukse lukku siis tuli tagasi põrand tegi naks naks naks ma ootasin seda kartsin kangesti Dim ootas ja kartis samuti me olime kuuendast eluaastast tuttavad nii häbi oli ennast äkki novembrikuu hommikul riidest lahti võtta mu uus must villane kleit langes põrandale Dim tõstis selle tooli peale tagasi alles mõne aasta eest käisime kahekesi paemurruaukudes ujumas puha paljalt ei tulnud midagi mõttese Dimil oli väga valge pea ja ta oli kõvasti päevitunud nüüd oli tuba hommikust juba hall Dim pabistas mina pabistasin ma kartsin ja ootasin see ei tulnud meil vist päris õigesti välja me mõlemad muudkui pabistasime olime nii väga ära armunud kartsime teineteisele liiga teha olime pabistamisest väsinud laste asi... Üks Dimi sõber hõikas meid

me olime vait nii häbi oli tunni aja pärast saatsime Dimi kogunemispunkti . . .

«Sa oled esinduslik daam, Carmen, mine tõesti mehele — see, kui mu vaist ei peta, on mõni edukas juhtiv töötaja, kas jah?»

«Dim, ma löön sind!»

«Ma võin ka vait olla. Siin on su morss. Ka mina eelistan praegu tött öelda vait olla, kuigi sina seda muidugi ei usu.»

. . . ma kirjutasin talle algul peaaegu iga päev kaks aastat tundus väga vähe olevat kui iga päev kirjutada Dim oli tankist ta kirjutas mulle lõbusaid ja naljakaid kirju need on mul viimseni alles suur-suur kaust Dimi kirju . . .

. . . siis tehti mulle abieluettepanek pikk mustade lokkidega noormees tennisist ta tõi mulle ükskord Soomest paar kena jakki kaasa oli väga tähelepanelik ma käisin mitu korda tennisevõistlusi vaatamas ta sarnanes jaaguariga kui ta mängis ükskord võitis ta Leiuselt seti ma ei saanud enam Dimile kirjutada . . .

Dim oli nii kaugel ma ei tea ma ei tea . . . Süü on süü. Aga kas ta on süü?

«Dim, ma polegi vist su käest küsinud — kas sul oli sõjaväe ajal naisi?»

«Oli ja üks,» vastas Dim. «Minust pool meetrit pikem. Ausõna, me käisime klubis tantsimas ja teistel oli alati kõvasti nalja, kui me temaga pörandale läksime.»

«Dim, ma ei mõtelnud seda . . .»

«Mina ainult seda. Kuule, Carmen, ega me ometi ei hakka jälle seda vana lugu ketrama? Ise tahtsid, et jääksime sõpradeks . . .?»

«Ei hakka ketrama . . . seda vana lugu . . .»

. . . jah ma elasin mõni nädal selle tennisistiga koos siis ühel hommikul ta tõstis parajasti hantleid selg musklis rumal selg oli vaatasin seda selga Tiit küll on hea et me ei abiellunud tead sa ma lähen nüüd ära . . .

. . . algul ei saanud ta aru siis kui sai hakkas nutma mine tea muidu oleksin võib-olla jäänudki aga ta hakkas nutma see oli nii vastumeelne trikoopükste väel pea minu süles rumal musklis selg ise nuuksub mul oli rahulik ära minna mis sain ma sinna parata kohe järgmisel päeval kirjutasin Dimile ausalt kõigest Dim vastas kohe hea ja lõbus kiri oli Dim ütles et elu on hernes ja vaata Carmen kuidas herneterad pörandal laiali veerevad sest pörandad on tavaliselt ikka viltu elu veereb nagu hernes rohkem kirju ma temalt ei saanud . . .

. . . et Dim tagasi on kuulsin ma teiste käest mind ta üles ei otsinud ma elasin siis juba uues kohas ka Dim elas uues kohas meie vana maja läks lammutamisele . . .

. . . miks miks miks miks miks on igal pool kuhu ma tööle lähen ees mõni pikka kasvu brünett mees kes tikub mulle abieluettepanekut tegema inimesel on väga paha üksi olla ma ei saa kogu aeg üksi olla ja

miks need mehed nii igavad on need pikad brünetid ja miks Dim miks Dim...

Süü on süü. Aga kas ta ongi süü?

... ja nüüd teen ma ikka kellelegi halba teen tahtmata ja olen ise õnnetu ja mul on alati ebamugav ja kõhe kui mõni pikk brünett mees mind jälle niimoodi jälgima hakkab ma tahaksin hoopis lõbusasti naerda kusagilt jõekaldast alla joosta kontsad pahupidi ja ikka naerda siis tahaksin ma pikali visata ja taevasse vahtida ja et võiks ikka veel vabalt naerda miks Dim miks Dim miks Dim...

... ma tahaksin et Dim viiks mu paadiga sõitma ma tahaksin et Dim viiks mind kinosse ma tahaksin et Dim et Dim Dim see on lootusetu ja rumal ma saan ise ka aru ja nüüd tehti mulle viies abieluettepanek pikk igav lontu Bruno hea seegi et ta on senini tagasihoidlik olnud...

... aga ma armastan ju Dimi väikest jäsajat linalakka Dimi prunnis neegrisuuga see ei lähe ega lähe üle Dim on lõbus ja hea ta ei kurda kunagi ei vaiki tähendusrikka ohke järel temaga on nii kerge ja puhas olla järsust jõekaldast alla joosta kullerkuppudesse kukkuda kontsad raginal alt murda laginal laginal laginal naerda...

... või peaksin ma kusagile teise linna sõitma et ma nii sageli Dimi ei näeks ja et see lootusetus üle läheks või peaksin ma tõesti abielluma et see lootusetus üle läheks...

Kui need pikad brünetid mehed minu poole kummarduvad, hakkavad nad raskelt ja raginal hingeldama. Läbi hammaste. Neil on küll hoolikalt pestud ja enamasti terved hambad, aga ma kardan nende hingeõhku. See on haigettegevalt igav.

Ei tea, miks see meelde tuli. Kui me veel täiesti jõmpsikad olime, oli meil üks koer. Meie maja koer. Pauka. Tavaline Pauka. See Pauka jäi rongi alla.

«Carmen, kui sa mehele ei taha minna,» ütles Dim, «siis tead, mine parem pärast tööd kinno. Kus sa nüüd õieti töötad?»

«Sinu naabruses...»

«Ahah — vaat siis, kui kenasti... Mine jah parem kinno ja vaata «Loomade elu» ära. Vahva film.»

«Ma ei vaata loomafilme. Mitte ühtki. Mul hakkab kurb... kui ma loomafilme vaatan.»

«Mis ajast?»

«Mingist ajast ikka, Dim. Ei mäleta.»

«Jah, see on siis ikka tõsi, mida ütles üks vana kreeklane hulk sajandeid tagasi, et inimesed pidavat muutuma...»

«Mul tuleb Pauka meelde, Dim.»

Dim ei vastanud midagi.

Väljas oli erejahe päikeseilm. See pani silmad kissi. Dimi silmanurkades olid juba mõned tugevad kurrud. Aga me olime kõigele lisaks ka ühel päeval sündinud, täpselt ühel päeval, Dim kolm tundi enne mind.

Kaks imelikku last ühest majast, ühe koridori pealt, puukuurid kõrvuti — kuuendast eluaastast tutvavad. Rohkem meie majas lapsi polnudki. Puukuuride vahel ühe lahtise laua taga oli meil peidik, me peitsime sinna oma aardeid — värvilisi kriiditükke, paar nikkelmünti, seal seisis ka meie omavaheline salakirjavahetus; kui me suuremaks saime, nimetasime neid asju keldriaareteks — see Bruno, üks väheseid kordi, kui ta endale midagi rohkemat lubas, ütles kord minu tööruumi astudes: tere, keldriaare. See löikas mulle nii pahasti kõrvu. Bruno ei saanud aru, mis mul viga on, ega mulle endale ei meeldi samuti asja ees, teist taga kapriisitseda, mida teha, mida siis ometi teha...

Dim sirgeldas salvrätikule mingeid kriipsukesti.

«Dim, mida teha?»

«Mine kinno. Peale loomafilmi on veel üks Jugoslaavia partisanipilt.»

«Ära kiusa, palun... Mis sa suvel teed?»

«Nagu ikka — välitöödele. Päevitan ennast pruuniks, kamandan latipoisse ja loen käokukkumisi. Mullu sui kukkus üks lahke kägu mulle veel nelikümmend viis aastat elada. Mõtles vaid, milline vedamine — ma saan siin ilmas nüüd veel nelikümmend neli aastat elada. Ma elan seitsmekümne seitsmeseks. Aga sina?»

«Ei tea... Võta mind latipoisiks, Dim.»

Dim raputas kergelt ja isegi lustakalt pead.

Joonistas kriipsukesti.

Ka mina hakkasin lauaplaadile nimetissõrmega mingeid rahulikke ja rõhukaid nurki vedama. Silmi tõstmata ütlesin rahulikult:

«Dim, aga mina tahaksin kuuendat abieluettepanekut.»

«Ah nii? Miks siis mitte juba kümnendat?»

«Ei, kuuendat. Tee sina.»

Kuulsin ise oma rahuliku hääle lootusetust. Dim raputas kergelt ja isegi lustakalt pead. Ma oleksin tahtnud ulguma pista või teda lüüa või karjuda et ära ole selline Dim ära ole nii kalk ma armastan sind ma armastan sind kuuled sa ära ole kalk — aga Dim ei olnud kalk, ah, ka tema polnud ju õnnelik, ma naeratasin eneseirooniliselt, mul pidi olema võlts ja peenutsev naeratus, nii ütles üks mu avameelne ja küüniline sõbratar. Mida teha, mida teha, tuleb vist jälle uus töökoht otsida, tuleb vist hoopis teise linna sõita...

Ma naeratasin, ja Dim ulatas mulle täissirgeldatud paberilehe.

«... X → Carmen → Dim → ...»

«Kuklasse, kõik kuklasse,» ütles Dim rõõmsalt.

Ma sain kõigest aru.

Ma ei saanud millestki aru.

«Hea küll, Dim,» ütlesin ma tõustes. «Ma ei räägi sulle enam kuklasse,» lisasin ma naeratades. «Ma lähen mehele. Kõike head.»

«No vaat! Jõrra-võrra, mina olen nõus pulmatolaks tulema...» Nii-

sugusel katsutaval toonil räägitakse teise suurusjärgu sina-tuttavatega.
«Mis su mehe nimi saab olema?»

«Bruno.»

Dim tegi natuke imestunud näo pähe.

«Ma lähen nüüd mehele, Dim,» ütlesin ma laua kõrval seistes ja armastusväärselt naeratades. «Täna morsi eest. Kui rikkaks saan, maksan tagasi.»

«Oleme rääkinud,» vastas Dim ja tõusis viisakalt püsti.

Mul oli ridikül kaasas. Väga hea. Naeratasin veel kord kõigest jõust oma võltsi ja peenutsevat naeratust — ja läksin rahuliku sammuga väljapääsu poole.

Carmen, ühe mehe vana pruut, läks tõttamata sammul väljapääsu poole. Mis ajast Carmen nii peenelt naeratama on hakanud? Carmen, su kontsad on liiga peenikesed, haprad nagu pajuviitsad. Ei, kontsadel polnud viga midagi — hoopis ta jalad värisesid.

Nüüd läks ta päikesepaistelisel tänaval otse akna alt mööda ega pööranud peadki.

Niisiis ei võtnud ta ka viiendat abieluettepanekut vastu.

D I M

Kuid mis saan mina sinna parata? Mis möödas, see möödas.

Carmen ei tea ju, mis ma tegin, kui ma temalt selle kirja sain. Et oli tennisist, aga enam pole. Ah, mis erilist ma ikka tegin, jõin enese kole-dasti täis, tegin siis tankodroomil sadakond meetrit sõitu ja sain kümme päeva peavahti. Pisike mees, pea kerge viina vastu võtma ja raske välja laskma. Pärast muudeti peavaht ära; zampolit, hingelt psühholoog, vestles minuga isalikult. Talle oli ebameeldivaks üllatuseks, et Dim Osvaldovitš, ise juba jefreitor ja igati haritud inimene... Dim Osvaldovitš oli algul vait kui sukk. «Noh, avameelselt öeldes, mis sul siis ikka oli? Põhjus, mis?» — «Üks plika,» vastasin ma lõpuks, sest mul hakkas majorist kahju ja minu pidulik vaikimine oli juba koomiliseks muutunud. Major tahtis kangesti igaühest individuaalselt aru saada. Imelik, et tal ka midagi meelde polnud jäänud — üle poolte ajateenijate poiste esimestest pahandustest tulenesid vaat just sellistest kirjadest... Major vaatas mind pikalt ja käskis siis millegipärast «Anna Karenina» läbi lugeda.

Täna väga, aga Carmen pärast ma küll «Anna Kareninat» lugema ei hakanud. Nii ongi see suurteos mul tänini lugemata. Ja film vaatamata. Ning ei loe ega vaatagi.

Siis — siis kestis veel mõnda aega südamevalu, see oli nagu pika moega gripp, aga ühel hommikul oli kõik möödas, möödas ja tühi.

Nüüd olen ma juba poolteist aastat kodus tagasi.

Kell on kümne pärast kaks.

Mina olen ennast oma asjas lõõbiga läbi löömas. Kui ei lõõbi, hakkad nutma. Ja kui ei nuta, hakkad lõõpima. Täna teen väga tõsise korrektoori lõõbipartituuri. Telefonikõne pärastlõunasest kohvikust.

X→Carmen→Dim...

Täitsa huvitav avastus. Tee või teaduslik töö. Kui oleks psühholoog. Kolme punkti läbiv sirge. Tinglikult kolmnurk. Sirgkolmnurk. Kuklast kuklasse. Hiiglama moodne. Selle mehe nimi on siis Bruno. Veider.

Kohvik, tänu taevale, hakkab tühjemaks saama. Mul on vali maapoishääl. Telefon on riidehoiu alguses. Riidehoid on nagu kõlakoda. Veider küll, kust mul selline vali maapoishääl on tulnud? Mina olen ju hoopis äärelinnakutt. Tean — tankodroomilt! Seersant peab üle tankimürina kõvasti häält tõstma. Olin ju kaks aastat tankikomandöriks. Ja nüüd kamandan latipoisse. Käredalt ja lõõpides.

Jõrra-võrra, üheksa pärast kaks. Teeks suitsu. Ei tee.

Kallis laps, mina olen loramokk, maapoishäällega kisakõri ja lõõpur, aga sina oled nagu abitu tihane ja ma tahan sinule valmistada ilusa sooja talvemaja. Oi jummal, kui sina teaksid, millise haleda meelega hing ma tegelikult olen! Aga ära sa saagi parem teada. Ma ravin endast selle sentimentaalsuse välja.

Kui sa teaksid, mida ma ükskord mõtlesin — see oli tol korral neist kolmest, mil ma sind tohtisin trollibussi peale saata.

Me käisime ju ainult kaks korda kinos ja ühe korra seal suures kohvikus. Kohvikus oli niimoodi, et mina nihklesin, keerutasin-käänutasin pead, lõmpsisin ja aasisin, sest muud ma teha ei osanud, suur kohvik oli aknaist higine nagu saun, suur kohvik sumises, kumises ja mulksus, läbi suitsu ja kohviauru vilksas aina ja aina nägusid, igasuguseid nägusid, need olid nagu alasti näod, just sellised nagu saunas, ja sina olid täpipealt nagu väike kohkunud tihane, see suur kohvik ajas sulle hirmu nahka, sa oleksid sealt hea meelega vurinal lendu tõusnud, plehku pannud. Mulle endale ei meeldinud see samuti sugugi. Kui sul polnuks nii abitult paljad põlved ja nii õhukesed saapad, ja kui ma oleksin julgenud... Seda mõtlesin ma just siis, kui ma sind trolli peale saata tohtisin. Jah, kui ma oleksin julgenud, siis oleksin ma teinud ühe teo — peatanud takso, sõitnud onu juurde maale (kuigi mul pole ei maal ega linnas ühtegi onu), kaubelnud kusagilt tallist laenuks ühe hobu — ma usun, et sellega oleksin ma hakkama saanud küll, sest ma räägin mõnikord nii kiiresti ja valju häällega, et teised ei jõua midagi vahele ütelda ja peavad minuga päri jääma, pealegi — see maapoishääl...

Niimoodi siis ma sinusse armusin. Ja ma mõtlesin, et kuidas see oleks võinud olla. Ma rakendan hobu saani ette, võib-olla on saanil koguni kuljused, toon tallist magusate heinte järele lõhnava jalateki, mässin su roosatavad põlved selle teki sisse, istun su kõrvale, hüüatan valjult:

«Jaaa-nõõõõ,» ning me hakkame kihutama mööda kiirakääralisi küla- ja metsateid, mina vehin mõnikord ohjaga, hobune tõmbab kaela kooku, hobuse samm on uhke ja pingevaba, sinu ninaotsake on roosakas ja uudishimulik, sa piilud ringi — valge maa, nii valge ja nii päikeseere, tume kuusik küngastel, suitsevad korstnad küngaste taga, ja aurupily hobuse sõõrmete ja meie nägude ümber... See oli muidugi suur viga, et ma seal talvises kohvikus ainult tühja vaterdasin, me jõime morssi ja pärast oli kehv tunne, kui me talveõhtusse astusime... Ja enam sa minuga ei tulnudki, tihaselaps. Algul polnud sul aega, sa kahetsesid väga, aga siis hakkasin ma aimama, mis sinuga vahepeal juhtunud oli...

Tihaselaps, ega mul pole ju suurt midagi. Pisike tuba ja hulk pildiraamatuid. Tead, ja veel lasteraamatuid ka. Ilusate lustpiltidega. Aga minu tupp sa ju ei tule...

Kinos, seal aimasin ma sind. Ma aimasin, milline sa oled. Need olid head filmid ega läinud sinust mööda. Ja ilus talvine tänav oli pärast vaikselt minna. Trollipeatuseni.

Miks on inimestel nii vähe kohti, kuhu minna — kui nad armunud on? Talvist tänavat pidi vaikselt trollipeatusesse saata, see on peaaegu kõik, mis neile lubatakse.

Ülenisti äraarmunud Dim. See kõlab totakalt küll. Nagu ma ise ei mõistaks. Ei, aga miks totakalt? Küllap seepärast, et ma pole «Anna Kareninat» lugenud... Või kes neid asju teab. Sina, pisike tihaselaps.

Kuue pärast kaks. Mul on täna aega ja ma muudan lõõbipartituuri.

See on kardinaalne muudatus mu taasliginemiskatsetes. Hoopis uus meloodia. Mul on kohe mitu kahekopikalist varuks — juhtumil, kui aparaat peaks pisut rikkis olema ja mündi varastama, panen ma uue, kui aga ka sellega midagi juhtub, panen kolmanda. Mina ei kaota lootust. Lootus on püha asi. Lootust tuleb enda sees soojas hoida. Mina olen nagu termos pudel, mille sees on leige lootus.

Minu lootus on selline, et üks päev hakkavad inimesed jälle üksteisest aru saama.

Vägagi nutika sirge mõtlesin ma välja. Moodne kolmnurk. Kuklasse, aiva kuklasse.

Selle mehe nimi on ka Bruno.

Mida ma ette näen? Oo — väga paljut. Ja nimelt seda, mida ma loodan. Loodan aga seda, et sina, tihaselaps, ühel päeval mõistaksid — just mina see olen, kes soovib sulle ja muidugi ka iseendale, ptüüptüi, kes siis iseennast unustab — kõike kõige paremat. Ma olen nii kangesti armunud. Ja ma näen meid kahte unes. Esialgu on need veel ainult poetilised unenäod.

Üks tuttav mees läks mööda.

Ma tajusin ta pilku, aga ei teinud pead pöörampi.

Agas tema jäi seisma. Seisis ja vaatas mind.

See oli tõepoolest Bruno.

Mu suu vajus lahti. Sa jutas, mu suu vajus üsna lahti . . .

Ja see blaseerunud elumees oli otsekui poolest saadik uppunud. Ta oli nagu täiesti ära närtsinud. Ta vaatas mind sellise näoga, nagu oleksin mina tema äranärtsimises süüdi. Jah — me olime tuttavad vaid sedavõrd, et teadsime pisut teineteise olemasolust. Nii et tema oligi nüüd see viies, kes sai Carmenilt korvi . . .

Ja mina vaatasin talle nüüd üsna pilkehimuliselt vastu, selge see.

Turi raske, läks mees välja.

Tänavalt vaatas ta läbi akna minu poole.

Milline pilk.

See mees oli nüüd igatahes väga morn mees. Hulgaks ajaks.

Kahjurõõm? Küllap jah, kes meist ei tunne kahjurõõmu, kuigi see ei kaunistatavat teatavasti kedagi . . .

Jõin morsi ära, ei pidanud vastu ja panin sigareti ette.

Ikkagi selline üllatus.

Siis märkasin laual oma sirgkolmnurka, midagi naljakat ja karvast vupsas minust läbi, just niimoodi hüppavad salaliked linnakõutsid üle plankude, võtsin paberi ja uurisin sirgjoont, tõmbasin selle maha ja joonistasin hoopis uue kujundi.

Nelinurga ABCD.

Sooh, ja siis sai kell kaks.

Kohvik oli juba päris tühi.

Sigaret näpus, läksin kiiresti telefoni juurde.

Telefon oli täiesti korras.

Lühikesed signaalid. Räägiti. Mis siis ikka. Siinpool oodatakse. Mul aega küll. Ma elan seitsmekümne seitsme aastaseks, kui uskuda mulust kägu. Ükskord saad sa minust aru ju ikka. Kas või näiteks minu haul. Neljakümne nelja aasta pärast. Sina oled siis veel täitsa noor, ainult mõni aasta üle seitsmekümne. Tuled sa, mitme lapse ema ja väga paljude vanaema, vana väikest tuttavat tutvuse poolest ära saatma, ja see va väike tuttav on jätnud sulle oma viimase kirja — aga ükskord tuleb aeg . . . mil inimesed hakkavad jälle üksteisest aru saama ega räägi enam üksteisele kuklasse. Mina olen aga just seesama tagasihoidlik talent, kes puhta juhuse tõttu joonistas üles meie kõigi noorusaastate emotsioonimudeli, lihtlabase nelinurga ABCD nagu kooligeomeetrias. Sirged punktide vahel kui ühesuunalised nooled. Kõik geniaalne on ääretult lihtne ja kõik lihtne pole kaugeltki . . . geniaalne.

Aga see nelinurk on imelik asi küll.

Ma ju armastan sind, tihaselaps. Sinu tasaduse pärast. Sinu südameheaduse pärast. Ma tean, et sul need omadused on, ma olen kindel, kuigi sa pole mulle küll kunagi ütelnud, et sul on hea süda. Tõtt öelda pole sa mulle viimasel ajal ütelnud midagi peale «ei», ja kui päris hoolega meenutada, siis pole sa mulle vist üldse midagi ütelnud, sa oled alati väitnud ja kõrvale vaadanud.

Ja juba hulk aega helistan ma sulle sinu kõrvalsaalist — tule, lähme koos kohvi jooma.

Aga ükskord tuleb see päev, mil sa mõistad... Tulgu see päev täna. Ma kutsun sind kohtamisele, kutsun nii hoolega ja tungivalt, et sa lihtsalt ei saa ära ütelda, ma näitan sulle seda nelinurka ja siis peab sulle kõik selgeks saama. Sest piisab vaid ühest punktist nooleots vastasuunda pöörata, kui nelinurk abitult puruks laguneb... Ainult milline nool, vai-vai-vai? Ah, nii või teisiti, see nelinurk avab su silmad ja sa taipad vähemalt seda, et tarvitseb sul ainult ringi pöörata ja kuulata häält, mida seni kusagilt kukla tagant kuulsid, kui kuuled seda äkki otse ja näed ära mu silmad...

Tuleb see päev, ma ootan selle ära!

Lasksin kahekopikalise uuesti pilusse ja valisin numbri.

«Hallo?»

«Ma palun Ailit.»

«Ma kuulen!»

«Jõrra-võrra... Ei, ma ei ole sugugi kõrval, ma olen hoopis kohvikus. Kuidas sa kohe telefoni juurde teadsid tulla?»

«Ma ootasin üht teist kõnet,» ütles ta ja pidi seejuures küllap huulde hammustama.

«Aili, ma olen kõigest aru saanud. Ära pane toru ära. Ma ei taha enam lõõpi ajada. Ma tean...»

Mu hääl kaikus üle pooltühja kohviku, olin narrilt väike kõrgele seatud telefonikasti kõrval ja mitmed pilgud seirasid mind. Muide, ükskõiksed pilgud. Nüüd olid kohvikus mõned kindlad istujad, põhiliselt tasapisijutlejad-napsitajad. Mina neid ei huvitanud.

Tasandasin siiski häält ja jätkasin: «Ma tean, et sa ootasid Bruno kõnet. Aga Bruno ei helista sulle. Aili, tead, ma leiutasin nelinurga. Väga tähtsa nelinurga — ABCD. Aili, ma tahan — sinuga rääkida.»

Vaikus, hulk aega vaikust.

Ma olin narri moodi pisike selle vaenuselt suure telefoniaparaadi all. Aga ükskord tuleb see päev...

«Ei. — Ei. — Ei, ei. — Kas sul endal piinlik ei ole, ütle? — Ma panen nüüd toru ära. — Ei! Ja üldse, see on psühhohuligaansus, pealegi väga labane! — Kõik. Ja sellel pole tõesti mingit mõtet.»

Rudolf Sirge mälestuseks

«Igaühel on südame põhjas kell;
jääb see seisma, siis algab surma aeg,»
kirjutas Eino Leino.

Kui viis päeva tagasi
istusin sinu lauas, Rudolf Sirge,
suitsulatikas ees,
vaadates su pruune silmi,
tarka nägu, käte elavaid liigutusi
konjakiklaasi taga,
meenutades lõbusat juttu
ja lauldes kaeblikke laule,

kuidas võisin aimata,
et sinu kell oli lõpuni keeratud,
et ees ootas asumine
Hommiku tänavalt Öö tänavale,
et oli jäänud vaid viis päeva
argiaskeldusi, muresid ja kavatsusi,
elu viis sooja lõikuskuu päeva?

Ent olen rõõmus selle üle,
et viimne asi, mida nägid,
oli kalavete sädelus,
ja viimne töö, mida tegid,
ankru hiivamine.

Helsingis, 26. VIII, 1970.

Soome keelest tõlkinud M. NURME

Teade Rudolf Sirge surmast vapustas mind tavatult. Mäletasin Sirget nii elavalt — nii elavana! — ja mäletasin kõike, millest olime rääkinud. Meenus, et mõtlesin: hea, et Sirge on nii vilgas ja energiline... Ega aimanud, et talle jäänud aeg on nü üürike.

Ka pean tunnistama, et olen süüdi patus, millesse kriitik ei tohiks langeda: kirjutasin luuletuse. Aga kuna see on kirjutatud Sirge mälestuseks, kuulub mu patt ehk andeksantavate pattude hulka.

(Katkend Kai Laitise kirjast)

Viktor Kingissepa tabamine ja tapmine

I

ui «Uku» trükikoda Sauel järjele hakkas saama, asuti järgmise ülesande kallale: Viktorile oli vaja ohutut ja püsivat varjupaika Tallinnas. Selleks oli juba valmis vaadatud Karu tänavas asuv maja nr. 14 — enne «Uku» leidmist oli kavatsus siia salatrükikoda rajada. See koht oli kirbul juba Likemetsa päevilt. Majaperemeheks oli siin Mõisamaa, kelle õde oli «Dvigateli» töölise Freimanni naine, Freimann aga Like-metsa hea tuttav. Krundil asus kaks majahütti. Ühes elas Mõisamaa oma naise ja ühe üürnikuga, teises asus vana pesukööök pesukuivatusruumiga. Viimane otsustati ära kohendada ja üürnikud sisse võtta. Ehituse projekti tegi Viktor ise. Mõisamaale anti abiks põrandaalune varjunimega Malm. Pesuköögi alla oli enne «Uku» leidmist jõutud kelder valmis ehitada. See otsustati jätta edaspidiseks ning asuti tubade korraldamisele, et Viktor rutem ümber saaks kolida, sest tema praegune korter jättis vägagi soovida. See asus Tartu maanteel otse kolmanda politseijaoskonna vastas. Jüri Virgebau naisel oli siin habemeajamis-äri ja selle juures üks tuba, kus ka Viktor oli ulualust leidnud. Hea oli ainult see, et kõik kolmanda jaoskonna politseinikud käisid äris endid klanimas ja olid alati suure jutuga...

Kuni ehitus käis, oli Jaan Kreuksi ülesanne üürnikega kokku leppida. Need olid samuti ammu valmis vaadatud. Jaan läks oma ammuste sõprade, Selma ja Julla Tellmanni juurde. Kas nad on nõus varjama üht seltsimeest? Neid olid nõus. Varsti viis Jaan Selma Laulupeo tänavasse ühte korterisse. Maja asus Tartu maanteelt paremat kätt, tuba teisel korrusel. Toas olid kaks meest, üks naine ja väike kolmeaastane tüdruk. Midagi erilist seal ei räägitud, istuti ja aeti tühja juttu — Selma siunas mõttes Jaani, kes teda asja ees, teist taga ringi hulgutab. Tänavale astudes küsis Jaan: «Kas sa neist seal kedagi tundsid ka?» Selle peale nähvas Selma vastu: «Ma mäletan Viktor Kingisseppa veel 1917. aastast. Sa ütle mulle parem, mis sa minust täna siia töid?»

Jaan tegi nalja ning viis jutu mujale.

Märtsis 1922 kolisid üürnikud Rooski tänavalt Karu tänavale. Majaperemees Mõisamaa läks kohe politseisse ja möllis uued üürnikud sisse.

Jelisaveta Tellmann, 58-aastane, lesk, kodune, tütar Salomonina Tellmann, 23-aastane, õmbleja «Madame Marie» juures, tütar Juliana Tellmann, 21-aastane, kuduja.

Kolimisel oli kaks ainukest taburetti kannatada saanud — nad ei seisnud enam jalgadel. Ema pahandas: mis te kurjadloomad must siia töite! Niisuguses pugerikus ma küll veel elanud ei ole! Tütred ei teinud kuulmagi...

* Katkend A. Vaarmani valmivast teosest «Vennad Kreuksid».

Järgmisel õhtul koputati uksele. Uks avati, enne kui «Sisse!» hüüda jõuti. Esimesel hetkel paistis külaline ainult jalgadest kaelani ära... Taevasküll, mõtles Julla, ta ei pääse ju sissegi! Aga mees kummardus sügavamale ja oligi toas. Vaatas ringi, silmitses toasolijaid — teda silmitseti vastu — ja siis alles tuli rõõmus «Tere õhtust!» Tulija läks otsemaid seina juurde, surus seda ja astuski üle imelikult avanenud «ukse» oma tuppa. Jätnud sinna palitu ja mütsi, tuli ta kohe tagasi, tõmbas seina enese järel kinni ja ütles: «Hakkame siis nüüd seltsis elama ja oleme nagu omad inimesed.» Tooli otsides märkas ta lonkavaid taburette ja asus neid sedamaid parandama — võttis põrandal istet ja palus haamrit. Varsti olid need esemed korras. Viktor tõusis põrandalt, pakkus ühe tabureti emale, istus ise teisele ja esimene ühine rõõm — taburetid jälle terved — oligi majas!

Oeste Tellmannide mällu on Viktor jäänud sõbraliku ja jutuka mehe-
hena. Nad meenutasid:

«Alati, kui mahti sai, kaldus ta juttu ajama ja häälestas selle ikka kaasvestlejale vastavalt. Viktori jutt oli alati kõitev, teda oli lihtsalt mõnus kuulata. Juba teisel päeval näis meile, et oleme kõik ammu harjunud ühes elama. Nagu poleks meil kellelgi teist kodu olnudki.

Söödi ühises lauas — see oli Viktori esimene nõudmine. Raha, kui seda oli, anti ema kätte. Aga seda neetud «Moskva kulda» oli pahatihti õige napilt. Ühel õhtul oli meil hulk mehi külas, palusid midagi hinge alla, aga majas polnud muud kui kapsasuppi ja leiba. Varsti teatas ema, et tal pole meile ega «sellele mehele» midagi süüa anda, raha ka ei ole, ning et tema läheb tööle, ja läkski.

Meie jõudsimme koju iga päev enne ema tulekut. Süüa muidugi keegi polnud teinud. Viktor küsis Selmalt: «Kas te toitu valmistada armastate?» — «Ei armasta ega oska.» — «Siis ei jää muud üle kui lähme «Rooma» (restoran Narva maanteel) õhtust sööma,» ütles Viktor ja tegi Selma ees galantse kummarduse... Aga nähes tüdrukute nõutut olekut, lisas sealsamas: «Teate mis! Keedame kartuleid, seda oskan mina ka!» Me elasime ligi kaks kuud koos ja selle aja jooksul juhtus mitu korda, et raha sai otsa. Julla küsis kord tööl palka ette. Viktor hoidus olemast meile mingil määral koormaks ega lasknud ennast teenindada. Oma toakest, kus oli lavats, väike laud ja suur tünn musta värviga, koristas ta ise. Puhtust, ilu ja korda armastas ta väga. Aga ta ei nõudnud kunagi, et oleks nii, nagu talle meeldib. Üldse sai ainult aimamisi teada, mis talle nimelt meeldis. Ka sisse rääkis ta ennast harva, ehk mõne ainsa sõnaga...

Hommikul jätsime Viktori luku taha — tal oli oma võti. Päeval ta väljas ei käinud. Meie juurest käis ta ära kahel korral. Esimest korda lihavõttepühäl, kui oli karta, et meie vend võib meile külla tulla. Selma saatis siis Viktori Paldiski maanteele ja leppis temaga kokku, et tuleb talle järgmisel päeval pärast pühi sinnasamasse vastu. Teine kord käis Viktor kuskil koosolekul, sest tagasi tulles ütles ta: «Nägin toredaid noori töömehi!» Ja oli ise väga rõõmus.

Kord juhtus niisugune lugu: meie isa vend elas Pärnu maanteel nr. 154. Tema ise ja ta poeg Aleksander olid meie inimesed (nende juures varjas end vahel Jaan Kreuks). Kui me Karu tänavale kolisime, kolis sinna lähedale ka hiljuti abiellunud Aleksander. Ühel õhtul, kui meie korteris viibisid parajasti Anvelt, Rästas ja Kreuks ning me laua ääres söime, koputati uksele. Kõik peale Viktori läksid ruttu Viktori tuppa. Tuli Aleksander oma naisega. Palusime lauda. Eks nad näi-

nud muidugi, et laual oli rohkem taldrikuid, kui oli sööjaid, aga nad ei teinud sellest välja. Ütlesid, et tulid soola-leivale. Varsti läks jutt elule Nõukogude Venemaal. Onupoeg ülistas. Kingissepp lõi kõik ta ülistused puruks. Tõusis äge vaidlus, milles onupoeg Aleksander jäi alla. Ta sai sellest väga vihaseks. Tõusid naisega lauast ja läksid minema. Selma läks neid saatma ja asja heaks tegema. Tänaval ütles Aleksander: «Äärepealt pidin talle kuradile valama — mis te niisugust pätti külla kutsute.» Kingissepp tunnistas pärast kodus: «Oleks ma teadnud, kes nad on, ma poleks nii ägedasti vastu vaieldnud! Aga ma olin hädas oma toa-susside pärast, ma ei võinud ju näidata, et ma teil kodune olen...» Ta näost oli aga näha, kui suurt heameelt ta asjasest vaidlemisest tundis!

Viktori juures käisid ainult pörandaalused ja kõik jutud nende vahel kõneldi Kingissepa toakeses. Kord tuli meile Alise Stein, kes siis juba töötas Tööliste Keldris, Viktor tegi oma seina lahti ja laskis ta sisse. Varsti kostis kirjutusmasina klõbin ja sekka õige vali ja käre jutt. Me rääkisime sellest Jaan Kreuksile, kes oli meie kõige sagedasem külaline ja kellest Viktor väga lugu pidas. «Ja,» ütles Jaan, «teie üürnik on väga äkiline mees ja kerge häält tõstma. Sellega tuleb harjuda.»

Varsti tegi Viktor Selmale ettepaneku hakata masinakirja harjutama. Kui ta siis teada sai, et Selma on masinakirja kursused ammugi lõpetanud, palus teda proovile. Ta dikteeris vuntsi muiates: «Selma on tige tüdruk.» Selma kirjutas: «Selma on hea tüdruk.» Kingissepp lausa vihas-tas: «Miks te valesti kirjutasite!» — «Sellepärast, et teie valesti ette ütlesite!»

Ja Selma ütles otsemaid, et kui tema peale karjutakse, siis ei saa tema midagi teha, ning arvas, et temast Viktorile masinakirjutajat ei saa. Viktor jäi mõttesse ja ütles varsti talle omase köitva siirusega: «Ma ei hakka teiega riidlema. Mul on see äkilisus vist vanaisalt. Vanavanaisa oli sepp ja lõi kord oma õpipoissi tulise rauaga vastu jalga. Nii kole äkiline oli ta...» Nõnda otsis Viktor seletust oma inimlikule nõrku-sele, milles ta ise — taas kõige inimlikumal viisil — süüdi olla ei taht-nud.

1922. a. 1. mai hommikul õige vara pistis Viktor pea oma uksest meie poolele ja ütles: «Ma näen lippu!»

Julla kargas vaatama — kus?! Viktor näitas käega sini-must-valgele lipule, mis politseiplatsilt ta ainsa ruuduga aknasse paistis, ja oli ise rõõmsalt kohevil, et tal Jullat alt vedada oli õnnestunud. Päev algas rõõmsalt. Jõime seltsis kohvi, tegime nalja. Läksime õega kahekesi rongkäiku vaatama. Viktor jäi oma aknakese kaudu häáli püüdma, nagu ta ise ütles.»

Lõuna paiku tulid õed tagasi. Nad olid Narva maanteelt kohe koju pööranud ega näinud-kuulnud seda, mis pärast Narva maantee alguses toimus. Viktorile seletati üksteise võidu: küll oli ikka rahvast! Ja lippe! Neid õigeid muidugi! Üksikasjaliselt seletati vahejuhtumist «Russalka» juures, kus nuhid rakettkonni rahva hulka pildusid, et segadust sünni-tada. Üks nuhk tulistas Eduard Käo pihta, kes mälestussamba juures kõneles. Üks kuul riivas juukseid, teine läks mööda... Tõusis paanika, ei saadud aru, kust lastakse. Kägu, kes samba jalamilt kõike nägi ja mõistis, et tegemist on nuhkide provokatsiooniga, hüüdis ühes teistega rahva tagasi ja miiting jätkus. Nüüd kõneles Klementi, siis Johannes Lauristin. Nende kõne ajal hakati rahva seas taga ajama meest, kes Kägu oli tulistanud — töölised võtsid ta kinni, tundsid ta taskus ka

revolvrit, — siis aga vilistati Kadrioru lossi ees seisev ratsatagavaravägi kohale ja põmmutaja nuhk, kes lamas rahvahulga käes maas, toimetati minema.

Viktor kuulas ahnelt ega rääkinud vahele, sundides kogu oma pilgu ja olekuga õdesid ikka täpsemalt juhtunust kõnelema.

Pärast lõunasööki läks Viktor oma tuppa ootama seltsimehi ja Alise Steini, kes ka täna külla pidi tulema, — Katat, nagu ta siis ütles. Kata oli Viktorile Munalaskmes lähedaseks saanud ja tänini lähedaseks jäänudki.

Aeg ligines õhtule, keegi ei tulnud. Viktori kannatus hakkas katkema — ta tuli oma toast välja, käis edasi-tagasi ja läks siis jälle oma poolele. Kõik olid esmalt pahurad, siis tujust ära ja lõpuks mures, et keegi oodatuist ei ilmu. Ja siis astus sisse Jaan Kreuks. Läks kohe Viktori juurde ja kõneles kiiresti ja tasa.

Toome nüüd Jaan Kreuksi hilisema seletuse 1. mai sündmustest 1922: «1. mai hommikul läksime kõrvalisi teid mööda rongkäiku vaatama. Seisime tüki maad «Russalkast» eemal ja olime huvitatud rongkäigust osavõtjate rohkusest. Peale lühiajalist peatumist läksime edasi, sammusime Narva maantee poole.

... Märkasime Riesenkampfi uulitsa nurgal Varfalomejevit ühes paari teise nuhiga. Olime arvamisel, et ta meid ära ei tundnud, tegime katset jälgi segada. Vaatlesime teda salaja uulitsa nurgal —, kuni mees läks rahulikult edasi ega teinud ümbrusest väljagi. Sellest järeldasime, et ta meid Riesenkampfi nurgal ei näinud. Tahtsime turu ääres näha rongkäigu vägevust. Väikesi ringe tehes jõudsime Narva maantee nurgale ja tahtsime üle uulitsa Lootuse aia poole minna, kui Malm korraga teatas: Varfalomejev nurgal! Vaatasin — seisab tõesti hulga erariides isikute ja politseinikkude kõrval. Käskisin Malmi tagasi pöörata. Kohe kõlasid revolvripaugud, kisa ja jooksmine. Enam ma Malmi ei näinud. Oli just kui lahingus, tormijooksu ajal. Ma jooksin mööda Narva maanteed Jaama uulitsa poole. Järele jooksis 5—6 nuhki. Otsustasin elusalt end mitte vangi anda. Iga buržuike luges oma pühaks kohuseks mulle jalga ette panna, kinni haarata jne., aga revolver hoidis nad aupaklikus kauguses. Lindeni kohvimaja palkonil lasksid ohvitserid revolvritest. Jooksin Jaama uulitsale, nuhid kannul. Nad lasksid 3—4 sammu kaugusel revolvrid tühjaks ja putkasid lõpuks tagasi.»

Nüüd teame, et Jaan Kreuksi päästis rong, mis sel hetkel üle Jaama tänava minevat raudteeliini pidi mööda sõitis ja Jaani peale võttis. Mõne hetke pärast hüppas ta teiselt poolt jälle välja, kuna ta õieti ära arvas, et rong jaamas läbi otsitakse. Julgus, kiire mõtlemine ning tegutsemine päästis Jaan Kreuksi ka seekord.

Nüüd arutasid nad kogu juhtumi Viktoriga üksikasjaliselt läbi. Oodati Malmi. Jaan Kreuks oli kuulnud Saarensi emalt, kelle korterisse ta pärast pääsemist oli jooksnud, et linnas käivat jutt, nagu oleks üks põrandaalune kinni võetud. Kes võis Malmi kui põrandaalust tunda? See ei näinud tõde olevat. (Siis ei teatud veel, et Olga Künnapuu-Lauristin, kes Malmi tundis, tema kinnivõtmist oli näinud. A. V.) Kas Malmi võidi tabada? Nuhid olid ju esmalt tormanud Jaani järele ja Malmil pidanuks olema aega jooksu panna. Kõneldi, et tabatud põrandaalune olevat ühe maja hoovist välja toodud. Ei või olla, et Malm, see vana konspiraator, jooksis h o o v i, kui algajadki põrandaalused teadsid, et s i s s e joosta tohib tagaajamisel ainult sinna, kus kindlasti teada on, et sealt ka läbi joosta saab. Kui sulle jahti peetakse,

kui sind terve kari taga ajab, siis päästavad õnn ja väledad jalad, aga mitte mõni umbne hoov või suletud koda.

Küllalt ei jõutud vanduda provokaator Pavel Varfalomejevit, seda rõugearmilist inimpeletist. Selle kuradi peab küll katsuma maha lüüa — oli ühine otsus.

Viktor Kingissepp sai aru, et Jaan Kreuks seda päeva endale kunagi andeks ei anna. Ometi oli tal väga hea meel, et Jaan siiski elusana ta kõrval seisis... Peab otsekohe tegema kõik mis võimalik, et päästa Malmi, kui ta tõesti kinni võeti, otsustas Viktor.

Viktor Kingissepp tundis Malmi ehk tegeliku nimega Johannes Linkhorsti 1918. a. detsembrist, kui «Dvigateli» mehed ja nende seas ka Linkhorst Saksa okupatsioonivägedega rinnutsi kokku läksid ja Malm saksa sõdurite kuulipilduja kätte sai. Sest ajast oli ta pöranda alla jäänud ning oli seal lugupeetud ja usaldatud mees. Tal oli napp kooliharidus, aga ta oli igal alal hakkaja mees, taibukas ja algatusvõimeline. Tema käes oli kogu pörandaalune «majapidamine». Ta tegi oma tööd nii, et kellelgi polnud kahtlust — ta oli tööle andunud ja aus. Kui parteikohus mõistis surma Tammeriku, kes oli andnud ära EKP Tallinna Komitee istungi, kus areteeriti Georg Kreuks ja teised, sai otsuse täideviijaks Malm — keegi ei kahelnud, et just nii see pidi olema.

Varakevadel 1922, kui EKP pörandaaluse aparadi reorganiseerimisel arutati küsimust, kas jätta Eestisse pöranda alla Piip või Malm (kahte meest tööjõuna ühel alal polnud enam vaja), leidsid kõik, et jäägu Malm. Piip saadeti Leningradi ja Malmi õlule jäi peaaegu et kahe mehe töö. Kas niisugune mees võis enda elusalt kätte anda ja kätte saaduna reetma hakata?! Ja kas ta üldse ongi kinni võetud? Malmi areteerimist ei pidanud Viktor ega Jaan siiski võimatuks. Aga et temast Linkhorst võis saada, see ei tulnud neil küll kordagi pähe. Miks pidid nad arvama, et Malm on nendest halvem, teistsugusest ja nimelt odavamast ainest kui nemad? Malmi peale olid nad mõlemad kindlad. Poole jutu pealt jäi päevasest pingutusest surmani väsinud Jaan Kreuks magama...

Hommikul saadeti Selma lehtede järele. «Vaba Maa» (nr. 100, 2. maist 1922) kirjutas:

«Kaitsepolitsei sai teada, et Narva maanteed mööda tulevad juba mitu aastat tagaotsitavad pörandaalused tegelased... Jaama tänava kohal algas paanika... Tagaotsitavad jooksid laiali. Rongkäik, natuke maad «Apollost» (nüüd «Forum». A. V.) edasi, peeti kinni.»

Leht seletas, et üks jooksjatest tahtnud end rongkäiku ära peita. Et rongkäik kinni peetud, polevat ta seda saanud teha, vaid jooksnud Narva maantee maja nr. 10 hoovi, kus ta kinni võetud. Areteeritu nimi olevat Johannes Põlde... Selle nimega isikutunnistus oli tõesti Johannes Linkhorstil taskus. Nüüd oli selge, et Malm on vaenlaste käes. Ahnelt ja ärevalt loeti iga viimast kui tähte.

Omavahel nõu pidanud, anti Selmale käsk Jaani lokid maha lõigata ja talle uus müts osta. Rohkem Jaani välimust muuta ei saanud, sest teisi riideid polnud kuskilt võtta. Hilisõhtul pärast kella 9 saatis Viktor Jaaniga kirja Jaan Anveldile ja Otto Rästale, et EKP KK teeks avalduse Nõukogude Liidu valitsusele ning taotleks Malmi vahetamist mõne valgekaartlase vastu. Otto Rästas kirjutab oma raamatus «Põrandaalused» olukorrast 1922. a. enne 1. maid:

«Legaalised töölisorganisatsioonid valmistusid 1. mai demonstrat-

siooniks. Põrandaaluste töö oli mai eeltööde osas juba lõpul, kogu tegevus läks põranda «alt» põranda «peale».

Tundsime üksteist üle kümne aasta, paljudega olime põranda all töötanud 1918. aastast alates, elanud läbi kõige rängemad katsumiseaastad 1919—1920, kannatanud ühiseid raskusi, võidelnud õlg õla kõrval ühiste hädaohutudega. See lähendas üksteisele, ja kes on olnud põranda all, see teab, missugune tähtsus on vastastikuse usalduse kasvamisel. Põrandaalune töö toimub alati väeliinil, see tähendab alalist hädaohus olemist ja sellepärast näed iga seltsimeest kõigi ta nõrkade ja tugevate külgedega ning õpid tundma igaühe eitavaid ja jaatavaid iseloomujooni. Meie põrandaaluste vahel valitses üksteise vastu kõige suurem usaldus. Igaühe tegevus oli meil vastastikku täpselt teada, mingit kahtlust kellegi vastu ei olnud. Organisatsioon oli tugev, konspiratsioon kindel, salakorterid ja sised hästi varjatud.

Meie saime põranda all juhtumist Narva maanteel teada sama päeva õhtul. Malm-Linkhorsti kohta ei olnud veel kindel, kas ta nuhkide kätte sattus, maha lasti või ära jooksis. Rääkimist oli palju, igaüks jutustas omamoodi. Oletasime aga esimest võimalust, s. o., et ta nuhkide kätte sattus, mida järgmisel hommikul ka ajalehed kinnitasid. Nüüd oli asi selge.

Raske on praegu selle peale mõelda. 2. mail sai Kreuks kokku Anveldiga, samuti oli ta koos Kingissepaga. Nagu pärast selgus, olid kõik põrandaalused arvamusel, et Malm ei saa äraandjaks. Nende arvamuse aluseks olid tundmused, mis olid tekkinud mitmeaastase koosvõitlemise mõjul ja mis ütlesid, et «ega see mees ikka ei väärata», peab vastu kui malm! Mõistus aga sundis ettevaatusele.

2. mai õhtul sain kokku Viktori kulleriga. See oli umbes kolm tundi enne tema kinnivõtmist. Saatsin talle kirjakese, milles kirjutasin, et ettevaatuse pärast on tarvis korter maha jätta ja ajutiselt sealt lahkuda — vähemalt isiklikult. Samasuguse hoiatuse saatis ka sm. Anvelt.»

Viktor Kingissepa kulleriks sel õhtul ei saanud olla keegi muu kui Jaan Kreuks, kes alles kolm tundi enne Kingissepa vahistamist tema juurest lahkus — seda teavad Tellmannid. Keegi muu sel päeval ka Kingissepa juures ei käinud, 1. mail pidi tulema Alise Stein, aga ta ei tulnud, kui kuulis Narva maantee sündmustest. Rästase kirjast (ärgem unustagem ka, et see on kirjutatud 1932. aastal) võiks aru saada, et Kreuks oleks ehk jõudnud veel tagasi, et Anveldi ja Rästase kirju Kingissepale üle anda, aga nii Rästas kui Anvelt elasid kaugel ja Jaan Kreuks oli jalamees. Pealegi elasid Anvelt ja Rästas teineteisest eemal, nendega pidi eraldi kokku saama — see kõik nõudis aega. Pealegi ei kartnud keegi otsest ohtu — areteerimisest oli üle 24 tunni möödas. Peeti silmas sedagi, et kui Malm oleks osutunud äraandjaks, siis oleks politsei juba tegevuses, ja usuti üha kindlamini, et ta peab vastu kui malm.

Ka võis mõõduandev olla asjaolu, millest kirjutab Otto Rästas:

«Meie korteripoliitika kannatas kuni 1922. aastani ühe suurema puuduse all ja nimelt: põrandaalune aktiiv teadis 90% olemasolevatest korteritest, samuti seda, missuguses korteris keegi elab. See tegi 1922. aastal Kingissepa sissekukkumise ajal seisukorra iseäranis raskeks. Meie sattusime pärast Kingissepa sissekukkumist sõna tõsisel mõttes «lageda taeva alla». Linkhorst teadis peaaegu kõiki kortereid, kus me elasime ja kus käisime.»

Jaan Kreuks kirjutab oma kirjas: «Ma olin 2 tundi enne Viktori kinnivõtmist temaga koos. Väljakohtust veel ei teadnud. [— — —] Jõudsime otsusele: see poiss surma ei karda, ja Viktor jäi rahulikult sinna kohta, mida Malm teadis.»

Kuigi peab paika, et nii V. Kingissepp kui J. Kreuks rikkusid ses küsimuses nende endi poolt kehtestatud konspiratsiooni, aitavad seda ränka süüdistust leevendada — Leonhard Tiitseni sõnad raamatust «Elukutse — riigikukutaja»: nad olid «seotud kui üks perekond, kus konspiratsioonireeglite rakendamine üksteise suhtes peaaegu täielikult puudus». Lisame siia, et Kingissepp töötas kõige enam just Malmi ja Kreuksiga, kasvatas neid ja uskus neisse. Ta suhtus neisse vanema seltsimehe siira tundega kui kõige lootustandvamatesse ja julgematesse nooremate seas.

Kui Malm kinni võeti, jäi Kingissepp ta vastu niisama ausaks nagu seni. Kui seltsimees Malmist sai äraandja Linkhorst, siis Viktor Kingisseppast ei saanud mitte üleöö oma arvamuse muutjat (kuni puudusid tõendid). Kingissepp jäi endale truuks. Ja andis selle eest oma elu. Ta ei suutnud uskuda, et nende väikesest kollektiivist, kes nii suurt tööd tegi, võib sineda äraandja, kes kogu selle töö oma isikliku elunatukese eest maha müüb...

Viktor Kingissepa ennastsalgav, hauani võitlusele ja selle kaudu ka sõprusele andunud iseloom oli see, mis temas valvsuse uinutas. Ta oli kord f a k t i d e najal oma otsuse Malmi kohta teinud ega hakanud seda ainult sellepärast muutma, et Malm oli nuhkide käes. Seltsimees oli hädas, mitte tema, seltsimeest ei tohtinud hädas maha jätta. Malm oli inimene omast perest... Nad olid jaganud senini kõiki ohte ja nüüd — fakte omamata — pidi tema, Kingissepp, ütlema: mina ja ainult mina olen see õige — t e m a s t võib saada äraandja... Niimoodi Kingissepp ei teinud ja — andis oma elu. Nagu ennastki pidas ta oma kaastöölisi väljaspool konspiratsiooninorme kuuluvaiks.

II

1940. aastal tabati Eestis enamik Viktor Kingissepa ja Jaan Kreuksi reetjaid, piinajaid ja tapjaid. Kolmteist kõige jubedamat mõrtsukat seisis 1941. aastal nõukogude kohtulaua ees. Alljärgnev on võetud selle protsessi toimikust.

Vahistamispaigalt Narva maanteel viidi Malm Toompeale, kus sel ajal asus kaitsepolitsei hoone. Sama päeva õhtul, s. o. 2. mail 1922 mõistis sõjaväljakohus ta surma. Pärast seda algas Malmi ebainimlik piinamine, mida ta polevat suutnud taluda, nii seletab Linkhorst 1941. a. kohtus. Ta lubanud näidata maja, kus asub Kingissepp. Selle peale olevat ta otsekohe autosse pandud ja Karu tänavale sõidutatud.

Järgmiseks ööks koostati Kingissepa areteerimise plaan: kell 11 õhtul piirata sõjaväega kogu rajoon sisse. Komandantuuri sõdurid toodi maja hoovi.

Maja sissepiiramist kuulis Tellmannide ema, kes äratas tütreid üles. Kui Julla Viktorit hüüdis, olid vahistajad juba toas.

«Kas teil siin põrandaaluseid ka on?» küsis nuhk Palm. «Ei ole meil siin kedagi,» vastas Tellmannide vapper ema. Palm lõi ema revolveriga pikali. Mehed vaatasid toas ringi — tuba nagu peopesa, kohe näha, et siin pole kedagi — valetas, kurat! Vihaga tormati hoovi, kus Linkhorst

istus kerges sõiduautos Tallinna garnisoni ülema Raudvere ja kaitsepolitsei ülema Lensini vahel, naiseriided seljas. Linkhorst sai oma «ümbertöötajalt» ränga obaduse, mispeale ta kogeldes seletama hakkas, et härrad vist ei vaadanud salakambrisse, mis asub pesuköögi kõrval, aga sissekäik on toast — tuleb lihtsalt seinale vajutada... Üksteise võidu tormasid nuhid tuppa tagasi — igaüks tahtis olla e s i m e n e, lootes omandada miljonit, mis Kingissepa tabamise eest oli lubatud. «Siin peab veel üks ruum olema!» karjus Palm, ent Varfalomejev astus seinajuurde ja rõhus seinale...

Ärgates oli Viktor Kingissepp jõudnud püksid jalga tõmmata. Kui nuhid toast lahkusid, püüdis Viktor aknakese kaudu õue piiluda, kuid samas kostis toast uuesti müra. Kingissepp pöördus vaheseina poole — ja seisis Varfalomejeviga vastamisi. Ta rebiti jalamaid oma toast välja, suruti õeste voodile ja pandi raudu. Siis viidi ta hoovi. Komandantuuri komandoülem Puusild, rooduülem Johannes Müür ja veltveebel Tamm kargasid Kingissepa juurde, lootes Kingissepa kallal agarust näidates autasu või aukõrgendust teenida. Nad tahtsid siinsamas Kingisseppa peksma hakata, kuid Lensin hüüdis masinast: «Ära viic!»

Peale klassiviha tundsid nuhid ja nende peremehed Kingissepa vastu veel erilist viha. Oli ju nimelt tema kõik need aastad kaitsepolitsei julmi tegusid halastamatu eksimatusega paljastanud. Rahvuslikule kodanlusele oli talumatu kas või seesamagi konstateering: «Kuni Oktoobri-revolutsioonini ei olnud eesti kodanlusel ühtki hüüdsõna, mis tal vene kodanlusega ühine ei oleks olnud!» Eesti kodanlus, kes kõike vene maist surmani vihkas, oleks selle koostöö mistahes hinna eest oma ajaloost maha kraapinud — aga siis raius Kingissepp need unustamatud sõnad eesti ajalooraamatusse eesti rahvale õpetuseks. Kingissepp oli see, kes eesti rahva demokraatlikult erksamale osale faktide najal selgeks tegi, et eesti tõusikkodanlusele pole Eesti kunagi tähtis olnud, vaid kõigepealt on ta ikka omaenese kukru eest võidelnud, ja et selle viimase nimel viib klikk, kui tal vabalt talitada lastakse, eesti rahva kuristiku äärele.

Viktor Kingissepp tundis kodanlikke tegelasi juba 1905. aastast. Paljudega oli ta seltsis õppinud, paljudega poliitilisi lahinguid löönud. Kingissepp teadis, milleks üks või teine nendest võimeline on. Niisamuti tunti teda. Viktor Kingissepa leppimatus ja «kihviline keel» oli Peterburis Eesti Üliõpilasseltsis hästi tuntud. Niisamuti nagu oli tuntud ta järsk ja otsekohene ausus. Tema vastased väitsid sageli, et Kingissepa kõnelaad olevat toorelt sõimav. Kingissepa seltsimehed aga tõendavad: «Oh ei! Kingissepp ainult tundis hästi sulide žargooni ja rääkis nendega nende «murdes».»

Kuidas toimus V. Kingissepp oma vaenlastega siis, kui Eestis oli nõukogude võim ja Kingissepp seisis selle tipul? Maapäeva laialiajamist 1917. a. 15. novembril mäletab sots K. Ast nii:

«Päev või kaks hiljem (s. t. pärast laialiaetud Maapäeva. A. V.) istus vanematekogu ühes partei esindajatega intelligentide klubis «Estonia» teatrimaja neljandal korrusel. Ka Jüri Vilms oli sinna ilmunud... Tema ja Jaan Tõnisson jutustasid, et Viktor Kingissepp kõik mis temast iganes olenes, nende päästmiseks teinud oli, ja kui mitte selle mehe suur autoriteet ning otsustav esinemine neid kaitsnud poleks, siis oleks ärritatud meeleavaldajate hulk vist omakohtu akti lõpule viinud. Sedasama kinnitas ka Jaan Teemant. Temperamentne nagu alati, jutustas ta ka

nüüd suure hooga, kuidas Viktor Kingissepp teda jälgijate käest päästnud ja rahukogu majasse viinud.» («Mälestused Iseseisvuse Võitluspäevilt» I)

Need seltsimehed, kes siis tööliste hulgas lossiesisel platsil olid, teavad, et V. Kingissepp manitses töölisi siinsamas otsekohe mitte verd valama, hüüdes: küll ajalugu nende üle kohut mõistab! Nüüd olid need V. Kingissepa poolt päästetud mehed kõik Toompeal ja Kingissepp sealsamas Toompeal mõrtsukate käes, kuid keegi neist tegelestest ei püüdnudki teha «mis iganes nende võimuses», et teda päästa. Nad kõik ootasid Kingissepast lahtisaamist... «Ei ole midagi vastikut, kui valgete läbi surmatud saada kui rott... Võiks ju brauningu rääkima panna... Kuid peale mitmekordset järelekaalumist jätsin ma selle. Poliitiliselt on tarvilik karikas lõpuni tühjendada. Valgetel oleks asja käsi ilmsüütuses pesta, kui ma neid kuulidega vastu võtan. «Enesekaitsmisel» mind tappa oleks neile mitmeti mugav. Las panevad terve oma tapamasina minu hävitamiseks liikuma! Las nad põhjendavad seda poliitilist mõrtsukatööd.» Nii kirjutas V. Kingissepp 1919. aastal, kui talle jahti peeti.

Nüüd oli ta mõrtsukate meelevalla all. Nähes enda ees Varfalomejevit, tuli Kingissepale meelde Juku Lääts, kellest see neetud provokaator ja timukasulane siiski jagu ei saanud... Malmist aga sai ta jagu — Malmist!!! Kuradi-kurat, selle tuhat korda neetud Varfalomejevi oleksin ma siiski pidanud maha laskma. — On tõenäoline, et nõnda võis Kingissepp mõelda...

Viktor Kingissepa vahistamisest ta surmani kulus 17 tundi. Peab ütleva, et see oli ikkagi ebatavaline kiirus sõjaväljakohtu rakendamiseks ja otsuse täideviimiseks riigis, kus polnud sõda! Riigis, kes ennast vabariigiks tituleeris!

Mõnikord on arstid sunnitud surma põhjust järelejäänud retseptide najal kindlaks tegema. Ka Kingissepa surma põhjuste uurija on umbes niisuguses olukorras. Millised on uurija käsutuses olevad «retseptid»?

Arhiivis on sel ajal Tallinna garnisoni komandantuuris teeninud kahe sõduri, Vessarti ja Naabri poolt ülekuulamisel antud tunnistused. (Vessarti oma 1940. aastast ja Naabri oma 1948. aastast.) Vessart tunnistab, et tema olnud ainus, kes Toompeal kaitsepolitsei kongis Viktor Kingissepa juures valvet pidas. Vessarti jutt, nagu suurema osa tunnistajate jutt 1940. aastal, on küllalt ebamäärane ja sisaldab vasturääkivusi. Ta kinnitab näiteks, et olnud valves kolm päeva! Tollal 39-aastane Arnold Vessart, keda kuulati üle 21. augustil 1940. aastal, mäletab sealjuures õige paljude temaga komandantuuris koos teeninud isikute nimesid. Ta teab, et V. Kingissepa areteerimise juures oli veltveebel Karl Tamm, vanemad «unterid» Aleksander Paesüld, Johannes Vollman, Miltop ja Lohvart. Komandöriks olnud Paesüld, rooduülemaks Johannes Tüür, komandandiks Raudvere. Seoses Kingissepa mahalaskmisega mäletab Vessart nimesid: Mainart — Viljandimaalt, Küisman — Viljandi- või Järvamaalt, Rahnel, Luks, Tarksees — Saaremaalt, Priidik Bauman — Läänemaalt, Riidika külast, Krussev, samuti Läänemaalt, Lohu ja Aleksander Looke — Tartumaalt. Näib, et Vessartil oli hea mälu, et teda peaks uskuma, kuid kõrvutades tema seletusi kas või Naabri omaga, tekib suur küsimärk. Vessart tõendab, nagu öeldud, et tema oli ainuke valvur V. Kingissepa juures kongis ja asunud

valvesse hommikul. Kingissepp rääkinud vähe, küsinud ainult süüa ja juua. Ülekuulamist polevat olnud. Tema, Vessart, olnud valves kolm päeva. Hommikul tulnud Kingissepa kongi siseminister Einbund ise ja küsinud Kingissepalt, kas Kingissepp teda tunneb, mispeale Kingissepp vastanud, et «karikatuuride järgi olete teie see peaverekoer». Vessart sõitnud Kingissepa valvates ka kohtusse ja olnud valves «Sõdurite Kodus». Kohtunikke olnud kolm, kõik erariides. Kingissepp rääkinud «lühidalt ja teravalt».

Teise komandantuuris teeninud sõduri Naabri tunnistus erineb tunduvalt Vessarti omast. Naaber seletab:

«Tulnud Toompeale ühte kivimajja teisele või kolmandale korrusele, nägin seal kõigest aluspesu väel istumas Viktor Kingissepa. Siinsamas olid ka politseinikud, ja üks neist ütles mulle ja rühmakomandöri-le, et meil tuleb hakata valvama vangistatud Viktor Kingissepa. Asusime oma teenistuskohuste täitmisele — valvasime Viktor Kingissepa.

Ühes meiega valvasid Kingissepa ka kaks või kolm politseinikku. Minu vahiteenistuse ajal tuli üks politseinik ja viis Kingissepa teise kabinetti, kuid mis otstarbel, seda ma ei tea. Kingissepp ütles tagasi tulles, et teda oli pildistatud. Areteeritud Kingissepa valvasime umbes kella 14.00-ni. Kell 14.00 sõitis maja ette kinnine sõiduauto. Autost väljunud politseinik tegi meile korralduse Kingissepp majast välja tuua ja autosse panna. Mina, rühmaülem ja politseinikud panime ta autosse ja auto sõitis komandantuuri. Ka mina sõitsin selle autoga kaasa ja valvasin Kingissepa. Teel Toompealt komandantuuri eskortisid meie masinat tagant, eest ja kummastki küljest ratsapolitseinikud. Andsime vangistatud Kingissepa komandantuuri üle, saime vahiteenistusest vabaks ja läksime puhkama.»

Kerkib mitu küsimust. Kui Kingissepale pandi valve kongi hommikul, kas ta siis enne oli üks? Miks ei võinud ta siis edasi üks olla? Einbund olevat kongist väljudes käskinud valvet kõvendada ja r u t a t a! Oletame, et alles siis pandi valve ka kongi, aga sel juhul ei oleks Vessart juttu verekoerast kuulnud, nagu ta tõendab. Kas Kingissepp viidigi otsekohe Toompeale? Võib-olla sooritasid suured ülemused «tundmaõppiva» ülekuulamise Kingissepa kallal hoopiski mitte kaitsepolitseis, võib-olla viidi ta alles hommikul kaitsepolitseisse, kus ta siis istus «kõigest aluspesu väel». Ja teda nüüd enne kohut üle kuulata polnudki enam vajadust... Ainult fotografeerida. Ja vaevalt usutav, et Einbund oma jutuajamist Kingissepaga laskis kellelgi pealt kuulata, ja üpris usutav, et Kingissepp ütles talle rohkemgi kui ainult v e r e k o e r. Einbund käskis muidugi asjaga r u t a t a, sest Einbund kartis Nõukogude valituse vahelesegamist ja Kingissepa väljavahetamist. Ja ka seda, et siis kõik, mis Kingissepaga öösel võis juhtunud olla, tervele maailmale teatavaks saab.

«Klassivõitlus» nr. 44, 1923. a. (ilmus Leningradis) kirjutab: ««Klassivõitluse» eelmises, 43-s numbris tõime valge Eesti ajakirja «Odamehe» järele Viktor Kingissepa kahekordse (kõrvalt ja eest) ülesvõtte, mis Eesti siseministri piinakambris tehtud. Alumine osa on ära lõigatud. Nüüd saime selle võtte originaali ja toome teise nendest täiel kujul — plakat rinnal. ... Viktor Kingissepp on raudus. Ajakiri kirjutab, et «midagi tema käest kätte ei saadud». Ajakiri ei salga, et Kingissepp omal jalal sõjakohtu ette ei saanud ja välja tulles «tükk aega kulus Kingissepa

autosse paigutamise»» (ORKA 80—1923—2—1729, l. 13). «Oda-mehega» midagi ei juhtunud, et ta selle foto avaldas — Einbundil võis isegi hea meel olla, et rahvas näeb: Kingissepp on kaitsepolitseis, kuid on elus ja terve... Aga kuidas pidi Einbund suhtuma «Odamehe» sõnadesse — tükk aega kulus Kingissepa autosse paigutamise?»

Kõik 1940. a. ja 1948. a. ülekuulatud isikud kriipsutavad alla, et Kingissepp viidud kohe Toompeale. Niisamuti tõendavad nad, et Kingissepp lasti maha. Ja meie, selleaegsed noored, uskusime seda siiralt. Me käisime koguni Ülemiste järve ääres otsimas kohta, kus ta ehk viimast korda seisis... Pool Tallinna rääkis siis, kuidas esimene rood sõdureid, kellele Kingissepp olevat kõne pidanud, selle mõjul mahalaskmisest keeldus ja kuidas alles teine, kellega Kingissepal enam rääkida polevat lubatud... Jne. Kõik see vastas ju Kingissepa olemusele üsnagi hästi...

Nüüd teame, et kõik polnud kaugeltki nii ja et niisugused jutud ei saanud olla muu kui kaitsepolitsei külv. Püüame teadaolevast järeldada, milline oli sündmuste tõeline käik.

Naaber tunnistab:

«Päev või kaks pärast Kingissepa areteerimist äratati meid teist korda (Naaber oli ka V. K. areteerimise juures. A. V.) öösel häirega. Jälle rivistati üles 40—50 meest. Sedapuhku viidi meid Lasnamäele, kus pöörasime paremat kätt, läksime mööda allohvitseride koolist. Kui linn seljataha jäi, mindi umbes kilomeeter maad piki kraaviperve edasi. Siis käsutati meid seisma, jagati kahte gruppi ja paigutati ümber maasse kaevatud augu. Minu juurest sai auguni kümnekond meetrit. Minutit viisteist hiljem toodi sinna Kingissepp, käed seljal raudus. Kingissepp viidi augu äärde ja üks ohvitser, kelle nime ma ei tea, käsutas: «Eesti Vabariigi vastu mässu õhutaja mahalaskmiseks püssid palge!» Pärast väikest pausi ütles Kingissepp oma viimsed sõnad: «Ja ikkagi pannakse kodanlikus Eestis maksma kommunistlik võim!» Otsekohe raksatas mitu lasku — politseinikud olid juba varem mahalaskmise platsile üles rivistatud. (Minu sõrendus. A. V.) Lasud raksatasid ja Kingissepp kukkus. Siis astus tema juurde erariides arst, katsus pulssi (käed selja taga raudus!? A. V.) ja käskis veel kord pähe tulistada. Üks ohvitser tegigi seda. Kingissepa laip visati auku ja see aeti kinni. Meid saadeti kasarmusse tagasi. Kingissepa mahalaskmise ajal seisime meie valvesisangus.» (Minu sõrendus. A. V.) (EKPA 26—26—2—12, lk. 2, 6.)

Vessart seletab, et mahalaskmise ööl kutsunud komandoülem nimekirja järgi välja 20—25 sõdurit, nende hulgas ka tema ja reamees R Emmeli Mõigust. Kästud mitte magama heita. Minema hakatud 11—12 vahel öösel. «...soldatid teadsid... arvati, et Rahumäel, kus ikka...» (Rahumäel siis enam ei hukatud, ja seda teadsid komandantuuris teenijad. A. V.) Sõdurid liikunud jala «täiturust paremale kuni Ülemiste liivaplaažini, siit pahemale, Lasnamäe poole järve suunas, teest kaks-sada meetrit. Lähemalt raske kirjeldada, öö oli pime. Seisime liivakünkal, linnavaate poole, kus oli sügavik, mitte suur — seal kasvasid noored männid. Meid seati sõõri — kümme meetrit üksteisest. Mina seisin laskjatest 50 meetri kaugusel. Kohe tuli kerge masin Kingissepaga. Pandi seljaga haua äärele. Laskjad asusid selja taha, 20—30 meetri kaugusele. Kingissepp oli rahulik ja mehine. Pööras näoga laskjate poole, hüüdis: elagu kommunistide valitsus! Tamm laskis pähe juba langenud

Kingissepale. Kingisseppa valgustati kahelt poolt elektrilampidega. Tal oli must palitu ja kübar. Nüüd pidime kinni kaevama. Ma võtsin ühest jalast, Rimmel teisest, ülejäänud peast... Kes veel olid, ei mäleta. Siis na läksin eemale, teised loopisid haua kinni ja tasandasid. Kübar visati hauda. Masin ülematega sõitis ära enne meid.» (EPA 18386—85.) Nii Vessart kui Naaber teenisid komandandi komandos — üksuses, kus mehed kahtlemata üksteist tundsid. Vessart kinnitab, et «Tamm laskis V. Kingissepale veel kaks kuuli pähe». Naabri jutu järgi tegi seda üks ohvitser... Vessart ei maini üldse arsti, kellest räägib Naaber. Arst kat sunud Kingissepa pulssi... Muide, enne oleks pidanud ehk käeraud eemaldama ja seda, kui «Kingisseppa valgustati kahest küljest», oleksid võinud näha nii Naaber kui Vessart.

Naabri tunnistust mööda olnud V. Kingissepa viimased sõnad: «Ja ikkagi pannakse kodanlikus Eestis maksma kommunistlik võim!» Vessart tõendab, et V. Kingissepp pööranud pea laskjate poole (siis, kui komando tuleandmiseks oli juba antud!) ja hüüdnud: «Elagu Eesti kommunistlik valitsus!» Kas on tõenäoline, et Viktor Kingissepp oleks neis sõnades rõhutanud kommunistlikku valitsust? Mõlemad tunnistajad kriipsutavad aga just seda alla. Kas seda võib panna tunnistajate orienteerumatus arvele? Kas on võimalik, et kaks inimest ühtemoodi eksivad? Edasi. Kes olid «laskjateks määratud politseinikud» ja miks nad üldse seal olid? Miks nad varem valmis olid seatud? Miks seisis sõdurid «valveseisangus»? Naabri jutu järgi rivistati neid kümne meetri kaugusele hauast, kuhu aga «politseinikud varem valmis olid rivistatud» — kui ligidal pidid siis seisma need? Vessart omakorda seletab, et neid rivistati hauast 40—50 meetri kaugusele. Miks on kahe mehe jutt nii erinev? Sellepärast et olukord, millesse nad sattusid, oli ilmselt erinev nende poolt varem kogetud mahalaskmisjuhtudest. Kas ei seisnud erakorraliselt kohaletoodud politseinikud hästi haua lähedal sellepärast, et mahalastavat oli vaja sõdurite eest varjata...? Seda «käeraudadega meest», kellel Vessart, oma tunnistust mööda pärast mahalaskmist (seistes hauast 50 meetrit eemal?! A. V.) võttis «ühest, Rimmel teisest jalast, teised (kes?) peast...»

Et politseinikud olid varem mahalaskmisplatsile üles rivistatud, see oli sõduritele uudiseks ja jäi meelde, aga nähtavasti olid need politseinikud niisugused «härрад», kes ise auku kinni ajama ei hakanud, vaid kutsusid nüüd juba sõdurid, kuna oli pime ja silm enam midagi suuremat ei seletanud...

Vessart, kes nähtavasti «alati valmis» oli, tunnistab, et viibis pool päeva Kingissepaga ühes kongis ja Kingissepp «rääkis vähe» (aga siiski — mida?), mis on küll õige vähe usutav. Naaber, kes ei kinnita, et keegi Kingisseppa ka kongis valvas, tõendab, et «tagasi tulles Kingissepp ütles, et teda olevat pildistatud». Ilmselt on Naabri jutt selles osas usutavam.

Et lugeja saaks veidikegi aimu kodanliku vabariigi kaitsepolitsei ülekuulamistehnikast, kuulakem ära kahe tunnistaja seletus. Üks on «Uku» trükikoja laduja kommunist Taavet Pärn, kes areteeriti 3. mail Karu tänaval, kuhu ta paha aimamata ilmus. 1922. a. mais kirjutab ta põrandaalustele vanglast:

«K. sm-ed! Loen oma kohuseks teile järgmist teatada:

3. mai hommikul langesin lõksu. Et minu isikutunnistus registratsiooni eile ei vastanud, siis tembeldati mind jalamaid «põrandaaluseks» ja

tutvustati uuemate «demokraatliste» argumentidega, s. o. terasnuutidega, kaunis põhjalikult, enne kui ülekuulamist alati. Ülekuulamisel kammis nuhk Palm mul viie sõrmega habet ja imestas, et see lõua otsas nõnda «lahtine» olevat; vahest sekka paitas jälle terasnuudiga pead, nõnda, et ma lõpuks «demokraatlise» vabariigi kodaniku soodsa välimuse omandasin. (Pean tähendama, et mul käed nõoriga selja taha olid seotud.)» (PAI 6495—1—104, lk., 70.)

Teine tunnistaja on üks Pätsi, Pitka, Sirgu, Rõugu jt. kaastöölisi, kunagise tubakavabriku «Astoria» omanik William Tomingas, kes praegu elab New Yorgis ja 1961. a. avaldas raamatu «Vaikiv ajastu Eestis» (kirjastus Oy Länsi-Savo, Finland). Esitagem seal mõned väljavõtted. William Tomingas areteeriti suvel 1934 vapside salatrükikoja organiseerimise ning vapslike lendlehtede trükkimise ja levitamise eest.

W. Tomingas kirjutab, kuidas teda tema korterist jala kaitsepolitseisse viidi ning paigutati seal kongi, mille suurus oli ühtpidi kolm, teistpidi neli sammu. Kong oli aknata, plekiga üle löödud. Sisustuseks puust nari, lae all mitmesajavatine lamp. Tomingas keeras lambi välja. Assistent Kapsta, kelle tunnimees seepeale kohale kutsus, ütles härra Tomingale: «Kes sul, kuradi sandil, lubas välja keerata?» Selle peale viidi Tomingas komissar Eiskopi ette. Eiskop — «kõhukas, sõnaaher, kergitas pükse, liigutas pead» ja ütles lambi väljakeerajale: «Ärge tehke pulli ja ärge ajage käojaani. Meie sikutame sirgeks iga mehe, olgu ta nii kõva kondiga kui tahes. Oleme hakkama saanud ka Kingissepa endaga.»

«Mispärast te mulle Kingissepast kõnelete? Kas peate mind temast kõvakondilisemaks või? . . .»

«Oh ei. Teie ei küüni Kingissepale hännaga allagi. See oli mees. Aga teie, vapsid, olete poisikesed. Teie, advokaadid, tohtrid, ohvitserid, kaupmehed ja kogu punt paluvad siin palderjanitilku ja nutavad naistega kokku saades. Poliitika ei ole tantsupõrand. Nagu Päts öieti ütles: kes poliitikat tahab teha, peab olema õppinud istuma.»

«Nojah, tema peaks teadma. Ta oli ju surma mõistetud.»

«Mis ta lorab. Ta sai aastaks vangi. Selle aja istub mees paraskil ära. Surma mõistetud? Mille eest? Ajaleheartiklite eest völlast ei anta. Aga vaat Kingissepp oli kange mees!»

«Kust teie, härra komissar, nii hästi Pätsi elulugu teate?»

«Ütlesin juba, et see on minu amet. Teenisin juba siis, kui Eesti riiki veel ei olnudki. Teie olete mul kaheks nädalaks käes. Ja siis pikendab Kuusekänd seda aega veel. . . .»

«Kui kauaks?»

«Kuni rääkima hakkate. Tahate ikka päris tõsiselt pulli tegema hakata? Kuidas soovite. See läheb teil kalliks maksma. . . . Ja nii kange kui Kingissepp te ka ei ole. . . .» Kui Tomingas, kellele süüa ei antud, seda nõudis, öelnud talle «värvitute kalasilmadega, ebaterve näoga Köhler» — siin pole restoran!

Järjekordsel «masseerimisel», millest mitu nuhki osa võtnud, öelnud Tomingas: «Ma ei teadnud, et Eestis inimesi ülekuulamisel mõjutatakse näljaga,» mispeale Eiskop torganud: «Sõjaseadusega on kõik lubatud. Tean oma teenistusest Vene ajal. Ja seadused on meil võetud Venest.» Tähe-nimelist «masseerijat» iseloomustab Tomingas: «. . . ta oli Eiskopist intelligentsem — tal kui nooremal ei olnud kommunistidega nii palju kogemusi. Aga tal oli instruksioon nagu ikka: poliitiline vang ei tohi ialgi saavutada märtri reputatsiooni.»

Tomingas kinnitab, et kaitsepolitseis võidi ohvrit piinata, kuni see suri, kunagi aga ei tohtinud keegi teada saada, kuidas piinati või mida ohvriga õieti tehti. Kui vaja, peideti otsad isegi merre...

Nuhk Palm tunnistab 1941. aastal, et tema kuulanud Viktor Kingisseppa kaks korda üle. Kingissepp polevat midagi rääkinud, mispeale tema, Palm, Kingisseppa Liivile üle andnud. (Liiv oli kaitsepolitsei ülem enne Lensinit. A. V.)

Millal need ülekuulamised toimusid? Vessart tõendab, et Kingisseppa polevat selle aja jooksul (s. o. kolme päeva jooksul), mil Vessart teda valvas, üldse üle kuulatud ja Naaber seletab, et Kingissepp viidud teise kabinetti fotografeerimiseks. «Vaba Maa» — leht, kelle sidemed kaitsepolitseiga olid teada — kirjutab, et Viktor Kingisseppa üle peeti kohut 3. mail, kell kuus õhtul Tartu maanteel «Sõdurite Kodus»:

«Autost astus Kingissepp välja kuue sõduri saatel, käed raudus, ning võeti kahe sõduri poolt käe alt kinni ja talutati kohe kohtuhoonesse.»

Kohus kestnud tund aega, siis sõitnud auto uuesti ette ja:

«Kingissepp talutati samuti välja. ... autosse paigutamisega läheb rohkem aega...»

Alles siis saanud lehemehed Kingisseppa lähemalt näha. Ta olnud lahja ja näruselt riides. Leht kirjutab, et kohtus öelnud Kingissepp, et tema ametiks olnud vabariigi kukutamise ja ta viimaseks sooviks, et see vabariik rutem kaoks. Kas pole tähelepanuväärne, et isegi kodanluse leheneegrid kirjutasid Kingisseppa talutamisest, järelikult polnud ta ise võimeline käima.

Nuhk Palm tunnistab veel:

«Kohus Kingisseppa üle oli väga lühike — kõik oli enne valmis.» Vessart — see Figaro! — lisab: «Kingisseppa jutt oli järsk, terav ja lühike.»

Viktor Kingisseppa süüdistati:

1. Saaremaa ülestõus.
2. Salakuulamise Nõukogude Liidu kasuks.
3. Kaitsepolitsei ametniku tapmise katses.

Süüdistus oli «kindlaks tehtud», tunnistajad «üle kuulatud» poole päeva või ka ühe päeva jooksul, mis oli möödunud areteerimisest kohtuotsuse väljakuulutamiseni — vaat millised traavlid olid kodanluse Themise vankri ees! Mida võis Viktor Kingissepp oma järsus vastuses «kohtule» öelda? Mitme nuhi jutust ja ülestunnistusest võime teha Kingisseppa vastuste ligilähedase rekonstruktsiooni: «Teie kohus on kaugel pisemastki õiguslikkusest. See on timukate kohus. Te teate väga hästi, et ma pole salakuulaja, et ma Saaremaa mässust midagi ei teadnud, ja et ma, kui mul võimalus oleks olnud, oleksin maha lasknud mitte teie ametniku, vaid meie keskelt võrsunud provokaatori. Aga te tahate mind tappa «demokraatliku» kohtuotsuse varjus ja mina pole parisnik, kes teiega kaupleb!»

Palm tunnistab: «Pärast kohut anti Kingissepp Raudverele välja.» Tema teine vastus kõlab nii: «Ma ei tea, kui kaua Kingissepp pärast kohut elas.» Kuidas ei tea? Seda «teadsid» siis kõik need, kes «Vaba Maad» nr. 101, 4. mail 1922 lugesid:

«Nagu toimetuse töö lõpul kuuleme, on sõjaväljakohus elis Viktor Kingisseppa surma mõistnud. Edasi teatatakse ustavalt poolt, et kohtuotsus ka juba täide saadetud on.»

Miks Palm siis kohtus pidi ütleva, et tema ei tea, kui kaua Kingissepp pärast kohut veel elas. Palm kartis. Kartis nagu mõrtsukas ikka kardab, kui vale välja hakkab tulema... Sest nähtavasti polnud aeg

kohtuotsusest Kingissepa ametlikult teatavaks tehtud mahalaskmiseni niisama pikk kui aeg sellest samast kohtuotsusest tema tegeliku surmani piinamise tagajärjel (mis selgub allpool. A. V.). Tunnistajad tõendavad 1941. aastal kohtus, et Kingissepa üldse üle ei kuulatud, ja Palm ise tõendab, et ta tegi seda kaks korda ning alles siis andis Liivile üle... Ja Linkhorst tunnistab 1941. aastal samas kohtus, et peapiinamist alustati alles pärast kohut, siis, kui ohvril enam mingit võimalust polnud sellest kas või kohtuski piiksatada. Et piinatav juba kohtus füüsiliselt-vaimselt heas vormis ei oleks, siis ei antud talle tema nõudmiste peale vaatamata ei süüa ega juua. Kingissepp oli liiga uhke, et sellisest tähtsusetust asjast kohtunikest vaenlaste ees üldse juttu teha. Ta teadis, et niisugust kaebust võidakse ainult tema kompromiteerimiseks kasutada.

Kaitsepolitsei staažikas autojuht Herm tunnistab kohtus: «Kingissepp tapeti Raudvere ülemjuhatusel.» Nuhk Malsvell tõendab: «Mina tema tapmisest (miks mitte mahalaskmisest? A. V.) osa ei võtnud.» Nuhk Gross tõendab: «Ülesvõtja Lillemägi Kingissepa tapmisest (minu sõrendus. A. V.) osa ei võtnud, ainult uputamisest.» Et Kingissepp tapeti Palmi, Liivi ja Raudvere poolt piinamise teel, seda teadsid kõik nuhid, ääri-veeri tunnistavad aga vaid need, kes seekordsest piinamisest ise osa ei võtnud, ja neid Palm kartiski, kui ta sosistas, et tema ei tea, kui kaua Kingissepp pärast kohut elas. Peapiinaja Palm kaalub 1941. aastal kohtus iga oma sõna:

«Kaks nädalat pärast Kingissepa surma tuli kaitsepolitsei ülem Lensini kabinetti siseminister Einbund, sinna kutsuti ka Palm, Liiv, Raudvere, Kittvell (Raudvere adjutant), Malsvell ja Siirma (Jaan Kreuksi tapja. A. V.).» Neid kõiki hoiatati saladuse väljalobisemise eest ja teatati siis, et kommunistid otsivad Viktor Kingissepa surnukeha, ning tehti kohe korraldus uputada Viktor Kingissepa jäänused merre.

Edasi seletab Palm, et sama päeva õhtul sõideti kahel masinal linnast välja, kaevati maast Viktor Kingissepa laip, pandi masinasse ja sõideti Pirita randa, kus ootas mootorpaat. Paati juhtis nuhk Gross. Paadis oli ka ülesvõtja Lillemägi. Kingissepa laip oli kotis, kotile seoti külge kaks kahepuudast pommi ning lasti siis kott Aegna saare taga, 7—8 kilomeetrit rannast, merre.

Nii käib Juljus Palmi, ühe jubedama ja jõledama piinaja jutt, mille eest mitte punast krossigi ei saa anda.

Kas polnud asjade käik tegelikult selline:

Kui Viktor Kingissepp Raudverele väljaantuna piinajate kätte suri, teatati kohe «ustavalt poolt», et «otsus on täide viidud». Mahalaskmine ise aga lihtsalt lavastati, sest teisiti oleks ju olnud võimatu! Samal ajal hoolitseti aga väga selle eest, et tõe kunagi päevavalgele ei tuleks. Hoolitseti, et klikivabariigist jääks mulje, nagu kohtleks see vabariik oma poliitilisi vastaseid tõesti nii, nagu tänaseni kinnitab ühe kunstniku maal Tallinna «Tööliste Keldris», kus Kingissepp seisab sõdurite rivi ees, seljas lumivalge särk, jalas peaaegu et viigiga püksid ja käed sugugi mitte raudus, vaid hoopis rusikas!

Et Viktor Kingissepa laip merre uputati, see on õige, ainult millal ja kuidas — sellest allpool. Kohtu küsimusele, miks oli vaja surnukeha veel ka uputada, vastab Juljus Palm, et olevat kardetud «suurt matust». Kas kodanlusel polnud võimalust Kingissepa vanematel, kes Viktori Kuressaares matnud oleksid, seda «suurt matust» lihtsalt keelata? Kodanlus ei kartnud Kingissepa matust, vaid kartis näidata Kingis-

sepa surnukeha. Kodanlus mäletas, kuidas Kingissepp ise leidis «Dvigateli» vabriku vanemate Schütsi ja Kuppari surnukehad Sõjamäe rabast, kuidas Petrogradis ilmuv «Klassivõitlus» tõi ära laipade fotod ja konstateeris, et seltsimehed mõisteti surma mahalaskmise läbi, ent kummalgi polnud ihul ainsatki kuulihäava, küll aga muud...

Nüüd — peamisest tunnistusest ülaltoodule.

Vabariigi valitsus oli lubanud Viktor Kingissepa tabajale autasu üks miljon marka.

Tegelikult maksti tabamistasu välja ainult 500 000, sellest summast saadi 350 000 Vabrikantide Ühingu. Poolemiljonilisest tabamistasust sai Einbund 200 000 ja Raudvere 200 000, kuna 100 000 läks väiksemate vendade vahel jagamisele, nii et Palm sai kõigest 20 000. Tallinnas ilmunud Pitka ajakiri «Valve» (nr. 29, 1922) kirjutab:

«... kuna nendele, kes otse kuulide all oma eluga riskeerinud, 1000 marka «autasu» pakutud, on aga ülemus asjast palju «demokraatsemalt» osa võtnud. Kuid veel imelikum on, et suurema, mitmesajatuhandelise summa saab võimukandja, kes asjasse ainult «karikatuuri» kaudu seotud.»

Enne raha jagamist kirjutab «Valve» (nr. 21):

«Rõõmustavaks nähtuseks tuleb vähemalt lugeda valitsuse rutulisi ja energilisi korraldusi Kingissepa ja Põlde-Linkhorsti asjus, millede isegi venelane oma «toimetustega» ja «sammudega» õnneks hiljaks jäi (N. Liit palus Viktor Kingissepa kümne valgekaartlase vastu välja vahetada A. V.). Järjekindel olles ei pruugiks igatahes tagajärele ka Kingissepa surnukeha väljaandmises ja vahetuses mingisuguseid kompromisse looma hakata, millest kommunaalmehed agitatsioonisihil jälle üht «suurt nummert» loodavad lüüa.»

Millist «suurt nummert» oleksid «kommunaalmehed» siis jälle lüüa saanud? Kõigile meenus muidugi Schütsi ja Kuppari tõesti laineidlõõnud lugu ja sellepärast palub Palm oma kaabakatega Pitkalt abi, et mõrtsukatöö mitte avalikuks ei tuleks. Ja Pitka ajakiri kaitseb «rutulisi ja energilisi» korraldusi. Siin olid kõik ühel meelel, aga kui raha mängu tuli, läks riid lahti! Kui lõplikult selgus, et «kuulide all olijad» rohkem kui üks tuhat nina peale ei saa saamagi, otsustati Einbundile kätte maksta, s. t. teda paljastada.

«Valve» nr. 38, 1922, annab eelteate: «Järgmine number ilmub paljude huvitavate fotodega. Kuid asjata otsime seda «Valve» numbrit — ta ei ilmunudki. «Valve» nr. 40 teatab, et siseminister Einbund olevat eelmise numbriga ära lasknud korjata: võimukandjad ilmunud 30. detsembril 1922 praegusesse «Ühiselu» trükikotta, kus «Valvet» trükiti, ja hävitanud ajakirja lao, tinavormid jne.

«Valve» toimeetus teeb aga veel tagantjärele ratsukäigu ja teatab, et «toimeetus tõi eelmainitud numbris mõned fotod...»

Üks neist fotodest olevat kujutanud «hra. Liivi (seesama, kellele Palm Kingissepa «üle andis». A. V.), kes on põlvili, käed raudus, pea mingisuguse paku peale asetatud. Ametnik J. (Palmi eesnimi oli Juljus. A. V.) seisab hra. Liivi taga, on pead kirvega maha raumas... Kõik see sünnib kommunistide käest äravõetud punase lipu all: «Kõigi maade töölised, ühinege! Elagu III Kommunistlik Internatsionaal!»

Nüüd suleti «Valve» jäädavalt. «Laimamise» eest ometi kedagi vastutusele ei võetud, kuigi sõjaseadus endiselt maksis!...

Kes teadis 1941. aastal, kui Palm kohtu ees seisis, «Valvest» või tema fotodest. Aga tõsiasi, mida igati oli vaja varjata ja eitada, olid paljudel kohtualustel ometi veel meeles...

Lõpuks veel ühest tunnistajast, tollest, kes kohtus ütles: «Kingissepp tapeti Raudvere ülemjuhatusel.» Selle mehe nimi oli Sergei Herm. Ta oli kaua aega kaitsepolitsei autojuht. Herm tunnistas, et ühel päeval saanud ta kaitsepolitsei ülemalt Lensinilt käsu masin ette anda. Masinasse pandud midagi, millega sõidetud mere äärde. Siin võetud masinast pakk ja viidud ootavasse mootorpaati. «Pärast sain teada, et see oli Viktor Kingissepa laip.» «... Kui laip masinasse pandi, siis taha istus keegi, ma ei tea, kes.»

Siin polnud mingit lavastust — kõik tehti tasa ja targu...

* * *

Mõrtsukad on — isegi pärast ilusat mahalaskmist! — hirmu täis. «Vaba Maa» pritsib vihast sülg, et «Nõukogude saatkonnal on lipp poolles mastis ja saadiku auto punalipuke mustaga ääristatud...» Ning sootuks jahmatanud on klikk selle üle, et «siiani nimetati N.-Venemaal revolutsionääride nimedega ikka ainult tänavaid ja platsisid, aga Viktor Kingissepa puhul nimetati ümber vana ajalooline linn Jamburg — see on esimene juhus».

Pärast Viktor Kingissepa tapmist esitasid I Riigikogu liikmed Johannes Vanja, Eduard Kägu, Adolf Leevald ja Sergei Andrejev ning II Riigikogu liikmed Jaan Tomp, Hendrik Allik ja Johannes Reesen Vabariigi valitsusele seitse arupärimist. 30. oktoobril 1923. aastal esitatud arupärimises on selge sõnaga öeldud: Viktor Kingissepp ei ole mitte maha lastud, vaid surnuks piinatud (ORKA 80—1923—2—1732, lk. 4).

Kuuenda arupärimise esitamisel seletas sots Virma Tööraha rühma (1923. a. mais valiti II Riigikogusse Tööraha Ühise Väerinna nimekirja järgi kümme saadikut) esindajatele avalikult, et Kingissepa kohta esitatud arupärimises polevat vormaliselt midagi sellist, mille pärast teda tagasi lükata võiks. Kuid Vabariik pidavat endast nii palju lugu (!), et ta seda arupärimist mitte Riigikogus arutusele ei võta. Arupärijad vastasid Virmale, et nähtavasti on Virma arvates Vabariigi asutused Viktor Kingissepa piinamisel asjadega hakkama saanud, mida nad ei taha lasta rahva ette tuua. Ja Riigikogu juhatus, nagu abiesimees Virma käitumine näitab, kaitseb siin kaitsepolitseid ja siseministrit ning rikub dokumendi, võttes kümnelt rahvasaadikult ses küsimuses arupärimise õiguse.

Neljateistkümne Riigikoguliikme-kommunisti seitse arupärimist maeti kalevi alla, arupärijad ise aeti Riigikogust välja, sunniti maalt põgenema või mõisteti eluajaks sunnitööle ja loodeti, et lool ongi lõpp...

Toome Hendrik Alliku mälestused sellest ajast:

«Keeruliste kanalite kaudu «tilkus» talle (Jaan Anveldile. A. V.) vahel läbi ka mõningat informatsiooni kaitsepolitseist. Nii tuli sealtkaudu 1923. a. suvel kaks V. Kingissepa ülesvõtet kaitsepolitseis enne mahalaskmist. Lasksime nad paljundada ja nii said nad laialdaselt tuntuks. Nende ülesvõtete eest maksti 20 või 30 tuhat marka. K. Einbund oli aga nuhkidele selle eest nii kõva vee peale löönud, et hiljem, kui tahtsime veel andmeid sealt kandist, seda enam ka suure raha eest ei juletud anda.» («Jaan Anvelt», Eesti Raamat, 1965, lk. 161.)

Küllap H. Alliku poolt nimetatud kandist on pärit ka «Pravdas» nr. 99, 1922 toodud andmed:

«Tallinn, 4. mail. Eile tapsid Valge-Eesti valitsuse agendid reeturlikult Eesti proletariaadi juhi, Ülevenemaalise Kesktäitevkomitee 4. koosseisu liikme, põrandaaluse Eestimaa Kommunistliku Partei liidri sm. Viktor Kingissepa, kes Saksa okupatsiooni ajast peale vahetpidamata Eestis põranda all oli. Sm. Kingissepp areteeriti ööl vastu 3. maid ja tapeti pärast kuuetunnist piinamist kaitsepolitseis.» 14. mail 1922 toob «Pravda» nr. 106 järgmise teate:

«Tallinn, 12. mail. Vene Nõukogude Föderatiivse Sotsialistliku Vabariigi täievolilise esindaja taotlusele anda välja tapetud sm. Kingissepa laip tema Moskvasse matmiseks, vastas Eesti välisminister Piip, et arvesse võttes kujunenud praktikat ning samuti asjaolu, et vastavalt Vabariigi seadustele oli Kingissepp Eesti kodanik, ei pea Eesti valitsus võimalikuks Vene valitsuse palvet Viktor Kingissepa laiba väljaandmise kohta rahuldada.» Viktor Kingissepa vanematele Kuressaares vastas Einbund: Teie poja surnukeha väljaandmine ei ole vormilistel põhjustel võimalik.

15. mail 1922. aastal toimus Moskva Suures Teatris Viktor Kingissepa mälestusele pühendatud miiting. Presiidiumis olid Eesti, Nõukogude-Venemaa, Saksamaa, Poola, Inglise, Prantsuse, Jaapani ja Ungari Kommunistlikkude Parteide esindajad. Saalis viibisid enamik Kominterni kuuluvaist komparteide esindajaist ja Moskva aktivistid — saal oli puupüsti täis.

Hommikused linnud

Äratan auto,
mille tuuleklaas on õietolmuga koos.
Panen päikeseprillid ette.
Linnulaul pimeneb.

Üks teine mees ostab sellal ajalehte
raudteejaamas
suure kaubavaguni kõrval,
mis on roostest punane
ja kirendab päikese paistel.

Ei kuskil siin vaba ruumi.

Põiki läbi kevadesoojuse külm koridor,
mida mööda keegi rutates tuleb
ja seletab, et teda on laimatud
kuni üles juhatuseni välja.

Läbi maastiku tagaukse
astub harakas,
must ja valge, Heli lind,
ja muusträstas, kes tiirutab risti-põiki,
kuni kõik muutub sõejoonistuseks
peale valgete laikude pesunööri:
Palestrina koor.

Ei kuskil siin vaba ruumi.

Fantastiline tunda, kuidas mu laul kasvab,
sellal kui ise kahanen.
See kasvab, see hõivab mu koha.
See tõrjub mu välja.
See heidab mu pesast.
Laul on valmis.

Üksindus

I

Siin oleksin ühel veebruariõhtul peaaegu surma saanud.
Auto pööras kiilasjääl külje ette ja libises
valesse teeserva. Vastusõitvad autod —
nende tuled — lähenesid.

Mu nimi, mu tüdrukud, mu amet
tegid end lahti ja jäid tummalt maha,
aina kaugemale. Olin anonüümne
nagu poiss kooliõuel vaenlaste rõngas.

Vastusõitjail olid vägevad tuled.
Nad valgustasid mind sellal, kui ma pöörasin ja
pöörasin rooli
lүүimes ehmatuses, mis voolas nagu munavalge.
Sekundid kasvasid — nende sees oli ruumi —,
nad omandasid haiglahoonete mahu.

Võis peaaegu et seistada
ja hinge tõmmata
enne purunemist.

Siis leidis pide: abistav liivatera
või imeline tuulehoog. Auto sai liikvele
ja vingerdas põigiti üle tee.
Üks tulp sööstis püsti ja raksatas — terav hää! — see
kadus pimedusse.

Vaikus. Istusin, vöö ümber,
ja nägin: keegi tuli läbi tuisu
vaatama, mis minust sai.

II

Hulkusin kaua ringi
mööda Östergötlandi külmunud välju.
Inimese hingegi polnud näha.

Mujal maailmas
on see, kes sünnib, elab, sureb,
aina kesk rahvarüsinat.

Aina nähtaval olla — elada
keset silmade parve —
see peab kujundama erilise ilme.
Näo, mis sauega kaetud.

Sumin voogab ja vajub
sellal, kui nad jagavad omavahel
taevast, liivateri, varje.

Pean olema üks
hommikul kümme minutit
ja kümme minutit öhtul.
Programmita.

Kõik seisavad kõigi taga sabas.

Paljud.

Üks.

Ajaloo kohta

I

Ühel märtsipäeval lähen alla järve äärde ja kuulatan.
Jää on niisama sinine kui taevas. Ta praguneb päikese käes.
Päikese, mis sosistab mikrofonis jääkatte all.
Seal luksub ja käärib. Kaugel näib keegi raputavat
valget palakat.
Kõik on nagu Ajalugu: meie PRAEGU. Süüvime. Kuulatame.

II

Konverentsid nagu lendavad saared nii allakukkumise lähedal...
Siis: pikk vabisev kompromissidesild.
Sealtkaudu käigu kogu liiklus, ülal tähed,
ülal sündimatute kahvatud näod,
tühjusse puistatud, nimetud kui riisiterad.

III

Goethe reisis Aafrikas 1926 Gide'iks riietunult ja nägi kõike.
Mõned näod lähevad aredamaks sellest, mis nad näevad
pärast surma.
Kui päevauudiseid Alžeerias ette loeti,
tõusis esile suur maja, kõik aknad pimendatud
peale ühe. Sealt paistis Dreyfusi nägu.

IV

Radikaal ja reaktionäär elavad koos nagu õnnetus abielus,
teineteise vermitud, teineteisest sõltuvad.
Aga meie, kes me oleme nende lapsed, peame murdma end lahti.
Iga probleem hüüab omas keeles.
Mine kui jahikoer mööda tõe astunud jälgi!

V

Väljas krundil, hoonetest mitte kuigi kaugel,
lebab juba mitu kuud unustatud ajaleht, sündmusi täis.
See vananeb, ööd ja päevad vihmas ja päikeses,
teel saama taimeks, saama kapsapeaks, teel ühinema maaga.
Nagu mälestus, mis pikkamööda muutub sinuks eneseks.

Lahtise taeva all

1

Hilissügise labürint.
Metsaserval ära visatud pudel.
Sisse astuda. Sel aastaajal on mets vaikne mahajäetud
ootesaal.
Ainult mõned helid: nagu nihutaks keegi oksa,
ettevaatlikult, pintsetiga,
või kääksataks sagar jämedas tüves.
Pakane on hinganud käsnadele, nad on käkrus.
Nad meenutavad riideid ja esemeid, mis leitakse
kadumaläinute järelt.
Nüüd tuleb hämarus. Peab minema välja
ning vaatama orientiirid üle: roostetanud kaadervärgi
eemal põllul
ja maja teispool järve, punakaspruuni nelinurga
leemetäringu mõõtu.

2

Üks kiri Ameerikast pani mu liikvele, ajas mu välja
valgel juuniööl mööda eeslinna tühje tänavaid.
keset vastsündinud mälestusteta linnaosi, jahedaid
nagu kalkeeritud joonised.
Kiri taskus. Õnnetu pöörane kõndimine, nagu palve
millegi eest.
Teie pool on heal ja kurjal nende tõeline nägu.
Meil on see enamasti võitlus juurte, arvude ja
varjundite vahel.

**Need, kes ajavad surma asju, ei pelga päevavalgust.
Nad juhivad klaasruumidest. Nad kihavad päikeselõõsas.
Nad najatuvad lettidele ja pööravad kaelu.**

**Kaugel eemal jään seisma uue fassaadi ees.
Hulk aknaid, mis voolavad kokku üheks aknaks.
Öötaeva kuma sellesse püütud ja puulatvade ränd.
Peegeldav järv ilma laineteta suveõös püsti.**

**Vägivald tundub ebatöelisenä —
silmapilguks.**

3

**Päike põletab. Lennuk lendab madalalt.
Suur ristikujuline vari kihutab mööda maad.
Inimene on kummargil väljal ja kaevab mulda.
Vari läheneb.
Sekundi murdosa vältel on inimene keset risti.**

**Olen näinud risti rippumas jahedail kirikuvõlvidel.
Mõnikord on see kui hetkepilt
millestki ägedasti liikuvast.**

Rootsi keelest tõlkinud J. KROSS

Tomas Tranströmer (s. 1931) on rootsi noore luule vanema tiiva nimekamaid mehi. Hariduselt psühholoog. Elab Vesteråsi linnas. Töötab kriminaalsete noorte kasvatusasutuses. Paljureisinud mees (Metsik Lääs, Kreeka, Türgi, Kongo, Eesti). Sügav hobby — muusika. Ilmutanud neli luulekogu: «17 luuletust» («17 dikter», 1954), «Saladused teel» («Hemligheter på vägen», 1958), «Poolvalmis taevas» («Den halvfärdiga himlen», 1962), «Kõlad ja jäljed» («Klanger och spår», 1966).

Tranströmer on inimpsüühikat hõlmavast loodusest lähtuv üpris kaasaegne hetkefotograaf. Tema piltide võluks on tabamatult erk momendi- ja detailitaju ning huvitavad, pisut sürrealistlikud fookustenihtked.

Hegel ja esteetika

«Mingil juhul ei tohi Teie lugeda Hegelit nii, nagu teda on lugenud härra Barth, tähendab selleks, et avastada temas paralogisme ja vale võtteid, mida ta kasutas konstruktsiooni hoobadena. See on lihtsalt koolipoisitegevus...»

Fr. Engels kirjas Konrad Schmidtile.

äesoleva aasta augustis möödus kakssada aastat Georg Wilhelm Friedrich Hegeli (27. VIII 1770 — 14. XI 1831) sünnist. Kunsti ja kirjanduse ringkonnad meenusid sel puhul eriti Hegeli panust esteetikasse. Sest Hegel — saksa klassikalise filosoofia suurim esindaja — on kahtlemata ka saksa klassikalise esteetika suurimaks esindajaks.

XVIII sajandil oli esteetilise mõtte raskuspunkt asunud Inglis- ja Prantsusmaal. Et XIX sajandi algul see kandus Saksamaale, seda tingis suurel määral ühiskondlik-poliitiline olukord. Ent samuti rea suurte mõtlejate esilekerkimine ja tegevus. Hegeli geenius sai tõusta vaid «taustal», mille moodustasid Goethe, Kant, Schelling, Fichte jt. Et luua uut esteetikat, tuli Hegelil kriitiliselt läbi töötada mitmeid tendentse, mis andsid ilme ajastu mõttemaailmale, alates XVIII sajandi ratsionalismist kuni Kanti subjektiivse idealismini. Tänu dialektika teadlikule käsitamisele ületas ta Schellingi ja jõudis kaugemale Goethest, sellest suurest spontaanselt dialektikust. Sünteesides esteetilise pärandi väärtuslikud elemendid ja omaenese arvukad originaalsed kontseptsioonid kindlaks süsteemiks, lõi ta uue sugestiivse kunstifilosoofia, mis tugevamalt kui ükski teine eelmarksistlik süsteem on viljastanud XX sajandi kultuurielu.

Hegeli kunstifilosoofia on keskendatud tema «Esteetikasse» («Vorlesungen über die Ästhetik»), mis ilmus alles pärast filosoofi surma aastail 1835—1838. Selle teose, mis on mahukam, konkreetsem ja tinglikult öeldes ka rikkam materialistlikult sisult kui tema teised teosed, aluseks olid aastail 1817—1829 Heidelbergi ja Berliini ülikoolis peetud loengud (väljaandja H. G. Hotho kirjanduslikus viimistluses).

Tutvustame järgnevalt valikuliselt Hegeli esteetika mõningaid probleeme ja eeskätt neid, mis ülevõetuna, edasiarendatuna või diskussiooniobjektidena on pälvinud vastava trükisõna erilist tähelepanu ja mõjutanud suunavalt esteetilise mõtte arengut. Seejuures — tingituna peamiselt käesoleva artikli kui ülevaateartikli laadist ning mahust — jäävad need probleemid ja seisukohad paratamatult isoleerituks oma aja ühiskondlik-poliitilisest ja filosoofilisest taustast, samuti Hegeli enese abstraktsematest ontoloogilistest ja gnoseoloogilistest arutlustest.

* * *

«Need loengud on pühendatud esteetikale; selle aineks on ilu tohutu kuningriik, täpsemalt öeldes, selle valdkonnaks on kunst, ja nimelt kaunis kunst» — nende sõnadega algab Hegeli «Esteetika».

Kui Hegel hakkab piiritlema ilu mõistet ja üksikasjalikumalt esitama oma kunstikontseptsioone, püstitab ta esiteks küsimuse, kas kunst on väärt, et teda teaduslikult analüüsida, ja teiseks, kas esteetikal (Hegel nimetab seda ka «kauni kunsti filosoofiaks») kui teadusel on õigus tungida temast nii kaugel seisva nähtuse sfääri, nagu seda on kunst.

Vastusena esimesele küsimusele meenutab filosoof kunsti kõrget funktsiooni. On olemas muidugi teeniv kunst, mis pole vaba, mida võib vaadata mänguna, meelelahutusena, lõbuna, mis kaunistab ümbrust jne. Ta tahtvat vaadelda aga seda kunsti, mis oma eesmärgilt ja vahenditelt on vaba. Pidades kunsti täiesti väarikaks objektiks teadusele (filosoofiale), tõrjub Hegel resoluutselt tagasi mõtte, nagu ei tohiks kunst olla süstemaatilise teadusliku vaatluse objektiks. Selle mõtte pooldajad väidavad, et ilu esinevat vormis, mis on vastandlik mõtlemisele, ja selle vormi pidavat mõtlemine, et oma eesmärgi saavutada, enne lõhkuma. Teaduslik mõtlemine moonutavat ja surmavat selle elava, mida ta tahab haarata, ja kaotavat sellega oma eesmärgi. Hegel väidab, et kuigi kunsti-teos pole ei mõte ega mõiste, vaid vaimu arengu tulemus, võõrandumine-esemestumine meeleliseks, on mõtlev vaim suuteline võõrandatut mõtteks muutma ja enesesse tagasi tooma. Kunst on kaugel sellest, et olla vaimu kõrgeim vorm, ja alles teaduses saab ta oma ehtsa väärtustuse. Kaunis kunst osutub tõeliseks kunstiks ja täidab oma kõrgeima ülesande, kui ta lülitub ühisesse ringi religiooni ja filosoofiaga.

Määratledes kunsti eesmärki, peatub Hegel kõigepealt kriitiliselt mõnede traditsiooniliste vaadete juures. Ta hülgab seisukoha, mis näeb kunsti eesmärgi tegelikkuse matkimises, looduse jäljendamises. Kunst kasutab küll looduses leiduvaid vorme, toetub oma ülesannete teostamisel välistele nähtustele, ent see ei või olla eesmärgiks omaette. Matkimisel ei suuda kunst võistelda loodusega ja sarnaneb ussikesele, kes püüab elevantile järele jõuda. Portree, mis iiveldusttekitavalt on sarnane originaaliga, ei ole kunsti-teos, vaid kunsttükk. Üksnes «empiirilisele kaemusele» tuginevas kujutuses puudub objektiivne ilu.

Hegel ei vaidle selle vastu, et kunst laiendab meie loomulikku kogemust, ergutab meie tundeelu, et me muutuksime tundlikuks kõigi nähtuste ja kogemuste suhtes, et me võiksime öelda: «*Nihil humani a me alienum puto.*» Seega on kunsti ülesandeks «äratada ja elustada igalaadi uinuvaid tundeid, kalduvusi ja kirgi, täita südant ja lasta inimesel, arenenul või veel arenematul, läbi tunda kõike seda, mis inimese hing võib kätkeada, läbi elada ja luua oma kõige peidetumas ja salajasemas sügavuses kõike seda, mis inimese südant sügavalt kõigis tema võimaluste ja külgede mitmepalgelisuses liigutada ja erutada suudab, võimaldada tunnetel ja kaemusel nautida kõike seda, mis vaim oma mõtlemises ja idees omab olulist ja kõrget, võimaldada nautida õilsa, igavese ja tõese säravat suurust, samuti õpetada mõistma õnnetust ja viletsust, kurjust ning inimlikkust, õpetada kõige sügavamalt tundma kõike hirmsat ja jubedat, kogu lõbu ja õndsust...»

Kuid kunsti ülesande nägemine ainult tundeelu kultiveerimises, inimese õilistamises, tema egoistlike tunnete kustutamises tähendab Hegeli seisukohalt piirdumist vaid formaalse ülesandega. Muidugi omab kunst ka formaalse külje — ta võib kaemuse ning tundmuse ette tuua ja välja ehtida kõiki võimalikke aineid. Kuid kuna mitmesugused tunded ja kujutlused, mida kunst peab ergutama või kindlustama, ristlevad, on üksteisega vastuolus või vastastikku üksteist eitavad, siis tähendab kunst tunnete ja kirgede vastuolu tugevdamist ja paneb meid bakhantlikult ringi tuikuma või tingib sofistitsemist ja skepsist. Seetõttu tekib ka kunsti mõiste puhul vajadus erinevatele külgedele ühise ja ühtlasi kõrgema substantsiaalse otstarbe järele.

Üksikasjalikes arutlustes näitab Hegel ka nende teooriate paikapidamatust, mis kunsti olulisemat otstarvet näevad barbaarsete kirgede pehmendamises, kir-

gede puhastamises, otseselt õpetamises või moraalses täiustamises. Kunst on, rõhutab Hegel, tegelikult olnud rahvaste esimene õpetaja, ja iga ehtne kunsti-teos on moraalselt kasulik. Kuid Hegeli arvates on täiesti väär seisukoht, et kunst ei sisalda oma substantsiaalset otstarvet mitte iseendas, vaid peab olema vahendiks, mis õpetamise ja parandamise kaudu teenib moraali, s. t. väljaspool kunsti seisvat eesmärki. Abstraktsed teesid, proosalised reflektatsioonid, üldised õpetused mönnavad kunstiteose olemust. Selliste eesmärkidega nagu õpetamine, puhastamine, parandamine, rahateenimine, au ja kuulsuse taotlemine ei ole kunstiteosel kui niisugusel midagi tegemist ja mitte need ei määra selle mõistet.

Kunsti otstarve seisneb Hegeli järgi tõe avamise meelelise kunstilise kujutamise vormis ja ta kätkeb oma otstarbe iseendas. Nagu religioonil ja filosoofialgi on kunsti kõrgemaks ülesandeks väljendada ja tuua teadvusse jumalikku, inimese sügavamaid huve ning vaimu kõige suuremaid tõesid. Kunstiteostes, jätkab Hegel, on rahvad jäädvustanud oma vaated ja kujutlused. Ja kunst on tihti võtmeks tarkuse ja religiooni mõistmisel. Kunstiteosed on lepitavaks vahelüliks välise-meelelise-mööduva ja puhta mõtte vahel, lõpliku tegelikkuse ja mõistva mõtlemise lõpmatu vabaduse vahel.

Oma «Esteetika» viimastes lausetes rõhutab Hegel veel kord, et kunsti näol pole meil lihtsalt tegemist meeldiva või kasuliku leluga, vaid vaimu vabanemisega lõpikest vormidest ning sisust, tõe avamisega, mis ei ammendu looduse ajaloo, vaid avaneb maailma ajaloo. Selline tõe avamine kujutab enesest selle ajaloo kaunimat külge, parimat tasu ränga töö eest tegelikkuses ning tunnetamise kibedate vaevade eest.

Kunstiloomingus näeb Hegel, samuti nagu tööski, inimese «eneseteostamist» välisesemetes, välismaailma inimlikustamist. Eitades tõelist ilu looduses, peab ta kauniks vaid seda, mis on loodud inimese poolt. Kunst toob ilu tegelikkusse. Tegelikkuse kunstiline omastamine kannab ühiskondlikku iseloomu, kuid erineb põhjalikult praktilis-utilitaarsest tegevusest. Ta võrdleb kunsti loomist nooruki tegevusega, kes heidab vette kivi ja on vaimustatud veepinnal laialijooksvatest lainetest kui mingist nähtusest, milles ta näeb omaenese loomingut. Kõige mitmesugusemate väljendusvormide kaudu tõuseb seda laadi «enesetootmine» viimaks «enesetootmise» sellise vormini välistes esemetes, nagu meie seda näeme kunsti-teostes. Seega tähendab kunst Hegeli järgi tunnetuse ja loomingulise tegevuse ühtsust, teoreetilise ja praktilise momendi põimumist.

Ilu on Hegeli järgi meeleline nähtus, idee meeleline nähtavus. Ideed, mis on kujundatud konkreetseks tegelikkuseks, sulanud sellega adekvaatseks ühtsuseks, nimetab Hegel *ideaaliks*. Hegeli *ideaali*-teooria ligineb teatud määral kunstilise kuju mõistele, mis on käibel tänapäeval. Ideaal on tema esteetika keskseks mõisteks. Looduse ilu on piiratud — tõeline ilu, see on ilu kunstis. Kunst, sulatades ühte ideaalse ja reaalse, loob esteetilise reaalsuse. Ideaali kolme olulise küljena käsitleb Hegel ideaali kui niisugust, ideaali määratletust kunstiteosena ja kunstniku loomingulist subjektiivsust. Ideaali mõiste abil põhjendab ta kunsti kvalitatiivset spetsiifikat, selgitab loomingulise fantaasia ja mõtlemise ühtsust, kunstniku ja ühiskonna ühtsust.

Selliste kategooriate kõrval nagu objektiivse ja subjektiivse, sisemise ja välise, üldise ja individuaalse ühtsus, pühendas Hegel rohkesti tähelepanu sisu ja vormi küsimusele. Ta oli see, kes avastas tõelise kunsti sellise kriteeriumi nagu sisu ja vormi dialektiline ühtsus. «Eneses lõpliku» sisu ühtsust temale täiesti vastava vormiga luges ta kunsti keskseks punktiks. Kunsti areng pürgib selle ühtsuse suunas, see ühtsus on kunsti tähtsaimaks tunnuseks, kusjuures progressi aluseks kunstis on sisu. Teose kunstilisus on tema sisust lahutamatu, vorm on vaid sisu väljendajaks. Selle seisukoha tähtsus saab eriti tajutavaks, kui meenutada, et rõhutades sisu primaati, vaatles Hegel seda alati ajalooliselt — tema analüüsides

tajume ikka ja jälle kindla ühiskondliku siisu ja kindla esteetilise vormi konkreetset dialektikat.

Kui kunsti sisuks Hegeli järgi on idee, siis vormiks on meeleline kujundlik vormistus. Kunstniku ainsaks ülesandeks on nende kahe vastuolulise külje ühendamine tervikuks selliselt, et vaimne siisu muutuks kättesaadavaks kaemusele meelelises konkreetsuses. Ka kõige kõrgemaid asju kehastab kunst meelelises kujus, mitte aga mõtlemise või üldse puhta vaimuse vormis.

Hegelile on enesestmõistetav, et kunsti aluseks on vormid, mis on olemas looduses, kusjuures välise «reaalsuse» joonte toomisel kunstiteosesse tuleb täiesti truuks jääda loodusele. Kõigile suurtele meistritele, märgib Hegel, on olnud omane ümbritseva looduse tõetruu ja täiesti kindlailmeline kujutamine (seejuures ei mõista Hegel tõetruuduse all naturalistlikku matkimist). Ta mõistab hukka esteetistlikud taotlused «terve mõistuse» vastaselt viljelda sisust sõltumatut kaunist vormi kui niisugust: «Meisterlikkus väljendub kõikjal mitte vormi meelelises ilus, vaid seesmises vaimustatuses, ja kujutamise meisterlikkusele viib see.»

Erinevalt mõnest oma kaasaegsest, näit. Schlegelist, kes seadis kunsti kõrgemale teadusest, seadis Hegel kunsti sellistest ühiskondliku teadvuse vormidest nagu religioon ja filosoofia, allapoole. Taoline hinnang tulenes arvamusest, et vaimset objektiivne võib leida adekvaatse väljenduse mitte meelelises vormides, vaid ainult mõistetes, s. t. teoreetilises mõtlemises. Absolutiseerides loogilist leidis Hegel, et ei vormilt ega sisult ei ole kunst parimaks teeks, mille kaudu absoluutne vaim jõuab iseenda tõelisele mõistmisele. Oma vormi tõttu on kunst piiratud ka siisu suhtes — kunstiteose vormis on kehastatavad teatud astmel vaid teatud tõesed. Kunst on vaid üks absoluutse vaimu väljendumise vormidest, ta on nimelt esimeseks astmeks selle vaimu arengus. Kunst esindab kaemust, religioon kujutlust, filosoofia (teadus) mõtlemist. Absoluutse vaimu enesetunnetuse kõrgemateks astmeteks on Hegelil religioon ja filosoofia: «Ilumaailma piirdealadeks on, nagu me nägime varem, ühelt poolt lõplikkuse ja tavalise teadvuse proosa, millest kunst end võitleb välja tõe juurde, teiselt poolt religiooni ja teaduse kõrgemad sfäärid, milledesse ta absoluudi mittemeeleliseks vastuvõtmiseks üle läheb.»

* * *

Esteetiline pole Hegeli käsitusel üksnes põimunud loogilisega, vaid on kõige tihedamalt seotud ka eetilise. Tähtis koht Hegeli kunstifilosoofias on vabaduse mõistel (viimane võetud mitte ainult ühiskondlikus, vaid ka teistes aspektides). Humanistlik suunitus, mis ilmestab lehekülgi, kus Hegel vaatleb kunsti eesmärki, on omane ka tema arutlustele kunsti seostest ühiskondliku eluga. On vähe idealistlikke filosoofe, kes kunsti ühiskondlike seoste selgitamisel, kaas-aeguse, rahvalikkuse, tüüpilisuse ja teiste probleemide lahendamisel oleksid suutnud jätta nii tänuväärse pärandi ja niipalju kaasa aidanud kirjandus- ja kunstiteaduse arenemisele, nagu suutis seda Hegel. Iga kunstiteos, rõhutas Hegel, kuulub oma ajale, oma rahvale, oma keskkonnale ja sõltub eripärastest, ajaloolistest ja teistest kujutlustest ning eesmärkidest. Poet loob publiku jaoks, eeskätt aga oma rahva ja oma ajastu jaoks. Neil on õigus nõuda, et kunstiteos oleks rahvale lähedane ja arusaadav. Tõeline kunstiteos jääb mõistetavaks ja suudab pakkuda naudingut sajandite vältel, kuid tõeliseks arusaamiseks vajab geograafilisi, ajaloolisi, filosoofilisi jms. eelteadmisi. Selles asjaolus, et ta on alati pööratud inimese poole, olles temaga nagu dialoogis, seisneb kunstiteose kustumatu väärtus. Kunstiteos, see on nagu küsimus või pöördumine südame poole, mis heliseb vastu, nagu üleskutse hingedele ja mõistustele. Armastus salapärase ja tumeda vastu pole talutav kunstis, milles kõik on selge ja läbipaistev. Et Hegel rahva püüdlused, tema aktiivsuse ja rolli laiemas plaanis sidus vaimse substantsiga, seda ei maksa

unustada, kuid seetõttu ei mineta ta mõtted kunsti kuulumisest rahvale veel oma metodoloogilist väärtust kunsti konkreetse ajaloo vaatlusel.

Hegeli «Esteetika» pakub rohkesti näiteid nii historismi printsiibi õnnestunud rakendamisest kui ka ühiskondlike tegurite arvestamisest kunsti arengu vaatlusel. Tänapäeva kriitik, kes kaldub fetišeerima kunstispetsiifika teatud jooni, võib üllatuda mõnestki idealist Hegeli märkusest Goethe ja Schilleri näidendite kohta. Filosoofi mõtted näiteks Goethe Götzi puhul võivad tunduda talle tüütava sotsioloogisereimiseena. Hegel võrdleb Götzi käitumist Cervantese Don Quijote omaga. Osutades üksikisiku mannetusele võitluses objektiivsete seaduspärasustega, kirjutab ta: «Götzi ja Franz von Sickingeni aeg on huvitav ajajärk, kus rüütlikeisus koos tema koosseisu kuuluvate indiviidide aadelliku iseseisvusega uuesti tekkiva objektiivse korra ja seaduslikkuse käe läbi hukkub. Et Goethe oma esimese draamateose teemaks valis konflikti keskaegse sangarite-ajastu ja seadusliku kaasaegse elu vahel, see kõneleb tema suurest mõistusest. Sest Götz ja Sickingen on veel sangarid, kes tahavad iseseisvalt reguleerida olukordi oma kitsamas või laiemas ringis, toetudes oma isiksusele, vaprusel ja õiglustundele, kuid asjade uus kord tingib Götzi enese ebaõigluse ja hukutab ta. Sest vaid rüütlikeisus, ta läänisulased on keskajal tõeliseks pinnaseks seda laadi iseseisvusele.»

Tsiteeritud mõtted kannavad Hegeli idealistliku süsteemi jälgi ja pälvivad seetõttu Marxi kriitikat. Samal ajal kõnelevad nad aga ka Hegeli võimest tajuda kunsti sotsiaalset tingitust ja ajastu kajastumist kunstiteostes.

Hegel rõhutab, et aine käsitluses peab vaim väljenduma kaasaegselt. Tänapäeva kunstnik võib midugi seltsida vanaaja kunstnikega, on väga kena olla viimne homeriid, ja ka teostel, mis kõnelevad näiteks romantilise kunsti pöördumisest keskaega, on omad teened. Kuid üks asi on aine omapära, sügavus ja üldkehtivus, teine asi aga selle käsitluslaad. Hegeli arvates ei saa meie ajal tekkida uuesti Homeros, Sophokles, Dante, Shakespeare ega teised — see, millest on lauldud, on lauldud lõpuni, see, mis on väljendatud, on väljendatud lõpuni: «Vaid olevik on värske, kõik muu luitunud ja kahvatu... Kõik ained, ükskõik, millise rahva või ajajärgu elust nad on võetud, omandavad oma kunstitõe vaid elava kaasaegsuse kandjatena... Igikestvalt inimliku avaldumine ja teotsemine selle kõige mitmekülgsemas tähenduses ja lõpmatus muundumises on see, mis inimlike situatsioonide ja tunnete keskel võib nüüd moodustada meie kunsti absoluutse sisu.»

Parimaks näiteks kunsti ühiskondliku tingituse peegeldumisest Hegeli «Esteetikas» osutuvad leheküljed, milles ta võrdleb kunsti arengut antiikses Kreekas ja kaasaegses kodanlikus ühiskonnas.

«Ei saa olla ja ei saa olema midagi kaunimat» — nii hindas Hegel antiikset kreeka kunsti. Selle kunsti kõrget taset seletab ta (nagu hiljem K. Marxi) kreeka ühiskondlike vormide omapäraga, sellega, et kogu Vana-Kreeka ühiskondlik korraldus oli «poliitiline kunstiteos». Seda korraldust iseloomustas vabadus, ja vabadus on soodsaimaks eelduseks ilule. Vabaduses seisnes kreeka «heroilise ajastu» suurus, olemus ja saladus. Kõigepealt: inimene ei olnud veel kaotanud elavat sidet loodusega ja teiste inimestega. Tootmisviisi madal tase soodustas tema iseseisvust ja isetegevust, välise sunni puudumine sõltumatu individuaalsuse arengut. Asjad, mis ta oli ise loonud, ei olnud veel muutunud võõrandunud esemeteks ja inimese üle võimust võtnud. Töö kui selline omas loomingulist iseloomu, mis arendas vaimuteravust, kujutlusvõimet, erakordset osavust. Võimu esindasid silmapaistvad elavad isiksused — mitte võõrandunud ja hingetu bürookraatlik mehhanism. Abstraktne riik polnud veel välja tõrjunud «elavat isamaad». Olukord võimaldas end pühendada kõrgematele ülesannetele kui algeliste vajaduste rahuldamine, s. t. tegelda filosoofia, teaduse ja kunstiga. Nii kujunesid «kaunid individuaalsused» kui kauni kunsti eeldused. «Kreeklased,» rõhutab Hegel,

«kujundasid enne end ise kauniteks vormideks ja seejärel väljendasid neid objektiivselt marmoris ja piltides.»

Analoogiliselt, s. t. vabadusega, seletab Hegel ka hollandi kunsti öitsengut XVII sajandil ja Shakespeare'i loomingut. Shakespeare'i tragöödiate kangelased on paigutatud kodusõdade aastatesse, kus korra ja seaduse kütked nõrgenevad või täiesti rebenevad ning vastavad tegelased saavad sõltumatus ja iseseisvuse.

Antiiksele Kreekale vastandab Hegel kaasaegse kodanliku ühiskonna. Selles ühiskonnas, kus igaüks kasutab teisi, konkureerib teisega, puudub harmoonia ja inimeste vahelised suhted on müstifitseeritud. Kunst, kui ta ei taha kujutada inimesi, kes elavad talumatutes tingimustes, peab kujutama jõukaid, kes on vabad, kuid vabad vaid väliselt. Kodanlikku riiki tajub inimene kui oma isiklike huvidega vastuolus olevat jõudu. Inimeste hingeelu formaliseerub, tunded abstraheruvad eetilisest sisust, isiksus minetab oma iseloomu terviklikkuse. Ametnikud, kes teotsevad rangelt piiritletud raamides, ja teised moraalsest paatosest «vabad» tegelased ei saa olla eepose kangelasteks. Tähendab, tänapäeval pole võimalik ka eepos. Tõeliselt eepilise tegevuse aluseks, kirjutab Hegel, ei sobi esindajad riigist, mis toetub kindlakskujunenud korrale selle viimistletud seadustega, kõikehõlmava jurisdiktsiooniga, ministriumide, riiklike kantseleide, politseiga jne. Samuti on eeposele ebasoodne kaasaegne tootmisviis. Märkigem, et seda nii Lessingi, Schilleri kui ka Schellingi poolt väljendatud seisukohta, mis Hegelilt sai oma sügavaima põhjenduse, toetas ka Marx, kui ta oma «Poliitilise ökonomia kriitikas» mainis, et mõned kunstivormid, näiteks eepos, ei saa oma klassikalises vormis enam kunagi sündida.

* * *

Kunsti ontoloogilise ja gnoseoloogilise vaatluse, tema ühiskondliku tingituse selgitamise kõrval pühendab Hegel rohkesti tähelepanu loovale subjektile, kunstniku isiksusele. Vist keegi pole nii viljakalt eritlenud geenius ja talendi mõisteid, fantaasia, originaalsuse ja loomingulise vaimustuse olemust kui Hegel. Tema vastavate arutluste meenutamine peaks olema õigustatud kas või seetõttu, et pole ülearune selgitada meie igapäevaste käibetõdede genealoogiat — nende kuulumist «habemega tõdede» hulka. Sest Hegeli poolt rajatud teid tammuvad paljud kunstisühholoogilised arutlused tänapäevalgi.

Kunstiloomingu tähtsaimaks subjektiivseks eelduseks on Hegelile fantaasia, nimelt loov fantaasia — seda ei tule segada passiivse kujutlusjõuga. Kunstnik peab palju kuulma, palju nägema ja palju eneses säilitama — suured individid on pea alati silma paistnud suure mäluga, ja sügava vaimu huvidering hõlmab loendamatu esemeid. Välisilma hea tundmisega peab seostuma inimese sisemaailma samaväärne tundmine. Fantaasia ei tohi aga peatuma jääda välise ja sisemise tege-likkuse lihtsa vastuvõtmise juurde. Kõik oluline ja tõene tuleb täies ulatuses ja sügavuses läbi mõelda. Järele mõtlemata ei suuda inimene seda, mis temas peitub, mitte teadvusse tuua. Et ainet on igas suunas kestvalt ja sügavalt vaetud ja läbi mõeldud, seda võib tajuda iga suure kunstiteose juures. Tühisest fantaasiast ei teki kaalukat teost. See ei tähenda, et kunstnik peaks asjade tõe haarama filosoofiliste mõtete vormis. Filosoofiat pole talle vaja. Sellega pole üeldud, et kunstnik võiks sisu, millele ta tahab kuju anda, valitseda ilma mõtiskluseta, analüüsimiset ja vaimu keskendumeta. On rumalus arvata, et tõeline kunstnik ei tea, mis ta teeb et värsid — nagu Homerosel omad — tulevad luuletajale pähe unes.

Loomingulist fantaasiat ja võimet, mille abil kunstnik kõigele olemuselt mõistlikule annab reaalse kuju oma teoste näol, nimetab Hegel geniaalsuseks, talendiks jne. Geniaalsus tähendab üldist võimet kunstiteose loomiseks, samuti energiat selle võime väljaarendamiseks ja tegevusse rakendamiseks. See võime ja

energia on puhtalt subjektiivne, sest vaimselt luua võib ainult eneseteadlik subjekt, s. t. subjekt, kes selle enesele eesmärgiks seab. On teatud erinevus geeniuse ja talendi vahel. Nad pole vahenditult identsed, kuigi identsus on täiuslikuks kunstiloominguks vajalik. Konkreetse teose loomine eeldab peale üldise võime ka erilisi võimeid. Viimased kannavadki talendi nime. Üks lihtne talent suudab midagi tõhusat teha vaid kunsti mõne eri külje arendamisel, ja eeldab selleks, et olla ise täiuslik, üldist kunstivõimet ja hingestatust, mida annab üksnes geniaalsus. Talent ilma geniaalsuseta ei suuda kuigivõrd tõusta kõrgemale välisest virtuooslikkusest.

Kui mõtleava tunnetuse aluseks, teaduslike võimete eelduseks on Hegeli arvates kasvatus, haridus, hoolsus, siis kunstilooming eeldab vahenditust ja loomulikkust, mida subjekt ei saa ise eneses välja töötada, vaid peab eneses vahenditult antuna eest leidma. Selles mõttes peab Hegel kunstitalenti ja geniaalsust kaasasündinuks. Mitmesugused kunstid on tema arvates enam või vähem rahvuslikud ja seotud rahva loodusliku küljega. Kreeklased ilmutasid erilisi võimeid eepilise kirjanduse ja skulptuuri alal, seevastu roomlased ei suutnud luua iseseisvat kunsti. Kõige imetlusväärsemaid improvisaatoreid võime leida Itaalias jne.

Kunstis käivad sisemine loomingu ja selle realiseerimine tihedalt käsikäes. Geniaalsus hõlmab koos sisemise loomingu kerguse ja spontaansusega välise tehnilise osavuse teatud kunsti alal. Selles mõttes me kõnelemegi mõne poeedi puhul värsimõõdu või riimi kammitsatest jne. «Kõik kunstid,» rõhutab Hegel, «eeldavad ulatuslikku stuudiumi, püsivat hoolsust, mitmekülgset väljaarendatud osavust; mida suurem ja rikkalikum on talent ja geniaalsus, seda vähem vaeva kulub tal loominguks vajaliku osavuse omandamiseks. Best tõsine kunstnik tunneb loomupärast tungi ja vahenditult vajadust kõigele, mida ta kätkeb oma tunnetes ja kujutluses, kiiresti kuju anda... Tõeline geenius on tehnilise teostamise välise külgedega alati kergesti hakkama saanud...» Hinnates kõrgelt kunstilist talenti ja geniaalsust, on Hegel kaugel romantikutele omasest geeniusekultusest. Ja tundub, et ta polemiseerib romantikutega, kui ta kirjutab: «... Kõrgeim ja parim pole mitte see, mis on väljendatu, nagu sisaldaks luuletaja endas veel suuremat sügavust, kui see ilmneb tema teoses, vaid tema teosed esindavad parimat ja tõelist, mis on kunstnikus; see, mis ta on, seda ta on, seda, mis aga jääb vaid sisemusse, seda ta ei ole mitte.»

Pärast seda kui ta on analüüsinud üksikasjalikumalt loominguvaimustuse, -maneeeri, -stiili jt. mõisteid, peatub Hegel originaalsuse mõiste juures, õpetades originaalsust eraldama originaalitsemisest. Muide, ehtsa ja võltsi vastandamine on motiiviks, mis läbib paljusid Hegeli arutlusi. Ta hindas kõrgelt loominguulist individuaalsust, kunstniku subjektiivsus oli talle *sine qua non*. Fantaasia, loominguulise vaimustuse, individuaalsuse, originaalsuse osa ei tohi aga absolutiseerida, kunst eeldab loominguulise subjektiivsuse ja ideaali objektiivsuse lahutamatu ühtsust. Ta ei talu juhuslikkust ei sisusega välises vormis. Kunstnik ei saa amendada materjali vaid iseendast, tuua meelevaldselt teosesse oma eripära juhuslikke jooni. Fantaasia ei tohi asendada kapriisse fantastikaga — muretu kergetiivuline fantaasia ei ole kunagi loonud väärtuslikke teoseid. Omaaegse uuema luule peapuudust nägi Hegel selles, et ta oli üles kruvitud, et selles valitses võlts fantastika, mille kummalisus autorite arvates pidi olema efektnne, kuid mis siiski ei leidnud vastukaja üheski terves inimhinges.

Originaalsuse aluseks ei saa olla kunstniku eripära ja veidruste korratu ja tormiline väljendamine, vaid elutõe keskendatud peegeldamine. Originaalsus seisneb maneeeri ja stiili ühtsuses, s. t. objektiivse momendi ja kunstniku individuaalsusest tuleneva subjektiivse momendi põimumises. Kunstniku maneeeri peab vahendama stiil, mis arvestab kunsti arengu objektiivseid tingimusi ja iga tema liigi materjali erinevusi. Muidu muutub maneer maneerlikkuseks. Mitte omada mingisugust

maneer — selles on Hegeli arvates seisnenud kõigi aegade ainuke suur maneer: «Vaid selles mõttes tuleb meil nimetada originaalseteks Homerost, Sophoklest, Raffaeli, Shakespeare'i.»

* * *

Käsitledes kunsti ajaloolist arengut, lähtub Hegel ideaali arenguastmest. Neid arenguastmeid nimetab ta kunsti vormideks, ja vastavalt sellele, misugune on vahekord idee ja selle välise nähtumuse vahel, eristab Hegel kunsti kolme põhilist vormi: sümboolne, klassikaline ja romantiline. Tinglikult võib seda jaotust vaadelda kunstiajaloo omalaadse perioodiseerimisena.

Sümboolne kunst on Hegeli järgi kunsti esimeseks vormiks. Idee väljendub siin väliselt ja abstraktselt. Sisu ja vormi vahel on olemas vastuolu. Ajalooliselt ja loogiliselt eelneb sümbol kunstilisele kujundile ja kõneleb küündimatusest. Sümboolse kunstivormi näiteks on Hegelile vanade idamaade kunst, Kunstiliikidest vastab sellele vormile kõige rohkem arhitektuur. Arhitektuuris valitseb meeleline külg idee üle. Et idee ei oma adekvaatset vormi, sellest kõneleb nii sümboolse kunsti salapärasus ja mõistatuslikkus kui ka reflektiivsete ja võrdlevate joonte esilekerkimine. Sümboolset kunsti esindavad ka valm, allegooria, parabool jms., kus mõtteline külg kaalub üles kujundliku.

Klassikaline kunstivorm, mida esindab antiikkunst, on teiseks astmeks ideaali arengus. Siin saavutab idee täieliku kooskõla oma kujuga. Klassikaline kunst näeb parimat materjali idee adekvaatseks realiseerimiseks mitte juhuslikes esemetes ja stseenides, maastikes, lilledes jm., vaid inimese kehas. Hegeli seisukohalt on just inimese keha võimeline täiuslikult väljendama inimese vaimu. Tema kujutamine on vahendiks ja teeks vaimu eneseteostamisele. Selline ainevalik, antiikkunsti keskendumine inimkeha kujutamisele skulptuuris, oli Hegeli seisukohalt oluliseks eelduseks klassikalise kunstivormi saavutustele, milles ta nägi kunsti tippu, mis pole ületatav. Hegel õigustab antropomorfiseerimist, mis väljendus inimkeha ligindamises jumalikule, selle tõstmises Olümposele. Ta peab antropomorfiseerimist vajalikuks, ent samal ajal möönab, et see kammitse filosoofiat ja religiooni, seadis liiga ahtad raamid igavesele ja absoluutsele vaimule. Siin peitusidki klassikalise kunstivormi lagunemise eod.

Oma seisukohta kunstivormi sõltuvusest kunsti sisust arendab Hegel edasi arutlustes kunsti kolmanda ja kõrgema vormi kohta, romantilise kunstivormi kohta. See vorm hõlmab kesk- ja uusaja kunsti. Selle vormi esindajate hulka kuuluvad Shakespeare, Goethe, Schiller, Rembrandt jt.

Hegeli seisukohalt ei suuda plastiline klassikaline kunst edasi anda inimese sisemaailma, sest materiaalsete kategooriatega ei saa näiteks kujutada kõlblust. Muutuvate religioossete tunnete ja sümbolite edasiandmiseks oli antiikne kujundite maailm ebapiisav, mitte küllalt reaalne, mitte küllalt vastuoluline. Kristlikku jumalat ei saa kujutada meeleliselt nagu vanu kreeka jumalaid. Kui klassikalise kunsti põhijooneks oli idee adekvaatne väljendamine, vaimse ja meelelise ühtsus, siis romantiline kunstivorm loobus sellest. Erinevused ja vastuolu vaimse ja meelelise vahel asendavad siin ühtsuse. Seetõttu meeleline vorm ei kammitse enam ideed. Maailma vaim, mis oma arengus on muutunud reflekteerivamaks ja religioossemaks, saab täiesti vabaks. Romantiline kunst tähendab kunsti eneseületamist, tõusmist enesest kõrgemale, mis teostub aga kunsti enese vormis ja kunsti enese sfääris.

Romantilise kunsti sisuks on peamiselt vaimuelu, inimese sisemaailm. Seoses sellega tulevad esiplaanile uued kunstiliigid. Kui sümboolne kunst saavutab oma adekvaatseima reaalsuse ja suurima leviku arhitektuuris, kui klassikalise kunstivormi tingimatuks reaalsuseks on skulptuur, siis romantiline kunst tähendab

maalilist ja muusikalist väljenduslikkust. Romantiline kunst ei välista sümbolikat. Romantilise kunsti kõrgeimaks liigiks on poeesia ehk sõnakunst.

Romantismi viimseks faasiks on Hegeli järgi huumor. Selle all mõistab ta romantilist ironiat, mis väljendub pidurdamatus egoistlikus žongleerimises kõigi inimlike ideaalidega, väärtuste ja traditsioonidega ning ulatub absoluutse eitamiseni. Kujutamine, esinedes subjektiivsete väljenduste ja võtete vormis, osutub vaid esemetega mängimiseks ja aine moonutamiseks. See tähendab viimsete sidemete katkestamist, mis seovad sisu vormiga, hinge kehaga.

* * *

Pühendades «Esteetika» viimase kolmandiku kunstiliikide omapära selgitamisele, peatub Hegel üksikasjalikult arhitektuuri, skulptuuri, maalikunsti, muusika ja poeesia (viimane termin hõlmab Hegeli esteetikas kogu sõnakunsti) juures.

Arhitektuuris näeb Hegel kõige algsemat kunstiliiki, kunsti algstaadiumi, milles anorgaanilisest loodusest võetud meeleline materjal valitseb idee üle. Kuigi Hegel arhitektuuri üldiselt loeb sümboliseks kunstiliigiks, ei eita ta selle sisemist arengut, kasutades ka arhitektuuri suhtes klassikalise (kreeka arhitektuur) ja romantilise (mauri, gooti arhitektuur) mõisteid. Hegel viitab religioossele joonele vanade idamaade (babüloonia, india, iraani) arhitektuuris. Vaimustudes selle mitmekesisusest, kolossaalsusest ja fantastilisusest, ei tunnista ta seda originaalseks. Asjatundlikult analüüsib Hegel kreeka arhitektuuri, märkides, et kui sümbolisel staadiumil skulptuur sulab ühte arhitektuuriga, siis klassikalises kunstis ta eraldub sellest ja hakkab eneses keskendama kogu ehituse mõtet. Kuna seega siin põhülesannet — idee edasiandmist — täidab skulptuur, jääb arhitektuurile teisejärguline koht.

Skulptuuri seab Hegel arhitektuurist kõrgemale. Sest idee, mis väljendub ehituses, on segane, seevastu skulptuuri kätketud mõte aga selge ja konkreetne. Suhtudes jahedamalt india, egiptuse ja teiste idamaade skulptuuri, tõstab Hegel esiplaanile antiikskulptuuri, pidades seda oma liigis kõige kaunimaks. Kreeka skulptuuris vastab isegi drapereering kunsti ideaalile, lisades kogu figuurile peent ilu ja harmoonilisust. Seejuures viitab Hegel loominguvabaduse tähtsusele. Egiptuse kunstnike loominguiline vabadus oli kammitsetud rangemate religioossete ja riiklike kaanonitega, kreeka kunstniku loominguiline vabadus ilmneb aga jumalate muutavas individuaalsuses. Ta ei olnud sunnitud piirduma üldise ja seega banaalse kuju kehastamisega, vaid rikastas ja vaimustas seda. Kuid skulptuurile kui kunstiliigile seadis raamid materjal. Skulptuur ei saanud kujutada vaimset elu, elamusi, tundeid jne.

Mida ei suutnud skulptuur, seda suudavad romantilise kunstivormi valdkonda kuuluvad kolm liiki: maalikunst, muusika ja poeesia. Näidates maalikunsti võimalusi ja eeliseid, lähtus Hegel Diderot' ja Lessingi realistlikest seisukohtadest ja polemiseeris Kanti formalistliku esteetikaga. Tänu sõltumatusele toorest materiasst ja tasapinnalisele iseloomule, tänu oma spetsiifilistele vahenditele saab maalikunst edasi anda tundeid, maastikke, tegevuse dramatismi, ühiskondlikke suhteid. Ta võib kujutada inimese silma, milleni skulptuur ei ulatu. Maalikunsti aimeks pole kreeka jumalate panteon, vaid jumaluse inimlik ajalugu, jumaluse ajalugu, mille olemuseks on vaim ja armastus, valduseks — inimeste südamed. Maalikunst suudab jäädvustada lõuendil kõige põgusamaid muljeid ja märkamataid elunänsse ning muuta stseeni või eseme, mis esialgu näib tähtsusetuna, kunstiteoseks.

Romantismi vaimu peamiseks kehastajaks on muusika. Muusikalise kujundi kaudu muutub kõik objektiivne ja ruumiline mõõduvaks ja sisemiseks, siin puudu-

vad üldse ruumilised dimensioonid, reaalsed esemed asenduvad pillikeele või membraani võngetega. Muusika väljub meelelise kaemuse raamidest. Kuulaja sulab ühte esemega ja tunnet, mis on kätketud meloodiasse, tajutakse kui hinge tunnet. Ruumiline määratletus asendub ajaliselega. Et mõista meloodiat, on vaja mälu. Muusika ilu seisneb põhiliselt surnud helides, mis säilitatuna mälus tänu sünteesivale vaimsele protsessile on liitunud nende võngetega, mis mõjutavad kuulmist teatud hetkil. Sümboliseerimata mingeid üldisi mõisteid, soodustab muusika hingede vastastikust mõistmist. Oma väidete tõenduseks toob Hegel näiteid vaid klassikalisest muusikast. Mainides Bach'i, Haydnit, Händelit, Mozarti, ignoreerib Hegel aga Beethovenit. Kõige sügavasisulisema muusikana esitab ta religioosse muusika, nagu ta üldse annab religioossele aspektile olulise osa ka teiste kunstiliikide analüüsimisel.

Poesia on kunstidest kõige universaalsem. Ta õitseb kõigi rahvaste juures ja kõigil aegadel. Poesia omab kokkupuutepindu kõigi teiste kunstiliikidega. Ta ühendab endas kõrgemal astmel nii kujutavate kunstide objektiivsuse kui ka muusika subjektiivsuse. Kui kujutav kunst loob nähtavaid meelelisi vorme, muusika hingestatud harmooniat ja meloodiat, siis loob poesia sõnades väljenduvaid kujundlikke kujutusi. Poesia väljendusvahendiks pole heli nagu muusikas, vaid kujund, mis asub eseme ja mõtte vahepeal. Poesia kui sõnakunst on lahutamatu seotud mõistega. Sõna on kõige arusaadavam ja vaimule vastavam sidevahend, mis suudab haarata ja edasi anda kõike, mis kunagi teadvuse kõrgustest ja sügavustest läbi käib. Selle tõttu varitseb poeesiat oht libiseda keskkonda, kus tegutseb religioosne, teaduslik või mõni teine mittepoetiline teadvus. Tuleb vältida nendega segunemist. Et mitte kaotada kunstilist iseloomu, ei tohi teos mingil tingimusel piirduda ideoloogilise, poliitilise või religioosse sisuga, millel puudub kunstiline vorm.

Poesia asendit kõige universaalsema kunstiliigina seletab Hegel ka asjaoluga, et poeesia toetub fantaasiale, mis on kõigi kunstide ja kunstivormide üldiseks aluseks. Kuid poeetiline fantaasia ületab kaugelt väljendusvõimalused, mis on oma sed teistele kunstiliikidele, seetõttu on tohutult avaramad ka tema temaatilised võimalused.

Võrreldes teiste kunstiliikidega, analüüsib Hegel poeesia (s. t. kirjanduse) küsimusi palju põhjalikumalt. Tema tohutu kirjandusalane eruditsioon ja seisukoht, et sõnakunst on kõrgeim kõigist kunstidest, on kujunenud mitmeti määravaks kogu tema esteetikale — on raske tagasi tõrjuda väidet, et kõiki kunstiliike, kogu kunsti ajalugu vaatleb ta oma kirjandusteooria seisukohtadelt. Kuivõrd ja kuidas nende seisukohtade absolutiseerimine ja sellega seotud skematism on mõjutanud XIX ja XX sajandi esteetilist mõtet ja soodustanud või takistanud eri kunstiliikide spetsiifika arenemist ja mõistmist, see küsimus pole tänapäeva kunstifilosoofia probleemistikust välistatav. Eriti kui arvestada Hegeli kestvat mõju.

Seoses poeesiaga meenutab Hegel uuesti kunsti eesmärki ja spetsiifikat ning hoiatab poeesia allakiskumise eest «vabast kõrgusest» relatiivsesse sfääri — poeesiat ei tohi allutada väljaspool kunsti ja puhast kunstinaudingut asuvatele eesmärkidele. Näitena kunsti muutmist lihtsalt vahendiks kunstivälise eesmärkide teenimisel toob Hegel kirikulaulu. See ei tähenda, et poesia, mis elavana peab tungima elu keskele, tohiks konkreetse tegelikkuse suhtes asuda absoluutselt isoleeritud positsioonil. Kõige ilmekamalt avaldub Hegeli arvates kirjanduse elav suhe tegelikkusega, selle üksikmomentidega nn. juhuluules: «Laiemas mõttes võiks nii nimetada poeetiliste teoste enamikku, kasutades seda nimetust kitsamas, täpses tähenduses, peame siiski piirduma selliste teostega, mis oma tekkimise olevikus võlgnevad mõnele sündmusele... Sellise elulise põimumise kaudu paistab poeesia aga jälle langetavat sõltuvusse, ja seepärast on sageli ka katsutud kogu sellele laadile omistada vaid mingit teisejärgulist väärtust, ehkki osaliselt, eriti lüürikas, kuuluvad siia

kõige kuulsamad teosed.» Igal juhul ei tohi poeesia, et säilitada iseseisvust, end vaadelda vahendina, vaid ümberpöörduvalt — võttes vastu välise tegelikkuse materjali, peab ta selle fantaasiale omase õiguse ja vabadusega loominguliselt ümber töötama.

Eepilise, lüürilise ja dramaatilise kirjanduse üksikasjalikule käsitlusele eelneb «Esteetikas» kirjanduse väljendusvahendite vaatlus. Nõuded, mis Hegel esitab kirjanduslikule keelele, on tihedalt seotud tema üldise kontseptsiooniga, kirjandus peab vältima igapäevast ja triviaalset keelepruuki, teisest küljest peab ta hoiduma teaduslikust abstraktsusest. Eeskätt peab ta vältima mõistuse teravaid eritlusi ja relatsioone, mõtlemise kategooriaid, mis on minetanud igasuguse kaemuslikkuse, otsustuste ja järelduste filosoofilisi vorme — sest need viivad meid fantaasia valdkonnast sootuks teisele pinnale. Ent kindel piirjoon selle vahel — möönaab Hegel —, kus lõpeb poeetiline ja algab prosaistlik väljenduslaad, pole täpselt siiski määratletav.

Hegel püüdis oma esteetilisi ja kirjandusteoreetilisi norme tuletada kogu inimkonna kunstilisest kogemusest. Ent kõige enam on neid norme mõjutanud antiikaja kirjandus. Ta hindab väärikalt Shakespeare'i, kuid veelgi suurem on tema sümpaatia antiikse draama vastu. Suhteliselt tugevasti on tema esteetikat mõjutanud nn. veimari klassitsism. Goethe vaatleb ta kaasaegse kirjanduse tipuna. Hegeli avastuste hulka kuulub romaani kui kirjanduse uue žanri «avastamine» ja selle sidumine uute ühiskondlike tingimustega. Eepiline kirjandus kaalub Hegeli esteetika vaekausil üles lüürilise. Esikoht kuulub aga dramaatilisele. Dramaatiline kirjandus on Hegeli järgi «poeesia ja üldse kunsti kõrgeim aste». Dramaatika aga kulmineerub tragöödias. Siinkohal puudub võimalus meenutada argumentatsioone, millega Hegel põhjendab oma kunstiliikide, kirjandusžanride hierarhiat ja oma hinnanguid üksikuile teostele ja autoritele. Märkigem vaid, et vastavad peatükid pole senini minetanud väärtust teoreetilise varamuna.

* * *

Probleemiks, mis Hegeli esteetikas omab erilaadse ja seejuures tähtsa koha, on kunsti allakäigu ja lagunemise probleem (der Zerfall der Kunst).

Eelpool oli juttu sellest, et kunst on Hegeli järgi vaid üks vormidest, milles absoluutne vaim end väljendab, ta asub nende väljendusvormide hierarhias kõige madalamal astmel — kunstist kui kaemusele toetuvast vormist on kõrgemal kujutlusele ja mõtlemisele toetuvad absoluutse vaimu eneseväljenduse vormid nagu religioon ja filosoofia. Oli juttu ka sellest, et romantiline kunst on kunsti arengu kõrgeimaks ja ka viimseks astmeks. Esimene kontseptsioon, s. t. kunsti subordinatsioon filosoofiale, on oma olemuselt Hegeli panlogismi üks aspekt. Teine kontseptsioon, kontseptsioon romantilisest kunstist kui kunsti viimsest astmest, lihtsalt konkretiseerib oma dialektikaga üleminekut, s. t. senise kunsti taandumist filosoofia ees. Hegeli esteetikas liituvad mõlemad kontseptsioonid ühtseks tervikuks. Ouline on seejuures, et Hegeli järgi kunsti taandumine-lagunemine on kaasaegne probleem — absoluutne vaim on jõudnud oma arengus kõrgemale astmele, milleks filosoofi arvates on tema enese filosoofia. Nagu üldse Hegeli filosoofias, nii põimub ka kunsti allakäigu näitamisel loogiline käsitluslaad ajaloolisega.

Kunsti allakäigu algust nägi Hegel juba vanas Roomas. Rooma ei andunud meelilise fantaasia mängule, tema mütoloogia ja kunst olid väga proosalised. Ta ei suutnud luua originaalset kunstis peale didaktilise luule ja satiiri. Satiir on aga Hegeli seisukohalt klassikalise kunstivormi lagunemise alguseks. Kreeka kaunid individuaalsused asendusid Roomas juriidiliste isikutega. Seda seob filosoof eromandi valitsemisega, nähes vanas Roomas kodanliku elulaadi algseisundit. Edasine maailmavaimu progress viib ühiskonna ja kunsti vahelise antagonismi suure-

nemisele. Hegeli seisukohalt klassikalise kunsti uuestisünd pole võimalik, antiiksete eeskujude mehhaaniline matkimine tähendab vaid halba käsitööd. Sest klassikaline vorm pole lahutatav klassikalisest sisust ja viimase jaoks ei paku tänapäeva maailm ainet. Seepärast tähendab antiikse kunsti matkimine akademismi.

Vaimu areng kulgeb meelelisest maailmast vabanemise suunas ja liigub «mõtlemise proosa» poole. Hariduse progress, rõhutab Hegel, viib selleni, et saabub aeg, mil kunst viitab millelegi, mis asub temast kõrgemal, ja väljub oma raamidest. Mõtlemine astub vastu kunstile ja ületab selle. Hegel leiab, et tänapäeva maailmas on kujunenud olukord, mis ei soodusta töö avamist kunstilise loomingu valdkonnas. Romantilise kunstivormi raames toimub kunsti eraldumine ajastu olulistest jõududest ja põhikollisioonidest, s. t. kunst minetab oma substantsiaalsuse. Jõuab lõpule ka kunsti vormi lagunemine. Hegel kirjeldab seda järgmiselt: «Ühest küljest läheb kunst üle tavalise, lameda tegelikkuse kui sellise kujutamisele, asjade kujutamisele selliselt, nagu nad on meie ees oma juhuslikus ainsuses ja selle omapärades; kunst huvitub nüüd sellest, et sellist olemasolu kunstitehnika abil muuta nähtumuseks. Teisest küljest, see kunst, vastupidi, langeb kontseptsiooni ja kujutuse täielikku subjektiivsesse juhuslikkusesse, huumorisse kui igasuguse esemelisuse ja reaalsuse moonutamisse ja kõrvaldamisse subjektiivse maailmakäsitluse teravmeelsuse ja mängu abil; see olukord kulmineerub kunstilise subjektiivsuse loomingu- ja meelevalduses ükskõik millise sisu ja vormi üle.» Ülemääraselt kasvanud, «absolutsiseerunud» kunstniku subjektivism kajastab mitte ainult tema enda tühisust, vaid ka ümbritseva maailma tühisust. Selle subjektivismi üht tulemust näeb Hegel haiglasel kaunishingsuses ja unelemises. Lähtudes öeldust, kritiseeris ta Jacobit, Jean Pauli, Tiecki, Chateaubriand'i, ka Kleisti, samuti kritiseeris ta Ifflandi ja Kotzebue'd.

Kreeka kunsti ilusad päevad on möödas, nendib Hegel, samuti hilise keskaja kuldne epos. Kunstihuvile ja kunstiloomingule pole soodus refleksiooni esiplaanile nihkumine, selline olukord, kus määravateks on üldised vormid, seadused, õigused, maksimumid. Kaasajal pole kunstnik nakatatud mitte ainult tema ümber kõlavast refleksioonist, kunsti kohta antavate arvamuste-otsustuste üldisest levikust, vaid, seistes kesk reflekteerivat maailma, ei suuda ta end sellest eraldada sellisesse üksindusse, mis võimaldaks tal kaotatud asendada. Refleksioon on viinud selleni, et ükski ese ega probleem ei paista kunstnikule tundmatult salapärasena ja ühegi aine vastu ei tunne ta sisemist kiindumust. Töötamisel ei lähtu ta sisemisest vajadusest, s. t. mitte sellest, et saavutada kontakti absoluutse vaimuga. Seepärast vahetab ta kergelt vorme ning teemasid ja matkib mineviku eeskujud. Tellimuste ja tulu osatähtsus tema loominguks kasvavad.

Kunst ei suuda enam, arutleb Hegel, pakkuda sellist vaimsete vajaduste rahuldamist, nagu rahvad temas otsisid ja leidsid varasematel aegadel. Intuitiivne, vahenditu kaemus ei ole piisav absoluudi tunnetamiseks. Seega on tekkinud olukord, kus kunst on minetanud oma kõrgema ülesande, kaotanud meie jaoks oma ehtsa tõsuse ja elulisuse. Selle asemel et säilitada oma kõrget kohta tegelikkuses, nagu tal oli varem, püsib ta rohkem meie kujutlustes. Tänapäeval seltsib vahenditule naudingule, mida kunstiteos meis välja kutsub, kohe meie hinnang — nii sisu kui vorm langevad mõistusliku analüüsi alla. Seetõttu vajatakse teadust kunstist tänapäeval rohkem kui aegadel, mil kunst pakkus täielikku rahuldust kunstina. Kunst kutsub meid end analüüsima — mitte selleks, et kunsti luua, vaid selleks, et teaduslikult tunnetada, mida kunst endast kujutab.

Pöördumist subjektiivse poole, nagu see ilmneb romantilises kunstivormis, peab Hegel paratamatuks, sest objektiivselt pole ükski inimene kaasaegses ühiskonnas vaba. Vabadus on aga saavutatav inimese siseelus. Seepärast valibki romantiline kunst oma objektiks siseelu. Valides objektiks mitte meelelise ja objektiivse, vaid siseelu, vaimse subjektiivsuse, tõuseb romantiline kunst enesest kõrgemale, väljub

oma raamidest. Nii osutub fataalseks paratamatuseks ka kunsti hukk. Kui kellelgi meeldib seda olukorda hukka mõista, arutleb Hegel, siis võib ta seda lugeda riku- tuse tunnuseks ja seletada seda kirgode ning egoistlike huvide ülekaaluga. Ta võib selles süüdistada ka meie aja raskeid tingimusi, poliitilise elu segasust, mis ei luba hingel vabaneda pisimuredest ja tõusta kunsti kõrgete eesmärkideni jne. Hegeli argumentatsiooni võib tõlgendada nii või teisiti, selle eri momente võib heaks kiita või hukka mõista, ent selge on see, et Hegeli õpetust kunsti olukorrast kaasaegses maailmas kannab geniaalne aimdus kodanliku ühiskonna ja kunsti lepitamatust vastuolust ja kunsti arengu perspektiividest selles ühiskonnas. Tsvivilisatsiooni negatiivseist joontest olid suured mõtlejad kõneldud juba enne Hegelit, kapitalismi kunstivaenulikkust olid nentinud juba Schiller ja Goethe, kuid keegi neist ei jõud- nud katseni siduda kunsti arengut ühiskondliku tootmisega (iseküsimus on mui- dugi, kui põhjalikult käsitles geniaalne dialektik seda probleemi). Hegeli suureks teeneks on kunsti arengu sidumine v õ r a n d u m i s e g a, võõrandumise proble- leemi esmakordne tõsisem esitamine kultuuriajaloo ja esteetika probleemina.

Palju on kõneldud kunsti alahindamisest Hegeli poolt ja tema põhjendamatu- pessimismist selle saatuse suhtes. Mõlemad etteheited tunduvad veenvatena neile, kes ei märka või unustavad, et Hegeli kunstifilosoofia mõisted ja kontseptsioonid, tema esteetilised kategooriad, pole üldiselt vastuolus dialektilise loogikaga. Kui olla järjekindel, siis võiks kõnelda Hegeli pessimismist ka mitmete teiste teiste näht- tuste suhtes, mis tema filosoofia kohaselt on vaid etappideks ja momentideks abso- lultse vaimu arengus. Muide, vaevalt leidub suurte filosoofide ja teadlaste hulgas teist, kelle teosed kätkeksid nii rohkesti ja nii sooje, pateetilisi ja tunnustavaid hinnanguid kunsti kohta kui Hegeli «Esteetika» (märkimisväärne ka, et noorukina oli ta luuletanud ja tõlkinud Sophoklese «Antigone»).

Mitmed uurijad näevad hegelliku kunsti-languse kontseptsiooni nõrka kohta sel- les, et Hegel absolutiseeris oma ajastu kunsti mõistet ja vorme ning unustas oma õpetuse igavesest muutumisest ja arengust. Teisest küljest on juhitud tähele- panu ebajärjekindlusele Hegeli arutlustes kunsti languse kohta. Nenditakse, et kõneldes romantilise kunstivormi langusest, eraldab Hegel sellest, kuigi ebamäära- selt, «vaba kunstivormi». Ta ei eita kategooriliselt seisukohta, et «kunst on võime- line funktsioneerima ka kaasajal». Kõneldes refleksioonist mõõnab ta, et kuigi krii- tika ja refleksioon on kahjuks kuju poeetilisele, nad siiski rikastavad seda. Hegel unistab kunstist, mis ei ole piiratud kindla kunstivormiga, ja «teeb oma uueks pühakuks I n i m s u s e, inimhinge kui sellise sügavused ja kõrgused, üldinimliku tema rõõmudes ja kannatustes, pürgimustes, tegudes ja saatustes». Oma «Esteet- ika» sissejuhatuse lõpul ennustab Hegel kunsti enneolematut õitsengut: «Niiviisi kujutab see, mida eri kunstid üksikutes kunstiteostes realiseerivad, vastavalt mõis- tele vaid areneva ilu idee üldisi vorme. Selle idee välise teostumisena kõrgub kunsti tohutu panteon, mille arhitektiks ja ehitajaks on ilu ennasthaarav vaim (der sich selbst erfassende Geist), ent selle panteoni ehitamise viib maailma ajalugu lõpule alles aastatuhandeid kestva arengu vältel.» Seega avaldub ka siin vastuolu Hegeli süsteemi ja meetodi vahel. Ja see vastuolu ei lahendu sugugi täies ulatuses süs- teemi kasuks. Igavene võitlus vana ja uue vahel jääb kestma — nii nagu õpetab filosoofi enese dialektiline loogika.

Ligi poolteist sajandit on Hegeli filosoofia ja esteetika ümber toimunud mitme- plaaniline võitlus. Hegeli esteetikas on tahkusid, kust otsivad ja leiavad tugipunkte eksistentsialistid, modernistliku kunsti esindajad, sotsialistliku realismi vastased jt. Hegeli mitmetegi esteetiliste seisukohtade tõlgendamise ja hindamise ümber esineb vaidlusi marksistide enestegi vahel. Siinses kirjutises meenutasime prob-

leeme ja mõttekäike Hegeli «Esteetikast», ilma neid süsteemi ja meetodi vastuolu aspektist vaatlemata, taotlemata küsitavuste, vastuolude, subjektivismi kohest registreerimist ja avamist ning vigade paljastamist.

Tuleb tunnistada, et kriitilised hinnangud, mida marksismi klassikud on jaganud Hegeli filosoofiale üldse, on kehtivad ka tema esteetika suhtes. Ka Hegeli «Esteetika» puhul on õigusega kirjutatud tema «teoloogilisest horisondist», kunstlikest skeemidest, asjade pea peale asetamisest, meelevaldsetest üldistustest, müstifikatsioonidest, abstrakt-loogilistest konstruktsioonidest, põhjendamatu alaväärstavatest (või ülistavatest) hinnangutest. Hegeli «Esteetikas» on küllalt prognoose ja seisukohti, mida ajalugu on kummutanud. Neid tema puudusi on seostatud ajaloolise piiratuse, filisterluse, müstitsismi, religioossuse, poliitilise taguruse, filosoofilise idealismi ja muuga.

Hegeli kunstikategooriad on idealistlikud; kunst ei peegeldavat mitte tegelikkust, vaid absoluutset vaimu; Hegeli käsitlus pole mitte ainult vaesem kui tegelikkus, vaid moonutab seda; Hegel alahindab kunsti; Hegeli juures esineb europotsentrismi; Hegel vaid tõstis üles küsimusi, kuid ei lahendanud paljusid neist, jättes nad lahendamiseks marksismile; Hegel ei suutnud mõista Beethovenit ega Rembrandti. Lugeses sellelaadilisi meenutusi, näib, et Hegeli puudused on põhjalikumalt läbi sõelatud kui tema voorused. Küllap Hegeli miinused, mida sotsialistlike maade trükisõnas pahatihti ja hulgaliselt on esile upitatud, ongi põhjuseks, et ka nõukogude trükisõnas on Hegeli esteetika väärtused puudulikult läbi töötatud või vähest populariseerimist leidnud. Võib viidata kas või sellistele tähtsatele Hegeli probleemidele nagu võõrandumine, traagilisus, karakter, situatsioon jt., mis on aga väga olulised ka sotsialistliku realismi teooria seisukohalt.

Aktsentide väärale paigutamisele Hegeli hindamisel juhtis juba 1891. aastal tähelepanu Fr. Engels. Kriteerides oma kirjas Konrad Schmidtile ühte autorit Hegeli paralogismide ja ebaõigete võtete «avastamise» pärast ja nimetades seda koolipoisitegevuseks, rõhutab ta: «... Palju tähtsam on ebaõige vormi alt ja kunstlikust seosest üles leida õiget ja geniaalset. Nii on üleminekud ühest kategooriast või vastuolust järgmisse peaaegu alati meelevaldsed... Selle ümber palju targutada on ajaraiskamine.» Soovitades Schmidtile puhkuseks Hegeli «Esteetikat», ütleb Engels: «Kui teie sellele juba mõnevõrra olete sisse elanud, siis olete rabatud.»

Hegeli filosoofia oli marksistliku filosoofia üheks teoreetiliseks aluseks. Et me selles lauses sõna «filosoofia» võime kõhklematult asendada sõnaga «esteetika», seda peaks ka eelnenud ülevaade Hegelist küllaldaselt tõendama. Nagu käesolev artikkel ei hõlma ammendavalt Hegeli probleemistikku, nii ei anna see adekvaatset pilti tema esteetika novaatorlikkusest. Paljud Hegeli toetajad ja ka vastased on võlutud tema eruditsiooni avarusest, kunstilise vaistu peenusest, tema teravmeelsusest, analüüsi- ja sünteesivõimest. Hegel ületas oma eelkäijaid kultuuriajaloolise materjali tundmise poolest, võime poolest orienteeruda kunsti ja kirjanduse valdkonnas. Just Hegeli enese esteetiline kogemus, tema lahtine pilk kunsti tegeliku dialektika suhtes võimaldas tal paljuski ületada oma süsteemi ja eelarvamuste pidurdavat toimet ja jõuda mitmetegi väärtuslike üldistusteni. Tihti peale näib, et tema konkreetsed ja ajaloolised analüüsid elavad abstraktsete skeemide varjus oma iseseisvat elu. Moonutava vormi all, kunstilike konstruktsioonide taga on rohkesti edasiviivat. Väide, et tark idealism on targale materialismile lähemal kui rumal materialism, on kehtiv eeskätt Hegeli suhtes. Engels nimetab oma teoses «Ludwig Feuerbach» Hegeli filosoofiat — mõistes selle all ka tema esteetikat — «grandiosseks ehituseks», kust võib leida loendamatu aardeid, mis on tänaseni säilitanud oma täieliku väärtuse. Hegeli kunstifilosoofia on — vaatamata selle idealismile — olnud allikaks, kust on ammutanud gnoseoloogilisi, metodoloogilisi, psüh-

holoogilisi ja ka sotsioloogilisi ideid ja juhendeid poolteise sajandi vältel paljudki progressi kandjad.

Oma eelkäijatega võrreldes tõstis Hegel esteetika uuele kõrgemale astmele, andes täiesti uue kontseptsiooni, mis tunnistas kunsti tohutut ühiskondlikku tähtsust. Tema kunstifilosoofia kujutab enesest eelmarksistliku filosoofia kõrgeimat saavutust esteetika valdkonnas. Hegeli ajalooliseks teeneks on suurejooneline katse kujundada esteetika teaduseks, välja juurida sellest subjektivism ja formalism, agnostitsism, müstitsism ja irratsionalism. Tema uue esteetika suurimaks väärtuseks on historism, kunsti vaatlemine mitte staatilisena, vaid pidevas arengus oleva protsessina. Tema esteetilised kategooriad väljendavad olemuselt kunsti arengu dialektikat, Hegeli kunstianalüüs on konkreetne — ta hülgab esteetiliste kategooriate abstrakt-loogilise käsitluse. Tema kunstiteooria on rajatud kunstiliikide, -stiilide, -žanride ajaloolisele uurimisele ja kajastab ühiskondlike suhete ning inimkarakterite mitmekesisust, s. t. elu kõigis tema vastuoludes. Liikide, stiilide, žanride vaheldumine, olles ühiskondlikult tingitud, on seaduspärane protsess.

Hegel tõstis üles tohutu sarja küsimusi ja jõudis paljude nende lahendamisel tulemustele, mis õigustavad tema nime sidumist realismi arenguga. Fr. Engels ja V. I. Lenin nimetasid Hegeli filosoofiat ümberpööratud, pea peale asetatud materialismiks. Analoogiliselt sellele on Hegeli esteetikat — arvestades tema idealismi — nimetatud pea peale asetatud realismiks (asja ei lahenda muidugi ainult idealistliku miinusmärgi asendamine materialistliku plussmärgiga või vastupidi). Realismi mõiste sidumine Hegeliga ei tundu meelevaldsena, kui meenutada, kuidas Hegel lahendas kunsti ühiskondliku tingituse ja ideelisuse, sisu ja vormi jt. küsimusi. Ta nõudis kunsti tungimist elu sügavusse, taunis esteetilist aristokratismi ja kunsti romantilist müstifitseerimist.

Hegeli esteetika suureks väärtuseks on selle humanism. Kunst on talle inimese elu kehastuseks välistes esemetes. Tema esteetilised kategooriad pole eraldatavad inimlikkuse ideaalist. Ilu vaatleb ta seoses inimliku tööga. Kuigi ka tema esteetikas on europotsentrismi, tervitas ta erinevate rahvuslike koolkondade koostööd ja vastastikust rikastamist, fakti, et kunst ikka rohkem ja rohkem võtab oma kujutamise objekte «kõigi rahvaste ja sajandite ajaloo». Hegel taunis keskendumist inetule ja patoloogilisele ja selle ühekülgset estetiseerimist. Tema sümpaatiad kuulusid optimistlikule elurõõmsale kunstile. Tõelise ilu ja kunsti keskpunktiks ja sisuks pidas ta inimlikku.

Kui kõnelda teedest, mille kaudu Hegeli esteetilise pärandi mõju on jõudnud Nõukogude rahvaste vaimuella, siis tuleb mainida eeskätt vene revolutsioonilist demokraatiat, Belinski, Herzenit, Tšernõševskit, Dobroljubovit jt. Esimesena tegi Venemaal Hegeli esteetikale marksistlikku analüüsi Plehhanov oma 1891. a. avaldatud töös. Hegeli esteetika plusside-miinususte selgitajana, väärtusliku tuuma populariseerijana on Plehhanov kujunenud asendamatuks vahendajaks Hegeli ja tänapäeva esteetika vahel. Koos vene revolutsiooniliste demokraatidega on Plehhanov kanaliks, mille kaudu paljud Hegeli esteetika väärtuslikumad jooned on integreerunud tänapäeva nõukogude esteetikasse, sulanud sotsialistliku realismi teoriasse. On integreerunud ja sulanud sedavõrd, et paljud publitsistikud ja kirjandusteoreetilised artiklid, mõnedki õpikud ja ka manifestide või direktiivide stiilis kirjutatud juhtkirjad kalduvad neid esitama sotsialistliku realismi originaalsete avastustena.

Väärtusliku integreerimine minevikust on kultuuri arengu seadus ja esteetika kullafondi aarete natsionaliseerimine on samavõrd õigustatud nagu materiaalsete väärtuste natsionaliseerimine, kuid Hegeli 200. sünnipäeva puhul pole ülearune meenutada tema autoriõigust paljudele väärtuslikele esteetilistele tõdedele.

Ei saa muidugi jätta märkimata ühekülgset Hegeli pärandi kasutamisel. Oma «Õiguse filosoofias» kirjutab Hegel: «On sama rumal mõelda, et mõnesugune filo-

soofia saab ületada oma kaasaegse maailma piirid, nagu mõelda, et üksik indiviid suudab hüpata üle oma ajastust, hüpata üle Rhodosest.» See pole kehtiv üksnes filosoofi enese kohta. Ka vene revolutsioonilised demokraadid ja Plehhanov olid siiski oma ajastu lapsed. Hegeli esteetikast ei kandunud nende teostesse mitte kogu selle ratsionaalne tuum. Viimase rikkast ja äärmiselt keerukast polüfoonilisest koestikust ja mitmedimensioonilisest struktuurist abstraheerisid ja peegeldasid nad eeskätt jooni, osi, dimensioone, mida nõudsid XIX sajandi vabadusvõitluse kõige aktuaalsemad huvid. See ühekülgsus filosoofi pärandi uurimisel, rakendamisel ja populariseerimisel on kahjuks kandunud ka nõukogude esteetikasse, kus tajume Hegeli teatud seisukohti (kas otseselt, pea pealt jalgadele pööratuna ja isegi ümberpöörduvalt) abstraheerituna tema esteetika ratsionaalse tuuma elavast dialektikast ja teistest joontest. Sotsialismi ülesehitamise huvid nõuavad kahtlemata ka Hegeli esteetika kõigi väärtuste arvestamist kultuuri arendamisel. Hegeli dialektika võib olla heaks mõtlemise kooliks tänapäevalgi.

Kultuurilooliste arhivaalide varamus

ui eesti kirjanduse või kultuuriloo uurija vajab oma tööks trüki-sõnas avaldatust rohkem andmeid, siis pole tal muud valikut, kui sisse astuda Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakonda. Juba üle 40 aasta on siia kogutud materjalid aidanud süvendada meie teadmisi rahva minevikust ja olevikust. Seda arvestades on põhjust lähemalt kõnelda ka tema varadest ja varade kogujatest.

Kirjandusmuuseumi praegune käsikirjade osakond (KM KO) kui kultuurilooliste materjalide hoidla ei saa oma mahult võistelda sadu tuhandeid säilitusüksusi sisaldavate riiklike arhiividega. Ei saa temas leiduvate kirjapanekute vanust võrrelda ka armeenlaste Matenadarani ligi poolteise tuhande aasta vanuste käsikirjadega. Meie varasalve üksikud vanimad dokumendid pärinevad XVI ja XVII sajandist ja needki on võõrkeelsed. Kõik muu siin talletatav on oma olulises osas piiratud 100—150 aastaga. Siiski on see suhteliselt hiliste dokumentaalsete materjalide varamu eesti rahvale niisama tähtis kui armeenlastele nende Matenadaran. Nii üks kui teine peegeldab oma rahva mineviku kultuuri, mida tundmata ei saa ehitada tulevikku. Seda Juhan Liivi aastakümneid tagasi lausunud mõtet omaks võttes on meie varasalve aastast aastasse täidetud uute materjalidega. Nende täitjate hulgast on põhjust eriti esile tõsta kirjandusteadlast Mart Lepikut, kes 18. novembril astub üle 70-nda künnise. Jah, ka tema, see mõnes mõttes «viimne mohikaanlane» Gustav Suitsu koolist, on sinnamaale jõudnud. Lubatagu sel puhul heita pilk tema tööle ja tegevusele, mis on seotud Kirjandusmuuseumiga.

Küllap on G. Suitsu kooli teeneks tänase juubilari huvi meie kodumaa mineviku kultuuritahke peegeldava käsikirjalise materjali vastu. See huvi viis kirjanduse üliõpilase juba varakult arhiividesse, ahvatles läbi tuhnima kirikumõisade pööninguid ja muid panipaiku, otsima kontakti «teadjatega», kes võisid juhatada materjali jälgedele. Ja nii see algaski: ühelt poolt informatsiooni kogumine arhiivides, teisalt täiendava materjali otsimine väljastpoolt. Tuleks lisada, et hea kultuuriloolise koolituse sai M. Lepik 1930-ndail aastail Õpetatud Eesti Seltsi arhiivis töötades. Tema kui tunnustatud spetsialist vanema eesti kirjanduse ja kultuuriloo alal valiti 1940. a. Eesti Kultuuriloolise Arhiivi (EKLA) juhatajaks. See oli talle tuttav asutus ja tuttav tööloik, sest Akadeemilise Kirjandusühingu esindajana oli ta juba EKLA algusest peale kuulunud arhiivi tööd juhtivasse kolleegiumi.

Hoopis uued perspektiivid avanesid 1940. aastal Nõukogude Eestis. Siitpeale on Mart Lepiku tegevus lähedalt seotud tema algatusel asutatud Kirjandusmuuseumiga. Eeskujuks mõnel määral Puškini Maja Leningradis, kujunes muuseumist M. Lepiku organiseerimisel omanäoline n.-ö. kultuurilooline kombinaat, mis tänapäevani on uurijaid rõõmustanud nende tööd hõlbustava struktuuriga.

Kirjandusmuuseumis töötas M. Lepik algul direktorina, hiljem käsikirjade osakonna juhatajana. Siin jätkas ta oma südamelähedast tegevust: organiseeris materjalide kogumist, korraldamist ja hooldamist, käis korduvalt Riia ja Leningradi

Mikko

Tulekandjad (Õli) 1969–1970

arhiivides, selgitades seal eesti kirjandust ja kultuurilugu puudutavate arhivaalide leiukohti, hankis olulistest materjalidest mikrofilme jne. Aastast aastasse tihendas ta kontakti kirjanikega, kunstnikega ja paljude mitmesugust kirjavara säilitanud isikutega.

Paralleelselt arhiivitööga tegeles M. Lepik osakonna fondides leiduvate kirjavahetuste, aga ka muude muuseumi väljaannete ettevalmistamise ja toimetamisega. Ja oli tal lahendada hulk muidki muuseumisse puutuvaid probleeme. Oli muretsemist ruumide kitsikuse, kaadri nappuse jms. pärast ning vahel sekka kõva sõnagi ütlemist, jah, isegi rusikaga lauale põrutamist tuli ette. Aga mis ta ka ütles või tegi, tegi ta asja enese pärast. Sõnadetegemist ega koosolekute laata ta ei sallinud, piinles ja igavles ning kadus esimesel võimalusel oma tuppa.

Juba kaheksa aastat puudub ta oma raamatukuhilatega koormatud töölaua tagant, aga endiselt jälitab tunne, nagu viibiks ta oma kitsas nurgatoas vana maja teisel korrusel. Ei, seal ta enam pole, aga niipea kui lähemalt hakata osakonna elutegevust uurima, kohtad igal sammul jälgi M. Lepiku tööst ning töökultuurist.

Kui me nüüd järgnevas asume pilku heitma KO fondidele ja nende saamisloole, siis teeme seda teadmiseiga, et oluline osa sellest 40-aastasest tööst, millest nüüd juttu tuleb, on otseselt või kaudselt seotud M. Lepiku elutööga. Kuid samal ajal peegeldab see ka kogu asutuse kollektiivi tööd, milles 15 aasta jooksul oli juhtivalt tegev Mart Lepik.

*

Astume kõigepealt sisse muuseumi juurdeehituse keldrikorrusel asetsevasse käsikirjade osakonna hoidlatisse, kus seisavad uute, veidi liimihõnguliste maast jaeni ulatuvate kappide read. Avame ühe kapiukse teise järel ja meile vaatavad siit vastu sajad ja sajad tihedalt üksteise kõrvale lükitud helepruunid, sekka ka helesinised pappmapid. Silmitseme etikettidele märgitud nimesid. Need on enamasti tuttavad kultuuritegelased, kirjamehed ja -naised: O. W. Masing, Fr. R. Kreutzwald, J. V. Jannsen, L. Koidula, H. Rosenthal, C. R. Jakobson, J. Hurt, L. Suburg, M. Veske, J. Tamm, E. Vilde, A. Kitzberg, Juhan Liiv, A. Grenzstein ja palju, palju teisi.

Mappe avades leiame neist kirjavahetusi, isikusse puutuvaid dokumente, tööde käsikirju, mustandeid, mitmesuguseid märkmeid, mõnikord ka võõrast materjali, mis vastav isik on kogunud või mis juhuslikult tema pärandis on alal hoidunud. Neile isikufondidele vajutab oma pitseri mitte üks fondi koostis, vaid ka arhivaalide välimus, eriti käekiri, mis peegeldab oma aja kirjaaruuki, kuid on samal ajal ka kordumatult isikupärane.

Siin on hanesule aegadest, s. o. XIX sajandi esimeselt poolelt pärinevad kirjad ja käsikirjad. Ka vilumata silm eraldab otsekohe O. W. Masingu rahutult ruttava käekirja tema Pärnu sõbra J. H. Rosenplänteri ühtlasest ja rahulikust sulejooksust. Meie ees on tema «Maa-kele Päwa-ramat» (1833). *Nulla dies sine linia*, loeme esimeselt leheküljelt töötust kirjutada iga päev vähemalt rida eesti keeles ja imetleme lausa kalligraafilist käekirja hallikal koredal paberil. Tõepoolest, üks ausameelne eesti keele sõber saksa kuues!

Siinsamas on noore Kristjan Jaagu kirjanduslik pärand: laulud ja päevaraamat oma veel hoopis nagu koolipoisilikult maalitud kirjatähtedega. Ja siin — kaks sõpra, kaks arsti, kaks hoopis erinevat kirjaipilti — Faehlmannil tõtleb ja asjalik, Kreutzwaldil peenejooneline tähetihnik, vahel meeolotsev, vahel arupidav.

XIX sajandi teine pool, s. o. rahvusliku liikumise sünni- ja võitlusaastad, toob palju uusi nimesid ühiskondlikule areenile, nende hulgas luulekutsumusega kirjanetsi «Eesti Postimehe» toimetuslaua tagant. Tema esimene nõuküsiiv kiri Viru laulikule ei reeda väliselt küll millegagi kirjakerjutaja värisevat südant nii suure

autoriteedi ette astudes. Käekiri on ilus selge, püüdliselt korrektne ja ainult ridadest ja ridade vahelt võib välja lugeda ärevust, millega kiri Võru poole teele saadeti. Ka järgnevad Koidula kirjad, olgu need täis ülekeevat vaimustust või pettumusmeeleolusid, peegeldavad distsiplineeritud sule graatsilist libisemist paberil.

Ja seal on Viru lauliku vastused Koidulale. Peene, juba vanadusemärke kandva maadligi käekirjaga tihedalt täidetud kirjapögnad, mida ikka (ja õigusega) on peetud raskesti loetavaks. Eks me ole trükitult neid kõik näinud ja lugenud, nii Kreutzwaldi kui Koidula kirju. Aga paraku jääb trükipildis siiski palju puudu sellest võlust, mida pakuvad originaalid oma vahetu kirjapildi huvitavate detailidega.

Lehitseme neid juba osalt koltunud kirjalehti ja meile hakkavad neil lehekülgedel kõnelema möödunud ajad, nendel aegadel elanud inimesed ja nende saatused, meie rahva minevik oma võitluste ja kaotustega, lootuste ja pettumustega. Neid lugedes kerkib silmade ette hämar tuba väreleva küünlaleegiga kirjutuslaual, koredal paberil krabisev hanesulg, postitõld, mis kuljuste tilisedes veeres külast külla, linnast linna, pitsoriga suletud sõnumikud postipaunas. Sajandi kolmandal veerandil hakkas postitõlla romantika taanduma, juba sajandi keskel alustas terasulg võitlust pehmejoonelise hanesulega, lambivalgus küünlavalgusega. Möödusid mõned aastakümned ja teadus ning tehnika vabastas kirjakerjutaja ka õli valamisest lampi. Oli vaja ainult nupule vajutada ja valgus sai. Aga kirju kirjutati terasulega ikka niisama virgasti või ehk virgeminigi kui varem hanesulega. Ja meie fondid ongi ju peamiselt terasulle produktsioon.

Kuigi hilisemate aastakümnete arhivaalidel ehk puudub vanaduse hõng ning nad pole jõudnud veel koltuda, sunnib uudishimu neilegi pilku heitma, et näha, kuidas kupliga lambi või elektripirni valgel on jooksnud ühe või teise meile tuntud kirjaniku sulg.

Siin on Vilde kirjad ja käsikirjad. Hoogsalt liikuv sulg, avarad kirjatähed lahedalt paiknevates ridades — selge ja avameelne käekiri. Vilde teadis, mida tähendab ladujale segane käekiri, seepärast on vajalikud parandused kantud enamasti lehekülje veerule ja pikemad eri sedelil juurde kleebitud. Ning samas on Vilde kaas-aegse, eesti elu paiseid lahkava Ernst Peterson-Särgava ühtlane ja kindlajooneline, koolmeisterlikust korraarmastusest kõnelev suletöö. Kui hoopis erinev on nende kõrval vana Tuuletallaja veidi närviline, nagu heegeldava sulega fikseeritud kirja-pilt. Ta näidendite käsikirjalised variandid tema enda ja Karl Menningu parandustega on aga huvitav peatükk tekstoloogile.

Edasi Juhani Liivi luuletuste käsikirjad — kurva saatuse tunnistajad. Tõtleb, rahuütu sulg, raskesti loetav käekiri. Nad sisaldavad meile trükiallikatest tuntud luuletusi ja nende variante, aga ka arvukalt neid, mis oma kunstilise küündimatuse, lõpetamatuse või segase kontseptsiooni tõttu pole trüki avaldatud. Luuletuste mustandid täis purunenud mõttekanga paranduskatseid, värsside ja stroofide kustutusi ning viimistlusi on kohati nagu ahastuse ja otsingute tallermaa. Kuigi viimane J. Liivi luuletuste väljaanne on paljus arvestanud säilinud käsikirju, pole sellega veel Liivi luule kohta viimane sõna öeldud. Tekstikriitiline väljaanne ootab veel tegijat, kuid seekord on see eriti komplitseeritud ja aeganõudev töö.

Ja nüüd on lahti mapp Gustav Suitsu kirju ja käsikirju — väga isikupärane kirjatehnika, tekst leheküljel sageli diagonaalis vasakult paremale pürgivate ridadega. Selles kirjapildis on «Elu tule» rütmi ja «Tuulemaa» ummikmeeleolude survet ning maapagulase sammu raskust. Aga küllap just seetõttu hakkab silma üks õhuline detail — siin-seal värsirea algul (vahel ka mujal) elegantselt tiiblev õrn jooneke, mis avaks nagu eeltaktina tee mehisele edasirühkivale sulele. See kompaktna omanäoline käekiri on siiski üsna hästi loetav ja Suitsu käsi kergesti eraldatav mitmesuguste kaasaegete tekstide redigeerijana.

On veel palju huvitavat teiste meie mineviku nimekate poeetide sulesõidus. Siin on Henrik Visnapuu oma noorusaegadest peale väga muutliku kirja-pildiga. Küll on ta kiri kõikunud kord vasakule, kord paremale, kord seisnud tikksirgelt püsti, siis jälle kihutanud laias kaares, kuni on jõudnud säärase tiheduseni, et raske on tähte tähest eraldada. Suurepärane näide emotsioonide ja meeleolude diktaadist sulele.

Küllaltki omapärast pilti pakub J. Vares-Barbaruse väheldane, tihe, baroksete tähenikerdustega läbipõimitud käekiri. Umbes samalaladne, kuid palju lihtsama konstruktsiooniga on tema sõbra Johannes Semperi kirja-pilt. Võrreldes eelmistega liigub Marie Underi sulg hoopis suuremates mastaapides, tundub koguni mehelikum, ekspressiivsem.

Ja nüüd veel paarist proosameistrist. Tõtt öelda — A. H. Tammsaarelt ei oleks osanud nagu oodata säärast imepeent ja sealjuures imeselget tähefiligraani, nagu pakuvad «Tõe ja õiguse» köidete käsikirjad. Missugune enesedistsipliin pidi juhtima kätt, mis suutis nii ühtlase ja kerge sulevajutusega täita sadu lehekülgi. Võib-olla et kasutatud ruuduline paber seda kuidagi soodustas? Ja isegi käsikirja korrigeerimises on oma distsipliin — üksikud sõnad või lauseosad on vajaduse korral laia musta joonega kustutatud, nii et keegi sealt enam midagi välja ei loe. Jah, pole vaja teada ei kirjastajal, ladujal ega pärastisel uurijal, mis seal enne oli, et siis selle üle targutama hakata. Mida rohkem sa seda kirja-pilti silmitsed (näe, kahe postiga «w» on siin ikka veel au sees), seda enam hakkad selles nägema pingelise tunde- ja mõttetulva talitsetud vormikõnet, teiste sõnadega — sisu ja vormi tammsaarelikku ühtsust.

Teist nii püsivalt kindlailmelist kirja-pilti, nagu nähtub Fr. Tuglase kirjadest ja käsikirjadest, vaevalt siin fondides leidub. Juba Noor-Eesti aegadest kuni meie päevadeni välja on see säilitanud oma kunstikavatsusliku konstruktsiooni. Olgu ilukirjanduslik looming või teaduslik uurimus, kiri sõbrale või ametiasutusele, ikka on kirjatähed nagu vormidest välja valatud ja üksteisega katkematult sõnaks seotud. Sõnad aga astuvad mõõdukal sammul sirgetes ridades ega pane tähelegi, et autor neid teele saadab mõnikord lõbusa, teinekord nukra muigega. Nagu sõna Tuglase loomingus on ikka olnud ilu, s. o. kunsti teenistuses, nii on seda ka tema ühtlaselt tugevajooneline, nagu loitsimisrütmi-line käekiri. Ilus on see kiri vaadata ja kerge lugeda.

Paljude teiste omanäoliste sõnaseadjate mapid jäävad täna avamata. Kuid huvitav oleks ehk üsna põgus pilk heita ka oleviku arhivaalile. Tõsi küll, päris olevik ei ole ega saagi olla arhiivis veel kuigi suurel määral esindatud. Siiski on üsna hulk neidki, kes on võitnud kartuse muuseumi sattumise eest ja loovutanud oma suletööst lehekülgi arhiivis säilitamiseks. Pilk neile lähema mineviku ja oleviku arhivaalidele fikseerib võrreldes varasematega muutusi kirja-pildis ja paljus muus.

Eks me tea, et mõni aeg tagasi said puust sulepea ja vana hea terassule päevad otsa (kahjuks!). On saanud kirjutusmasina, täitesulepea ja pastapliiatsi ajajärk. On muutunud paberi kvaliteet ja formaat. Kirja-pildis torkab silma kiirustamine. Harva näed päris väljakujunenud kindlailmelist käekirja. Võib-olla harva ka seepärast, et osa tänapäeva sulemehi ja -naisi tipib oma «laulud ja lood», rääkimata kirjadest, otse masinasse. On muidugi hea, kui masinakirja tekstis on rohkesti autori parandusi (nagu näit. August Jakobsoni käsikirjades), aga kui neid ei ole, siis on ta üks tuim ja hingetu loom, mis vähe huvi pakub uurijale ja mitte põrmugi vaatajale. Niisuguste oma näota fondide eest hoidku meid jumal!

Meie senised isikufondid on siiski peaaegu saja-protsendiliselt omanäolised. Siin on käekirjal, paberil ja kirjutusvahenditel igaühel oma eriline emotsionaalne kvaliteet. Mõni kiusakas või lihtsameelne ehk väidab vastu, et ükskõik missuguse arhivaali väärtus seisab ikkagi kõigepealt selle sisus. Muidugi, aga kas sel sisul pole hoopis suurem kõlajõud, kui kaasa räägivad ka need momendid, millest

eespool oli juttu. Seepärast ei oska nagu ette kujutada kirjaniku loomingu uurijat, kes pole pilku heitnud uuritava järelejäänud paberitesse. Parandusteta masina-kirjalehtedel on salgamata väärtus toimetaja laual ja laduja käes, aga kirjanduslikku näitust neist kujundada on lausa nonsenss. Seepärast, noor ja vana kirjanik, peatu veidi, mõtle oma rahva minevikule ja tulevikule, enne kui hakkad oma käega kirjutatud «pabereid» ahju ajama!

Kui vaene ja väheütlev oleks pilt meie mineviku kultuuriloost, kui meil puuduksid rahvusliku liikumise aja kirjameeste kirjakogud, mille säilitusüksuste arv ulatub tuhandetesse. Meie korraldatud isikufondide osas on praegu suuremaid C. R. Jakobsoni 2832, J. Hurda 2475, A. ja O. Kalda 2138 ja V. Reimani 1496 säilitusüksust sisaldavad kogud. Üle 1000 üksuse on M. Veske, M. J. Eiseni, F. Kuhlbari, K. E. Söödi, A. Tassa ja J. Lintropi fondis. Ja kui siin edasi piirduda ainult kirjanõuslooliste nimedega, siis üle 400 säilitusüksuse sisaldavad järgmiste autorite fondid: E. Vilde, M. Metsanurk, H. Visnapuu, J. Vares-Barbarus; üle 300 — K. A. Hermann, M. Lipp, A. Kitzberg, A. Haava, J. Sütiste, Adsoni-Underi; üle 200 — L. Koidula, Fr. R. Kreuzwald, A. Saal, J. Tamm, E. Enno, K. A. Hindrey, P. Rummo; üle 100 — Jannseni perekond, L. Suburg, J. Kunder, J. Vahtra, H. Adamson, A. Jakobson, F. Kotta, I. Kolla; alla 100 — Juhan Liiv, Jakob Liiv, J. Oks, J. Mändmets, O. Luts, A. H. Tammsaare, H. Raudsepp, A. Alle, E. Tammlaan, J. Parijõgi, E. Männik, R. Sirge, J. Smuul jt.

Kapi juurest kapi juurde liikudes märkasime riulite kaupa mappe mitmesuguste organisatsioonide, seltside, trükikodade ja kirjastuste arhiividega. Kõige mahukam neist on Eesti Kirjanduse Seltsi arhiiv, mis sisaldab asjaajamisarhiivi, käsikirju, «Eesti avalike tegelaste» 2. trüki materjale jm., kokku 8951 säilitusüksust.

Need fondid on tohtu informatsiooni varasalv. Kuigi peamiselt asjaajamisarhiivid, on nad siiski omanäolised ja mida vanemad, seda põnevamad. Neiski peegeldub aeg inimeste ja nende ürituste ning harrastustega, nii et nad suurel määral täiendavad isikufonde ja vastupidi — isikufondid neid.

Nüüd aga astume kolmandasse hoidlasse, kus meid vastu võtavad erinevas suuruses sahtlitega kapid. Avanud mõne sahtli, leiame neis signeeritud ümbrikke fotode ja negatiividega. Siin on ülesvõtteid, mille iga küünib üle 100 aasta. Osa neist on tuhmunud, osa täiesti rahuldavalt, isegi hästi säilinud. Ümbrikud sisaldavad mitmesugustes variatsioonides fotoportreid meie kultuuritegelastest igal alal. Me näeme neid siin mõnikord isegi sülelaste-ealistena.

Avame sahtli Koidula fotodega. Seal ta istub noore neiuna, lausa sipelgapeene-pihaline; aga selles ümbrikus on tema varalähkunud Hansa: istub toolil, paksud villased sukad jalas ja tõsine ilme näol. Ja siin — milline kontrast teistega — foto Koidulast mõni kuu enne surma: selginud ilmega kõhn kuju, näol kannatus ja igatsus pääseda piinadest. Teisest sahtlist leiame hea kompositsioonilise seadega ülesvõtte Jannsenite perekonnast, vasakul oma täies kauniduses istuva rahvusliku liikumise kõrgaegade särava Koidulaga.

Seal istub Jakob Hurda ema — lihtne talunaine, ümbritsetud oma 5 lapse-lapsest; siin Võru tohtri veidi kühmas kuju leentoolis; samas fotod alati tõsisest ja tähtsate asjade üle mõtlevast C. R. Jakobsonist, habemega ja habemeta. Ja näe, ühest ümbrikust vaatab vastu noor Mihkel Veske Saksamaa tudengi vormis, rapiir küljel.

Rikkalik on pildimaterjal ühenduses Kitzbergiga. Suur album 82 ülesvõttega ja hulk muid fotosid näitavad teda üksikult, koos perekonna, sõprade ja tuttavatega. Aga ikka on tal tõsine nägu, isegi õllevaadi kõrval istudes; «Veli Henu» leebet muiet ei taba peaaegu kuskil. Tartu perioodi näpitsprillidega Kitzberg on valvsalt teravapilguline. Vahel on küll tunne, nagu muigaks ta habemesse, aga see võib ka petlik olla.

Siin on meil üks pruntis huultega ruudulises kuues umbes 18-aastane noor-

mees, keda ema-isa kodus Eediks hüüdsid. Eedi, alias Eduard Vilde on sellel fotol endale tõsise näo ette mananud, nagu mõtleks ta parajasti nendele hirmsatele roimadele, mida ta kavatseb nüüd varsti jutuks teha. Samas paistab, et see nägu võib järgmisel momendil naerma pahvatada ja sulg Nalja-Vilde tähe all kirevatesse seiklustesse tormata, nagu see varsti sündiski. Mõned aastad edasi, ja sel noor-mehel on juba ajakohased vurrud nina all ning peas mõtted «Postimees» ära osta. Viis aastat hiljem näeme teda fotol täis õnnelootust kõrvuti Riias leitud tumedasilmalise Toniga, kellega õnn oli tüürike. Aga revolutsioonaastral, kui kirjanik oli jõudnud keskikka, seisab ta kõrval blond, heledasilmaline sarmikas «Uudiste» kaastööline Linda Jürman, kellest sai kirjaniku kaitseingel maapaos ja teekaaslane elu lõpuni. Ja kui Vilde oma rändamised oli rännanud ja ta lõpuks jälle oma endises kodulinnas peatus, olid läbielatud aastad kogu ta isiksusele vajutanud soliiduse pitseri. Esinduslikult korrektne välimus, pilgus kogenud elutarkus, nii vaatab ta meile vastu oma elu viimase perioodi fotodelt. Aga silmad prillide taga on ikka endiselt sõbralikult lahed ja seiravad huviga «rahva sulaste» ettevõtmisi kodanliku vabariigi tegelikkuses.

Üks kohevil juukseparukas «kumab» läbi ümbriku pärgamendi. See on noor Friedebert Tuglas — ema näoplaaniga ja isa juuksepuhmaga, üks eht romantiku-näoline sulamees sajandi esimeste aastakümnete kirjanduslikul parnassil. Temast on fototeegis üle 150 foto alates aastaga 1904 kuni viimaste aastateni välja. Aeg on järk-järgult, nagu fotodelt näha, oma töö teinud selle tumeda juuksepuhma kallal, verminud näkku vaimse pinge ja mõttetöö jälgi. Tema tuttavast rännulustist annavad tunnistust viimase aastakümne ülesvõtted Ahjal, väikese Illimari mail, Udernas, Taevaskojas jm. Kirjanduslike ekspositsioonide korraldajad võivad õnnelikud olla, et Tuglasel on nii tihedad suhted olnud fotoläätsega.

Aga nüüd siblime veidi käesoleva sajandi poeetide sahtlites. Kätte sattus üks ümbrik ja selles pilt krüsanteemidega poeetidest. Jah, see Siuru! Ülemeelik, jumalavallatu rahvas meie arvates. Ent kui tõsised on fotodel kõik Siuru-mehed ja Siurulind Marie Under valges kleidis nende keskel! Ainult Fr. Tuglasel on paaril fotol vaevu-vaevu märgatav muie näol. Siit võib teha ainult ühe järelduse, et «ülesvõtmine» oli tol ajal üks tõsine toiming. Ajad ja arvamused on muutunud. Tänapäeval naeratab fotol peaaegu iga teine inimene; meiegi fototeeki hakkab juba naeratavaid kirjanikke saabuma.

Kuigi Marie Under siurulaste seltskonnas istudes ei naerata, ometi on ta näos meie ees olevatel fotodel midagi helget ja optimistlikku. Seda joont tema loomuses on juba varakult tabanud Ants Laikmaa, kelle pastellmaaililt ta 1904. a. laia kübara ääre alt naerusuisena välja vaatab.

Paljud eelmiste kaasaegsetest on Manala-maile rännanud. Siin näeme veel kohusetruudusest õhkuvat, heatahtlikku K. E. Sööti noorena, keskealisena ja lõpuks hallipäisena ülikooli aulas toimuval juubeliaktusel. Hulk fotosid on hellatundelisest «nõmmelillest» Anna Haavast, õnneootus veel vanuigi silmis. On profiilis ja otsevaates mõtlik, endasse pöördunud pilguga Ernst Enno ja rannalooduse laulik Villem Grünthal-Ridala, kelle prillidega näos on küll rohkem keeleteadlast kui luuletajat. «Vaimumõõkade välkudes» silmitseb maailma ja inimesi noor, väga haritud näoilmega teotahteline Gustav Suits. Hilisemad fotod näitavad «taltunud» professorit, prillide tagant uudistavad sind targad ironiatulukestega silmad, mille ees sa, vaene tudeng, ennast kohutavalt abituna tundsid.

Nüüd tuleb veidi noorem generatsioon: fotodel sihvakas, küsivate, nukraläikeliste silmadega Jaan Kärner, maamehelikult jässakas ja sirgjoonelise olemisega August Alle, kinnise ilmeega Johannes Semper ja tema arstist sõber — laia, lapse-likult avameelse näoga Johannes Barbarus, sportlik Johannes (aina Johannesed!) Schütz-Sütiste, vahel sonimütsis, vahel laiaäärelises kaabus. Peab siin küll paar

sõna ütlema nende laiaääreliste pehmete viltkaabude kiituseks. Nad lisasid oma kandjale juurde uljust ja, olenedes kandjast, ka elegantsi. Nad olid «individualiseeritavad» ega muutnud oma kandjaid kõiki ühenäolisteks, nagu tänapäeva kitsaäärelised köksid pea otsas. Tarvitseb selles suhtes vaid pilku heita siin fototeegis leiduvatele kaabumeestele. Kuid ärgem rutakem järeletegemisega, aeg oli teine.

Lisaks ümbrikes säilitatavatele fotodele hoitakse fototeegis ka omanike koostatud või neile kingitud fotoalbumeid, millest väärtuslikumad on H. Laakmanni, H. Rosenthali, M. Veske, K. Menningu, J. Vares-Barbaruse ja J. Põdra albumid. Fotokunsti algaegade tehnikat esindavad kogus 4 dagerrotüüpiat, millest ühel näeme Kreutzwaldi abikaasat tütre ja pojaga. On ka mõned endiste omanike poolt erilises kujunduses raamitud ülesvõtted. Silm jääb peatuma kahel tumesinises sametraamis ovaalsel pildil, mida ümbritsevad paspartuule kinnitatud elupuuoksad. Neisse on kunstlike maikellukeste vahele põimitud kaselehti, väriheinu jm. kodumaa taimi. Nende aupärgade seest vaatavad vastu Oskar Kalda vanemad — energilise näoga Kaarma köster Mihkel Kallas ja tema valges tanus erksapilguline abikaasa Wilhelmine. Nii nad küllap seisid Kallaste perekonnas kummutil. Aga meile kõnelevad nad poja austusest vanemate vastu.

Arvukalt on grupifotosid, mõned nii suured, et ei mahugi sahtlitesse. Nende hulgas on haruldusi, nagu näiteks korporatsioon «Estonia» suur juubelifoto (1871), millel esireas näeme istumas Kreutzwaldi. Ühel fotol on Albu valla rahvas mõisniku juubelil (1886), selle rahva hulgas mitmeid «Tõe ja õiguse» tegelaste prototüüpe; teisel fotol näeme Võnnu vallakoolmeistreid (1871) pikkade laukukammitud juuste ja pikk-kuubedega. Ligi meetrilaiused sahtlid on määratud graafika, reproduktsioonide jms. paigutamiseks. Hea hulk osakonna fondidesse kuuluvaid kunstitöid (maale, graafikat, skulptuure) on deponeeritud teistesse osakondadesse, kus need on paigutatud seintele või kappidele.

Lõpuks veidi statistikat: suurimaks on fototeegis «Eesti avalike tegelaste» I ja II tr. fotokogu (4646 f.); sellele järgneb «Vanemuise» kogu (4397 f.). Üksikisikute kogudest on suurim S. Sommeri kogu (2723 f.), mis sisaldab muu hulgas palju Setumaaga ja eesti asundustega seotud ülesvõtteid. K. E. Söödi fotokogu (1189 f.), väga mitmekesise pildimaterjaliga. K. Menningu kogu (922 f.) sisaldab põhiliselt teatrilaseid, aga ka muid fotosid. Suuremaarvulised on veel J. Vares-Barbaruse (670 f.), A. ja O. Kalda (646 f.), A. Kitzbergi (487 f.), J. Kärneri (237 f.), A. Haava (199 f.), E. Vilde (132 f.), H. Laakmanni (128 f.), J. Smuuli (127) fotokogud. Ülejäänud sisaldavad alla saja foto.

Käskirjade osakonna kolm uut hoiuruumi ei suuda mahutada kõiki osakonna varasid, seepärast on ta ikka veel allüürnik vanas majas, kus talle on loovutatud paar ruumi. Suuremasse hoiuruumi astume nagu mingisse kaubalattu: riulid on täis nõõriga kinniseotud pakke igas suuruses ja kujus. Need on korraldamata, s. t. registreeritud sissekandmisel esialgselt süstematiseeritud materjalid ja ootavad käsi, kes nad lõpuks mappidesse vormistaks. Mõned neist on seda juba üle 25 a. oodanud ja keegi ei tea, millal nad köidikutest vabastatakse. Küllap needki arvukad pakid ja pakikesed sisaldavad vajalikke andmeid uurijale.

Siin hoidlates ringi liikudes ja kultuuriväärtusi sirvides kerkib nagu iseenesest küsimus, millal ja kuidas need ainulaadsed varad on siia kokku kantud, kes olid selle ürituse algatajad?

Kirg või vajadus koguda on üks inimese loomumadusi, millel on oma head ja vead. Harpagon ja temataolised kogusid ja koguvad tänapäevalgi, taotledes kitsalt egoistlikke eesmärke. Need kogujad, kellest meie kõneleme, kogusid selleks, et rahva vaimseid väärtusi säilitada tulevastele põlvedele.

Sel eesmärgil alustas 1929. a. oma tegevust Eesti Kultuurilooline Arhiiv, KM-i käskirjade osakonna otsene eelkäija ja tuhandete siin säilitatavate lehtede kokkukandja 1930-ndail aastail. Aga enne seda? Sada ja rohkem aastat enne seda tegutses

Pärnus tuntud kirjamees J. H. Rosenplänter, kes säilitas ja laskis helepruunide kaante vahele kõita oma kirjakogu, sealhulgas varalahkunud K. J. Petersoni kirjandusliku pärandi, O. W. Masingult saadud kirjad ja käsikirjad ning palju muud, Võib-olla ei oleks Rosenplänteri kirjavarast midagi säilinud, kui pärast tema surma poleks selle F. R. Faehlmanni initsiatiivil omandanud Õpetatud Eesti Selts (ÕES). Seltsi arhiivi koostisosana need siia jõudsidki. Aga ÕES-i arhiiv ise, mis pärast seltsi likvideerimist (1950) KM-sse deponeeriti, sisaldab veel arvukalt muidki meie kultuurilooa seotud käsikirjalisi materjale, muu seas Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetuse, nende kirju seltsi liikmetele ja mitmesuguseid käsikirju.¹

XIX sajandi teise poole avalike tegelaste kirjakogud (M. Veske, J. Jõgeveri jt omad) tõendavad, et nemadki olid üht-teist talletanud nii minevikust kui ka oma kaasajast. Eesti Kirjameeste Selts (EKMS), kus tegevuse kõrgeagadel organiseeriti rahvaluule korjamist, kogus käsikirjalist materjali üsna tagasihoidlikult. Kuid 1890-ndaist aastast on meil põhjust meenutada üht pikavurrulist ajakirjanikku, «Oleviku» toimetajat Ado Grenzsteini, kes oma asjad «suguvendadega» oli nii puntrasse ajanud, et ta sajandi algul paremaks pidas Eestimaa tolmujalgadelt raputada. Temast jäi maha kirjakogu — 18 mahukat kollase seljaga sinist köidet, mis tänini on olnud ajaloolaste ja paljude teiste uurijate huviobjektiks. Mis need köited kõik mahutavad, seda ei jõua üles lugeda, aga süstemaatiline kartoteek osakonnas on valmis igäühe uudishimu rahuldama.

Käesoleva sajandi algkümnendel tegelesid käsikirjaliste materjalide kogumisega kaks organisatsiooni: Eesti Rahva Muuseumi (ERM) Selts ja Eesti Kirjanduse Selts (EKS). Esimene tegi seda paralleelselt esemelise vanavara kogumisega. Siia jõuti koondada üle 300 mitmesuguse teose (suures osas tõlgete) käsikirja, nende hulgas väärtuslikum on C. R. Jakobsoni «Kolme isamaa kõne» tsenseeritud käsikiri. Ka väärib märkimist Koidula õemehe H. Rosenthali annetatud kirjakogu, mis sisaldab tema enda, Koidula ja Jannseni perekondlikku kirjavahetust, Koidula näidendite käsikirju jm.

Süstemaatilise kogumistöö algas 1907. a. asutatud Eesti Kirjanduse Seltsis. Tol ajal olid rahvusliku liikumise juhtivate tegelaste või nende järglaste valduses suured käsikirjalised kogud. Neid püüti seltsi koondada osalt annetuste, osalt ostu teel.

1911. a. ostis selts näit. kogu Kreutzwaldi materjale, mille hulgas leidis kirjavahetusi, «Alg-Kalevipoja» käsikiri, rahvalaulude üleskirjutusi jm. H. Rosenthal kinkis seltsile Koidula ja Kreutzwaldi kirjavahetuse, mille selts varsti trükkis toimetas. J. Bergmannilt saadi tema poolt kopeeritud Koidula luuletuste käsikiri ja näidendite käsikirju. Luuletuste originaale ei õnnestunud tol ajal ega hiljemgi pärijatelt välja kaubelda. Sugulaste käest hangiti J. Hurda, J. Köleri, M. Veske, J. Adamsoni, J. Jõgeveri, V. Reimani, Jakob Tamme jt. kirjakogud. Kõvaks pähklis kujunes C. R. Jakobsoni käsikirjaline pärand. Katsed A. Jürgensteini vahendusel Kurgjalt Jakobsoni materjale saada andsid peale lubaduste vähe tulemusi. Kogutud kirjavahetustest avaldati tähtsamaid ajakirjas «Eesti Kirjandus», millega näidati nende sisukust ja vajalikkust. Nõnda suutis selts õigel ajal päästa küllaltki tähtsa osa rahvusliku liikumise põhimaterjalidest.

EKS-s algas ka rahva suulise traditsiooni kogumine. See mõte teostati 1920-ndatel aastatel koos Akadeemilise Ajaloo Seltsiga üliõpilaste kaasabil. 10 a. jooksul käidi läbi enamik Eesti kihelkondi. Kogutud materjalid on stipendiaatide aruannete näol tänaseni uurijate poolt väga nõutavad.

¹ Likvideerimiskomisjon talitas asjatundmatult, kui ta ÕES-i tegevusarhiivi, mis tihedalt on seotud käsikirjalise, suunas riiklikku arhiivi, lõhkudes sellega aastakümnete jooksul orgaaniliselt kujunenud terviku. Pealegi, teiste mineviku kultuurilooliste seltside seda laadi arhiivid säilitatakse KM-s.

Et EKS-i käsikirjaliste materjalide kogu järjest kasvas ja et ka Eesti Rahva Muuseumil ja paaril akadeemilisel seltsil hakkasid kujunema eramaterjalidest käsikirjalised arhiivid, tekkis mõte need koondada iseseisvaks asutuseks, kus nii arhivaalide kogumine, korraldamine kui ka kasutamine oleksid otstarbekalt organiseeritud. Nii liitusidki EKS-ga Eesti Rahva Muuseum, Akadeemiline Ajaloo Selts (AKA) ja Akadeemiline Kirjandusühing (AKÜ) ühiseks aktsiooniks ning rajasid Eesti Kultuuriloolise Arhiivi (EKIA), mida hakkas juhtima nimetatud organisatsioonide esindajatest koosnev kolleegium Eesti Rahva Muuseumi juures. Kolleegium pidas oma esimese koosoleku 6. aprillil 1929. a., missugust tähtpäeva tulekski pidada EKIA asutamisaajaks.

EKIA rajamine ei tähendanud muidugi seda, et asutus üleöö oleks vajalikul tasemel funktsioneerima saanud hakata. Kõigepealt oli vaja, et organisatsioonid oma üleantavad materjalid kasutamiskorda seaksid. EKS-i arhiivi korraldajaks palkas selts ajaloolase Helmi Ottensoni (Kleisi), kes varem oli töötanud Riigi Keskarhiivis ja omas kogemusi dokumentaalsete materjalide korraldamise alal. Jaanuaris 1930 määrati ta EKIA koosseisuliseks töötajaks. Et vajalike summade puudumise tõttu EKIA juhataja koht esialgu täitmata jäi, langes põhiliselt just H. Kleisile arhiivitöö organiseerimine, kolleegiumi otsuste elluviimine ja jooksev asjaajamine. 1932. a. võeti ametisse veel teine ajaloolane Olga Männik, kelle tegevuseks kujunes peamiselt materjalide korraldamine.

Ligi seitse aastat töötas EKIA ilma koosseisulise juhatajata, viimase kohuseid täitis kolleegiumi juhataja. Kultuurkapital, millest EKIA tegevus sõltus, oli algul toetuse määramisega tagasihoidlik (umb. 1000 krooni aastas), kuid tänu kolleegiumi energilisele asjaajamisele ja EKIA headele töönäitajatele suurendati toetust aasta-aastalt (1940/41. tegevusaastaks määrati näit. 6000 krooni). Jaanuaris 1936 valiti EKIA juhatajaks ajaloolane mag. E. Blumfeldt. 1. maist (ametlikult 1. aprillist) asus juhataja kohale senine OES-i arhiivi korraldaja Mart Lepik. Niisiis kasvas EKIA koosseis 1930-ndate aastate teisel poolel 3 koosseisulise töötajani, korraldustöödel abistasid ajutised tööjõud. Üheks pakilisemaks ülesandeks kujunes käsikirjaliste materjalide kogumine.

Seda tööd alustati ja jätkati üsna suures ulatuses «paberlikult», s. o. avaldati üleskutseid ajalehtedes, pöörduti ringkirjadega või kirja teel vanemate kultuuritegelaste ja «teadjate» isikute poole, seda tehti korduvalt ja n.-ö. soliidse pealetükki-vusega. Seletati, põhjendati, koputati südamele, paluti materjale annetada või deponeerida, lubati isiklikult järele tulla, lubati «viimases hädas» isegi väikest tasu, kuigi ostusummasid oli üsna napilt. Üldse oli see üks omamoodi kultuurilooline kampaania, mis nüüd lahti läks.

Üha sagedamini hakkame ajakirjandusest leidma EKIA tegevust tutvustavaid kirjutisi ja tegevusaruandeid peamiselt Helmi Kleisi sulest. Üldsust informeeritakse uutest materjalidest, avaldatakse saatjaille ja andjaille tänu avalikult ja kirja teel. (Eks Jakob Hurda eeskuju õpetanud!) Mõne aja pärast võib kolleegium konstateerida «huvi ja arusaamise tõusu» EKIA püüete suhtes (1932). Ühtlasi hakatakse ajakirjanduses tutvustama konkreetseid näiteid laekunud arhivaalidest (kirju, haruldasi fotosid jm.). Samuti avaldatakse materjalide põhjal populariseerivaid kirjutisi minevikus tuntud isikute ja sündmuste kohta, nii et ajakirjanduse kaudu võib saada hea ülevaate EKIA tegevusest. Tänu «Vaba Maa» toimetusele jõudis arhiivi tagasi ka Märt Miti mälestuste suur «seiklushimuline käsikirj», nagu teda lehes nimetatakse. Juba 1914. aastal ERM-le annetatud käsikirj oli sealt hiljem teadmata kombel kaduma läinud.

Peale ajakirjanduse toimus EKIA tutvustamine ka kirjanduslike näituste ja raadiosaadete kaudu.

Säärase pideva enesetutvustamise tõttu sai EKIA nimi tuntuks ning usaldus tema vastu kasvas silmanähtavalt, ainult «Kurgja kindlus» püsis vaikumatu ning

tõrjus kõik avalikud ja kirjalikud pöördumised vaikimisega tagasi. Asi ähvardas võtta tõsise pöörde. Oli lähenemas C. R. Jakobsoni 100. sünnipäev (1941), mida kavatseti tähistada tema kirjade väljaandmisega. (Kummatigi on need veel praegu välja andmata!) Kuid arhiivis oli ainult üks mapp Jakobsoni materjale. Olu korra päästis stipendiaat L. Kulbin. 1938. aasta suvel sõitis ta Kurgjale, sattus sinna parajasti kõige kibedamal heinaajal, viskas kuue seljast ja asus naisperele appi heina tegema. Ju ta siis mõne aja pärast tasa-targu oma soovidega lagedale tuli. Igatahes sai ta Kurgjalt hulga kirju, fotosid jm. materjali, kuid «Sakala» arhiiv jäi ikka kuhugi kirstupõhja ja küllap veel muudki.

Samadel eesmärkidel Kurgjat külastanud Mart Lepik ei pääsenud «kindluse» väravast kaugemale. Selle loo kirjutaja, kes hiljem ka kunagi seda teed on käinud, pääses küll väravast sisse ja isegi häärberisse, kuid väga ebasoodsal momendil (oli viljavarumine). Sai siiski paar Jakobsoni fotot ja saatjaks Linda Jakobsoni mureliku pilgu Kurgja saatuse pärast. Tuleb mõista, enne kui rutata hukka mõistma Jakobsoni perekonna umbusku välismaailma vastu. Kõigel sel olid oma põhjused, kuid see oleks pikk jutt, mis siia ei mahu.

1930-ndate aastate lõpul avanes EKIA-l võimalus kirju, käsikirju, fotosid jms. koguma saata ka paar stipendiaati. L. Kulbin ajas peamiselt C. R. Jakobsoni jälgi Viljandi- ja Pärnumaal; Otto A. Webermann kogus mitmesuguste isikute (J. Lilienbach jt.) ja seltside tegevuse kohta andmeid peamiselt Virumaal. Mõningaid kultuuriloolisi materjale ja fotosid hankis EKIA-le üliõpilane Agu Põld, kes 1936. a. Helsingis viibides püüdis selgitada eestipoolsete kirjade leiukohti Soomes. Ka EKS ja AKÜ jätkasid mõnel määral kirjanduslike materjalide kogumist, mis järkjärgult EKIA-sse suunati.

Kokku võttes peab ütleva, et EKIA eesmärkide tutvustamisel ja kultuurilooliste materjalide kogumisel oli arhiivi kollektiiv silmapaistvalt ettevõtlik. Kuid märkimata ei saa jätta ka teotahelise kolleegiumi juhtivat osa. Kolleegiumis töötamine oli vabatahtlik kohustus ja seda võeti kui auasja ega peetud paljuks isiklikult käsi külge panna, kui see asjale kasuks tuli. Ja entusiasmi jätkus nii töötajatel kui ka kolleegiumi liikmetel.

Nii oli EKIA oma väikesele koosseisule ja nappidele ressurssidele vaatamata jõudnud sidemed luua kultuurihuviliste ringkondadega ja nende abil koguda ligi 24 000 s.-üksust, s. o. umb. 700 000 lehte rahva kultuurilugu valgustavaid materjale. Selle kaasavaraga astus ta 1940. a. novembris üle Kirjandusmuuseumi läve, kust temast sai muuseumi koosseisu kuuluv käsikirjade osakond.

Vana kaader koos uute juurdetulistega jätkas tööd nüüd juba KM-i perspektiive silmas pidades, mis tähendas lisaks endistele uusi ülesandeid — esijoones kirjandusnäituste korraldamist. Esimeseks pääsukeseks selles liinis oli Fr. R. Kreutzwaldi Memoriaalmuuseumi ekspositsioon Võrus, selle organiseeris KO juhataja R. Põldmäe peamiselt osakonna materjalide põhjal (näitus valmis 1941. a. juunis ja avati sõjalaupäeval).

Aga sõjavanker oli liikumas meie maa poole ja tema rataste raginat oli varsti kuulda Tartu tänavail. Juuli keskel 1941 lõi leegitsema Tiigi tänav ja selle ümbrus. Üöl vastu 13. juulit hävis KM-i hoone Õpetaja t. 3, kuhu olid paigutatud paar kuud tagasi saabunud «Päevalehe» ja Mattieseni trükikoja arhiivid ning spordientusiast T. Võimula annetatud spordiajaloo-alased materjalid. Õnneks olid need ka ainsad ohvrid, mida sõjajumal nõudis KO-lt.

Meeled-mõtted ärevil, ei hoitud osakonnas siiski käsi nõutult rüpes, vaid tegutseti võimaluste piirides edasi. Ei lakanud ka uute materjalide juurdetulek. Nende hankimisel oli muuseumi juhtkond eesotsas M. Lepiku ja R. Põldmäega endiselt või isegi rohkem aktiivsed.

Kuid siis sekkus KM-i saatusse fašistlik võim. Kirjandusmuuseum likvideeriti (9. X 1942) ja käsikirjade osakond liideti ülikooli raamatukoguga. Muuseumi

direktori kohustustest vabanenud Mart Lepik asus 1942. a. novembris järjekordselt arhiivi juhataja kohale.

Sõjaoht sundis mõtlema esijoones kogude säilitamisele. Väärtuslikumad neist (umb. 300 kasti) evakueeriti 1943. a. sügisel Elva lähedale Aru mõisa keldritesse, kus neid ligi aasta valvas ja tuulutas M. Lepik. Vähemväärtuslik materjal jäi senistesse hoidlatesse Helmi Kleisi valve alla. Okupatsioonivõimude poolt ülevõetud KM-i maja (Aia t. 42) kahel korrusel peremehetsesid saksa sõjaväelased. Nende haukuv kõne kostis läbi akende keldrikorrusele, kus nagu hiired oma paberite kallal sabistasid «põrandaalused» varadevalvurid. Kogude juurdekasv oli paaril viimasel sõja-aastal loomulikult juhuslik, kuid ei lakanud siiski päriselt.

Pärast fašistlikku okupatsiooni tuli kõigepealt mõelda varade tagasitoomisele, nende inventeerimisele ja osakonna töö korraldamisele taast funktsioneeriva Kirjandusmuuseumi koosseisus. See võttis aega oma paar aastat. Et muuseumi tolleaegne juhtkond esitas osakonnale näituste organiseerimise ja teadusliku töö tegemise nõuded, siis nihkus tagaplaanile materjalide kogumine ja korraldamine. Pealegi pidi selle tegevuse kogenud organiseerija M. Lepik KO tööst mõneks ajaks eemale jääma.

Kuidas kujunes lugu arhivaalide hankimise ja kogude juurdekasvuga pärast sõda? Loomulikult ei laabunud ka sõjale järgnenud aastail asi iseenesest. Uue ja vana ideoloogilisel võitlustandril oli vaja võita kahtlused ja umbusk, mis paljudel juhtudel viis isegi materjalide hävitamiseni. Appi tulid isiklikud kontaktid ja seda teed läksidki osakonna töötajad eesotsas Mart Lepikuga, kes 1951. aastal taas asus KO juhataja kohale (töötas sel kohal kuni 1963. aastani, millal pidi tervislikel põhjustel lahkuma).

Käis tema, käis nende ridade kirjutaja, käisid vahetevahel teisedki töötajad jälgi ajamas, ja päris tühjalt tuldi harva tagasi. Aga kellelgi meist polnud niisugust head nina materjalide avastamiseks, nagu oli Mart Lepikul. See viis ta näit. ühel heal päeval Tallinna vanakraamiturul kokku eidega, kelle korvis ta silmas paari vana raamatut. Küsimise peale kostis eit, et tal olevat kodus veel mingeid vanu kirju, mille alt lapsed on välja veerinud Kreutzwaldi nime. Teadagi kihvatas Mart Lepiku süda sees. Ja kui see naine veidikese aja pärast kodunt nende kirjadega tagasi tuli ja M. Lepik neile pilgu heitis, selgus, et tema ees on ajakirja «Inland» materjalid aastaist 1836—1843 — 45 kirja «Inlandi» toimetajale Fr. Bungele, nende hulgas 22 kirja Fr. R. Kreutzwaldilt. Ja veel oli seal tiheda gooti šriftiga täidetud lahtistest kokkumurtud lehtedest koosnev keeleteadlase F. J. Wiedemanni reisipäevik aastaist 1858—1887. Milline aare keeleteadlastele! Asjade päritolu kohta ei teadnud omanik midagi öelda.

Kõik säärased otsingud, kontaktide loomine ja endiste taastamine oli aega ja kannatust nõudev töö, millest järk-järgult kasvas välja usaldus EKIA järglase KO ja tema tegevuse vastu. Selleks aitasid kaasa ka eesti kirjanduse näitused Tartus ja Tallinnas, kus eksponeeriti arvukalt osakonna käsikirjalist ja pildimaterjali, aga samuti publikatsioonid (Kreutzwaldi album, kirjavahetused jm.).

Head tahet jätkus paljudel. Seda tõendab materjalide registreerimise raamat, millest nähtub, et viimase 25 aasta jooksul on laekunud hulgaliselt väärtuslikku allikmaterjali. Osa sellest täiendab juba olemasolevaid fonde, osa on aga päris uutlunukad. Pearõhk on viimastel aastakümnetel pandud XX saj. materjalide kogumisele, sest eelmine sajand on juba EKIA päevil ja varem üsna põhjalikult läbi kammitud. Erinevus võrreldes EKIA-ga on veel selles, et nüüd on kogumistöö koonduvad peamiselt kirjanduse ja sellega seotud alade ümber.

On laekunud suuri materjalikogusid, nagu näit. A. ja O. Kalda kogu, EKS-i asjaajamisarhiiv ja osa «Vanemuise» arhiivist (kuni 1917). Muuseumi on üle antud Tallinna fotograafide Parikaste negatiivide kogu, millest KO-s säilitamiseks on välja sorteeritud umb. 7000 negatiivi. 1960-ndail aastail omandas KM

raamatuajaloole olulise Viljandi kirjastajate-raamatukaupmeeste H. ja J. Leokese kirjakogu. Ka on KO-sse säilitamiseks antud loodusteadlase ja kultuuriloolase Gustav Vilbaste väga mitmepalgeline pärand, mis sisaldab umb. 1000 s.-üksust.

Rõõmustaval kombel on laekunud hulgaliselt kirju alates ühest, kahest ja lõpetades sadade, mõnikord isegi tuhandetega. Viimaseni küünivad näit. Fr. Tuglase ning A. ja O. Kalda kirjakogud. Sadade kirjade adressaatideks on olnud E. Hubel, B. Linde, O. Loorits, J. Smuul, P. Rummo jt. Lingvistid akad. P. Ariste ja dots. P. Nurmekund on viimastel aastatel usinasti osakonda varustanud kirjadega, mis peegeldavad nende suhteid paljude maade ja rahvaste teadlastega kuni Kaug-Idani ja Aafrikani välja.

Vähem on laekunud kirjanike ja kultuuritegelaste endi kirju. Siin ootab veel tohutu tööpõld, et leida adressaate ja välja selgitada kirjade säilivus. Paar aastat tagasi sai KO Paul Rummo vahendusel valguskoopiaste näol suure koguse tema poolt Soome Kirjanduse Seltsist ja Soome Riigiarhiivist hangitud omaaegseid eesti kirjanike ja kultuuritegelaste kirju.

1960-ndail aastail laekunud materjalide hulgas leidub ka mälestusi. Sisukamad ja mahukamad neist on A. Oengo-Juhandi «Eluraamatut lehitsedes», «Vikervärvilises koolitöös» jt.; E. Pareki mälestused (4 osa) kooli- ja ülikooliaegsest Tartust ja Tallinnast ning hilisemast elust Pärnus. Mitmest aspektist on huvipakkuvad ka J. Uustalu, M. Meose, H. Ollik-Parve, J. Palmi, E. Auliku jmt. kirjapanekud.

Suuresti üllatas meid, kui 1958. a. jõudsid keerulisi teid pidi muuseumi juba ammu hävinuks peetud L. Koidula luuletuste originaalkäsitõlked (Viljandist!), mille puudumist oli kurdetud aastakümneid. Ja siis tuli Kurgja talu panipaikadest päevavalgele C. R. Jakobsoni ajalehe «Sakala» hindamatu väärtusega arhiiv, mille C. R. Jakobsoni Talumuuseum 1958. a. KO-sse deponeeris. Ja omamoodi ime on küllap seegi, et meil on talletatud Juhan Liivi käsikirjaline pärand. Kuid selle eest oleme tänuvõlgelased kõigepealt Fr. Tuglasele. Kes võis seda arvata, et Eduard Vilde «ratsa hobuse seljas» kirjutatud «Mahtra sõja» 1. trüki käsikiri veel elus on! Võrdlemisi hea tervise juures purjetas see aastal 1960 Saaremaalt meie maale. Kellele öelda tänu selle säilimise eest? Võib-olla esihoones trükiiladujale, kes seda pärast ladumist paberikorvi ei visanud? Või mõnele «Teataja» toimetuse mehele? Aga tänusõnu väärivad küll ka selle viimased hoidjad Pilguse haiglas eesotsas dr. E. Pälliga, kes käsikirja KM-le üle andis. Omamoodi põnev saatuse on ka Gustav Maltsa mälestuste käsikirjal, mille esimest varianti omal ajal Vilde kasutas «Prohvet Maltsveti» kirjutamisel. Vilde käest läks see kaduma ja G. Malts kirjutas uue. See uus jõudis 1960. a. oktoobris Krimmist meie fondidesse. Kuidas ja kelle kaudu, sellest andis teada M. Lepik («Edasi» 30. X 1960).

Vahel võib avastus rõõmupuhanguga leos ka tusatundeid tekitada. 1953. a. ilmus M. Lepiku toimetusel Fr. R. Kreutzwaldi ja A. Schiefneri kirjavahetus. Mõni aeg pärast seda viis komandeerint M. Lepiku Leningradi TA arhiivi, kus ta tänu ühe vana arhivaari heale mälule võis veenduda, et seal leidub veel üle 40 Kreutzwaldi kirja Schiefnerile. Jah, alati ei satu õigel ajal jaole. Aga teisest küljest — õnn, et sattus kokku just selle keeli tundva daamiga.

Materjalide jälgede ajamine sarnaneb mõnes mõttes detektiiviga. Ta nõuab teadmisi, taktitunnet ja intuitsiooni. Ja seda viimast pole mitte kõigile antud. Mart Lepikul oli hea annus neist kõigist ja lisaks veel oskus vaikida, kui see asjale kasuks tuli. Mõnel puhul võis aga ladus jutuanne selles töös suureks abiks olla, nagu tõendab R. Põldmäe ja H. Siimiskeri kogumispraktika.

Peale isiklike kontaktide ja otsingute on viimase kümnendi jooksul organiseeritud ka kirjanduslikke ekspeditsioone. On käidud Saaremaal ja Põhja-Eestis, kirja on pandud rahvatraditsiooni ja kultuuriloolisi mälestusi.

Ühenduses «Eesti kirjanduse ajaloo» III köite koostamisega avaldati koos KKI-ga

1966. aastal ajakirjanduses üleskutse, milles oli üle 170 nime, kelle kohta paluti saata informatsiooni. See oli esimene säärane avalik pöördumine KO eksisteerimise ajaloos. Materjali saabus kahjuks vähe.

Osakonnas puuduvatest materjalidest on tellitud mikrofilme Tartu, Riia ja Leningradi arhiividest. KM-i oma laboratooriumis on mikrofilmitud ja kopeeritud hulgaliselt väljastpoolt laenatud fotosid ja käsikirju. On alustatud kirjanike esinemiste ja nende kohta käiva suulise traditsiooni jäädvustamist helilintidel. H. Siimiskeri organiseerimisel koostati 1964. a. montaaž «Kaameraga kirjanike juures», millel on jäädvustatud koduses miljões Fr. Tuglas, J. Semper, E. Krusten, J. Smuul jt.

Võime siis kokkuvõtteks öelda, et KO fondidesse on talletatud dokumentaalset materjali eesti kirjanduse ja kultuuriloo kõigi perioodide kohta alates XVII sajandist — vanemate tõlketeoste käsikirjadest kuni tänapäeva nõukogude kirjanduseni välja. Algallikate tiheduselt on esikohal XIX sajandi II pool ja uue sajandi algus, s. o. rahvusliku kultuuri ja kirjanduse sünni- ja kasvuaeg ning selle baasil tekkinud uus etapp eesti kultuuriloo. Ühtlasi on siin neid perioode illustreerivat pildimaterjali fotode ja kunstiteoste näol.

Ja arvudes — osakonnas on (seisuga 1. I 1970) 218 fondi, s. o. üle 56 000 säilitusüksuse k o r r a l d a t u d käsikirjalist materjali (umb. 1½ milj. lehte). Neist umbes kolmandik on kirjad. Fotokogu sisaldab samuti üle 56 000 foto ja negatiivi. Peale selle on umb. 36 000 s.-üksust (s. o. üle 1 milj. lehe) korraldamata käsikirjalist materjali ja umb. 15 000 korraldamata fotot ja negatiivi. Nagu siit selgub, on arhiivis hoitavate käsikirjaliste materjalide arv 30 aasta jooksul ligikaudu kolmekordistunud.

Ajakirjanduse veergudelt on nüüdsel ajal KO nime harva leida. Tema 40-ndast verstapostist, nagu ka viimasest Kreutzwaldi päeva konverentsistki, läks (ainult päevakava avaldades) mööda isegi kohalik ajaleht «Edasi».

Sellest ka mitmekordse tähtpäeva loo lõppu:

Üks murelik järelmärkus. Käsikirjade osakond elas 1969. aasta I poole kolimise tähe all. Fondid viidi enamikus üle uutesse hoidlatesse muuseumi juurdeehituse keldrikorrusel. Kui hoidlate uksi avades nägime kõigepealt uute, väärivineeriga kaetud kappide ridu, siis ringi liikudes võisime varsti märgata, et siin ollakse mures fondide tervise pärast. Keskküttega majade üldine häda — liigne kuivus kummitab siingi.

Arvestades muuseumis hoitavate materjalide unikaalsust ja meie kõigi vastutust nende säilimise eest, tuleks siiski tegutseda, enne kui on hilja. Kõige ratsionaalsem lahendus oleks töötajate arvates uus maja uute asjatundlikult projekteeritud hoidlatega muuseumi kõikide osakondade jaoks. Aastast aastasse vana paikamine ja ümbertegemine, materjalide edasi-tagasi ja ühest kohast teise tassimine ning töötajate närvikulu sealjuures läheb kallimaks kui uue hoone ehitamine. Pealegi nõuab üldsus õigustatult, et muuseum ka rahvale oma varadest midagi näitaks. Ta ei saa praegustes tingimustes seda teha ja tema esmajärguline ülesanne — alatine eesti kirjanduse ekspositsioon — jääb vaid tulevikuunistuseks.

Teadlasemüüt

usaja teaduse ajalugu on kirjutanud legende ja müüte nime ümber, mida kasutame peaaegu samal kombel märksõnadena nagu antiiksete jumalate omi. Einstein, Bohr, Vavilov, Oppenheimer — igäihel oma eriline sisu ja müütiline oreool. Nendesamade ja teiste nimedega suudame märkida puhta intellekti jõudu, teadlase südametunnistust, teadusemärterlust, vaimu ja võimu vähem austusväärset ühendust. Me mõistame pelga nimesümboli taga seisvat sisu üheti hästi nagu Pallas Athene, Demeteri või Paani nime puhul. Selle uusaegse paljuse taustal liigutab meid ometi vana müüdi­pärast lihtne lugu teadusemehest, kes ajutise nõrkuse lunastanud lausega: «Ta liigub siiski.» Selles müüdis on teadlane asjade tõelisse olusse tungija ning (teadusliku) tõe eest seisja olukorrast hoolimata, tõe otsija ning kaitsja oma inimlikus nõruses ning suuruses. Sellesse müüti on suletud teadlase kahepoolne olemus — tema mõistus ja moraal.

Kui võrd teadlase vastasmängija Loodus (kõige laiemas mõttes) on moraaliväliselt «aus», jääb teadus selle suhte piirides õigupoolest moraaltuks. Milline üks või teine avastus polekski, muutub see moraalselt mõõdetavaks, näiteks hukatuslikuks, inimkonnavaenulikuks, alles inimlikus rakenduses. Uurimisobjekt ei käsi iialgi negatiivseid katsetulemusi maha vaikida, andmeid laest võtta, kolleegi katseloomi salaja ära vahetada. Auahnus, edutaotlus, alaväärsustunne ja teised inimsuhete resp. teadlastevaheliste suhete peegeldusnähtused tingivad seda. Nõnda võib Rousseau kuulsat lauset — kõik on hea, mis tuleb Looduse rüpest, kõik rikutakse inimese kätes — kohaldada kõnealuses seoses.

«Liigub — ei liigu»-laadseid alternatiive kõlbelisel pinnal kerkib teadlase ette alatasa, ja vastamisel nagu ei tohiks olla teadlikku pisipettust ega suurt eksimist tõe vastu, tulusaid ega mahavaikitavaid tõdesid, — üheti öeldakse teadusest lahti. Jäägitu ausus peaks nagu kehtima kutse­eetika alusena igal teadusetegija tasemel, nii toorandmeid koondava abitöötaja, noore teaduri või nimeka teadlase tarvis. Teadlase-eetika on nähtavasti ka jagamatu «elukondlikuks» ja kutse-eetikaks. Kuidas kujutleda tõe teenrit, kes aususekohustuse koos töökitliga laboratooriumis varna riputab? Teaduslik varguski oleks nagu näppamine näpupoos, kuid kas see patt jääks kutse-eetika piirest väljapoole? Muidugi, kui võrd meid paneks imetlema vapper ja teadusliku ausameelsusega antud enesehinnang — intellektuaalne ja moraalne ühte­aegu —, väär­iks see minupärase vaprusemedalit. Tinglikku ja absurdi situatsiooni edasi arendades oletagem, et näiteks keegi teadlane (või kuidas?), võttes appi ametiseisundi, ülendab end võõra töö kaasautoriks. Üritaja suhtes, nagu öeldud, on asi selge. Ümberolijate ja töö tegija ees seisab «liigub — ei

liigu»-probleem. Kumba valida? Suhted ülemalseisjatega enam-vähem määravad ametialase edu, kaitsmisvõimalused, lõppkokkuvõttes enda ja perekonna — mis püha sõna! — heaolu. Mis see meisse puutub, õiendagu ise! Õelgu ja taunigu päris eemalseisja pealegi, et moraalne ükskõiksus on veel masendavam musta teo masendusest. Avalik ja aus seisukohavõtt tähendaks kodurahu ja hea äraolemise häirimist, ja niisuguseks hukkamõistetavaks rahurikkujaks võib kujuneda tõrges autor. See libahunt ei vääri kaasatundmistki mitte, segadusetekitaja niisugune! Ta peab alla neelama teadmise, et temalt eeldati nõusolevat vaikimist suure tõenäosusega, üsna endastmõistetavalt. Siis omalaadne sobing, mida vastaspool eeldas, vastutasuks edutamine, väliskomandeering või muud, olenevalt töö väärtusest; vastasel korral — karistuseks... Ei ole välistatud võimalus, et otsustama sunnitud on perekond, kasvavad lapsed, argument, mida mõnegi moraalse kompromissi õigustamiseks ette tuuakse. Lõpuks, et öelda «ta liigub siiski», peab asjaosaline enesekaitsja ebameeldivasse ossa asumata, hästi mõistes määrumise paratamatust rämpase asjaga kokkupuutel.

Eetilise otsustustarbe «liigub — ei liigu» seisukohalt ei ole esitatud näide erandlik, usutamatusse kalduvale situatsioonile vaatamata. Nagu teame, on isegi sellise absurdse küsimuse — kas käopoeg koorub käo või mõne teise linnu munast — vastamine nõudnud teadlaseausust ning mehisust, ja mitte «pimedal» keskajal. Nõndasiis, teised alternatiivid teistes olukordades nõuavad samalaadset valikut: kas tunnistada eksimust või otsida vale teesi püstihooldmiseks näilikke argumente? Kas hea läbisaamine või otsekoheus teaduslikus kriitikas? — Eetilise probleem püsib samana.

Ma kuulen tõsiteaduslikku nurinat: teame mehi vaieldamatute teaduslike saavutustega, kelle isiksus ja kõlbeline nägu on äbarad olnud. Teadus ja kõlblus, mh!, erinevad asjad, kuigi märgatavaid kokkupuutepunkte ei saa eitada... Ja lähteandmed, lähteandmed... Müüt müüdiks, olgu ta nii ilus kui tahes, teame ju küll, et neidsinatseid sõnu pole müüdikangelane iialgi lausunud. Väljamõeldis, müüt, mitte tege-likkus...

Tõe juurde jäädes ja tõsiolusid meenutades ei või vastuväidetele silmi sulgeda ega neid vääraks pöörata. Kuid siiski, ons teadlase-eetika midagi teadusliku romantika taolist, mis peab omal ajal maad andma asjalikkusele ja realismile? On ehk kaunis teadlasemüüt üldse iganenud ja kasutamiskõlbmatuks muutunud?

Erich Maria Remarque

25. septembril suri Šveitsis Porto Roncos (Asconas) 72-aastasena saksa kirjanik Erich Maria Remarque (ametliku nimega Remark). Neljakümne aasta eest oli Remarque Euroopa enim loetud kirjanik, kes saavutas seninähtamatu menu sõjaromaaniga «Läänerindel muutuset» (1929, e. k. 1929), millele lisandus veel teose linastuse menukus. Ka Remarque'i hilisem looming on rahvusvaheliselt tuntud.

Remarque sündis Osnabrückis (22. VI 1898) käsitöölise pojana. Ta kuulus sellesse saksa «kadunud sugupõlve», kes juba koolipingist kaevikutesse aeti. 1916. aastal mobiliseerituna viibis ta rindel sõja lõpuni, saades mitu korda haavata. Pääsenud küll hingega, ei leidnud aga noormeest niipea kindlat elatusala. Ta tegutses õpetajana ja väikekaupmehena, töötas üheksa aastat ajakirjanduses, olles viimaks Berliinis ilmuva «Sport im Bild» toimetaja. Hiljem elas välismaal, 1932. aastast Šveitsis. Hitlerlaste 1933. aasta raamatute põletamise akt tabas ka tema teoseid. 1938. a. võeti temalt Saksa kodakondsus. Järgmisel aastal asus Remarque New Yorki ja abiellus jõuka ameeriklannaga. Saanud 1947 USA kodakondsuse, elas ta vaheldumisi New Yorgis ja oma villas Porto Roncos.

Esimese maailmasõja tapatalgud leidsid juba sõja lõpuaastail ja ka järgmistel kajastust arvukates romaanides. Väga laialt tuntuks said näit. G. Duhameli «Märtrite elu» (1917, e. k. 1937) E. Hemingway «Jumalaga, relvad» (1929, e. k. 1937) kõnelemata H. Barbusse'i romaanidest «Tuli» (1916, e. k. 1937 ja 1954) ja «Selgus» (1919, e. k. 1961). Siiski varjutas kõikide vastuvõtu haarde-

ulatuse tollal täiesti tundmatu saksa autori sõjaromaan «Läänerindel muutuset» (pealkiri on pandud ajalehtedes ilmuvate peakorterite rindeteadete järgi). Remarque osutus kirjanikuks, kes tuli, nägi ja võitis. Tõsi küll, nagu autor ise on teatanud, oli ta varem avaldanud «halb seltskonna- ja spordiromaane», aga temalt on ilmunud ka selliseid asju nagu «Kunst segada nauditavaid napse». Esikteosena on arvestatav ikkagi «Läänerindel muutuset». Selles antud rindeelu kujutus pakkus miljonitele sõjas otseselt või kaudselt kannatanud inimestele ilustamata reportaaži sõja argipäevast; see oli ühtlasi mõjukas süüdistuskõne, mis oli arusaadav kõigis maades, kuigi siin kellegi üle kohut ei mõistetud. See tagaski teosele ülemaailmse kuulsuse, aga põhjustas ka kallaletunge. Nii oli ühel saksa kirjandusteadlasel alust nimetada Remarque'i oma aja kõige menukamaks, kõige loetavamaks (romaan ilmus poolteise aasta vältel 26 keelde tõlgituna 3,5 miljonis eksemplaris), kõige rohkem kiidetud ja kõige rohkem rünnatud autoriks. Kui ühelt poolt tunnustati teose võrratut tõepärasust, ülistati seda kui väärilist mälestusmärki tundmatutele sõduritele, siis saksa šovinistlikud ja militaristlikud ringkonnad süüdistasid autorit, et see on andnud ühekülgse ning seetõttu väära pildi ühe sugupõlve hävimisest sõjas ja maha kiskunud saksa sõduri kangelaslikkuse ning ülluse sära. Remarque ise on öelnud, et tema teos pole ei süüdistus ega pihtimus, vaid siin on püütud ainult jutustada sugupõlvest, kes sõjas hukkus, ka siis, kui pääses mürskude käest. Ja küllap seisnebki teose mõjukus selles erapooletuna tunduvas tõikade jutusta-

mises. «Läänerindel muutuseta» on lugu rindele jõudnud noorsõdurite, äsjaste õpetajate seminari õpilaste elust ja surmast. Keskne tegelane on üheksateistkümneaastane Paul Bäumer, kes mõtte-tult hukkab snaiperi kuulist just selle päeval, kui rindel oli kõik rahulik, nii et staabi teate järgi polnud midagi mainimisväärsset.

Saksa «kadunud sugupõlvele» on pühendatud veel romaanid «Tee tagasi» (1931) ja «Kolm kamraadi» (1937). Neist esimene, mis jätkab «Läänerindel muutuseta» süžeed, saavutas samuti menu (tõlkeid 24 keeles), kuid kaugeltki mitte võrdselt eelmisega. Selles on juttu Paul Bäumeri sõjakaaslastest, kes ei suutnud enam leida teed tagasi normaalsesse ellu. Ühest neist saab kaupmees, teine abiellub lihuniku tütreaga, kolmas hakkab pidama õllepoodi, keskest tegelasest saab õpetaja. Ent ta loobub üsna varsti, tundes, et ta ei kõlba noorte kasvatajaks. Tal puuduvad ideaalid, tal pole elus mingit eesmärki. Kõik nimetatud ainult veeteerivad, paar roodukaaslast lõpetavad elu enesetapuga, üks läheb hulluks. Sündmustik on paigutatud revolutsiooni aastaisse, kuid ülestõusuga ei lähe endised rindemehed kaasa, kuigi vihkavad rahulolevaid täis-sõõnud kodanlasi. Nemad jäävad sündmustest kõrvale, sest kirjanik ise ei tundnud kaasa revolutsioonilisele võitlusele.

«Kolm kamraadi» on kirjutatud juba paguluses. Sündmustiku taustaks on järeldsõjaaegsed parteiliste võitluste ja üldise tööpuuduse aastad. Kitsikutes tingimustes püüavad kolm endist rindemest ennast väikese töökoja abil vee peal hoida. Neid seovad sõjaaegne sõdurisõprus ja ühised elatumisraskused. Ei mingeid tulevikuperspektiive, ainult troostitu ühepäevaelu. Sellisel taustal areneb kaunis haprakoeline sündmustik. Üks kamraadidest (Lenz) huvitub küll ka poliitilisest võitlusest, mistõttu kaas-lased teda «viimaseks romantikuks» nimetavad (nii ütles enda kohta Heinrich Heine). Ta tapetakse juhuslikult ühel koosolekul reaktsiooniliste löömameeste poolt. Teine kamraadidest armub kopsu-

haigesse tütarlapsesse, kes peatselt sureb. Lühikesele õnnepaistele järgneb ränk kannatus niigi tühjas elus. Muidu jääb aga kõik meeste elurindel muutu-seta.

Emigratsiooni ajal haarab Remarque'i teemastik peamiselt pagulaste saatust ja inimeste kannatusi natsismi kannal. Suurem osa tema selle perioodi loominguist ilmub algselt inglise keeles. Varasem neist romaanidest on «Armasta oma ligimest» (1940), mille tegevus areneb 1937. aastal Kolmandast Riigist ja mujaltki põgenenud emigrantide hulgas. Nende kõigi osaks on ainult minevik ja habras, ohtudest rikas olevik. Selgusetu on, mis ootab ees, ent on kindel, et see saab olla ainult traagiline. Pagulasi ühendab «illegaalsuse seltsimehelikkus — peaaegu nagu roimareid». Romaanis kesksel kohal olev antifašist Josef Steiner, varem otsustusvõimeline teoinimene, kannab endas Esimese maailmasõja «kadunud sugupõlve» mürki. Kannatanud natside koonduslaagris alandusi ning piinamisi, ei tule tal aga mõtetki lülituda antifašistlikku võitlusele. Tal ei ole puudu ettevõtlikkusest ja julgusest, kui asi puudutab tema isiklikku elu. Trotsides ohtu, mis kaasneb Saksamaale minekuga, läheb ta siiski sinna, et viimast korda näha oma surevat naist. Naist näha tal õnnestub, ent ta langeb gestaapolaste kätte. Et vältida halvemat, kukutab ta end haigla neljanda korruse aknast alla, tõmmates kaasa pealekaebaja. Steineris virgub taas tahteinimene, kuid mitte poliitilistel motiividel, vaid ülimalt isiklikel: selle ajendab armastus abikaasa vastu. Aga sääraseid on kõik need Remarque'i pagulased. Nad pole võitlejad, vaid kannatajad. Tundub, et selline tuppe sulgumine nagu olekski ainuvõimalik ning ainuõige. Ilmselt oli võitlus natsismi vastu kirjaniku arvates lootusetu.

1946. aastal ilmus Ameerikas romaan «Võidukaar». Taas kõlas Remarque'i nimi rahvusvahelises ulatuses — teos sai tolle aasta bestselleriks. Menukuse üheks põhjuseks oli pärast sõda huvipunktis püsiv hitlerismi ohvrite teema,

muidugi ka teose kunstiline väärtus. Romaani sündmustik areneb 1938/39. aastal Pariisis, taas poliitiliste põgenike ringis. Peategelaseks on saksa günekoloog Ravic, kes on pääsenud koonduslaagrist, võtnud osa Hispaania kodusõjast ja pärast selle lõppu elab illegaalselt Pariisis, loobunud oma nimest ja kaotanud kutsedokumendid. Mitmelt maalt pärit emigrandid elavad Prantsuse pealinnas ebasoovitavate välismaalastena, alatise hirmus politsei ees, poolkaudu põrandaalustena, suutes end vaevu-vaevu hinges hoida. Ravic teeb kusagil kliinikus väga raskeid operatsioone võileivalise tasu eest. Muidu on ta elu sisutu — mittemidagitegemine, joomine, lisaks üks kibestusse hääbuv armulugu. Too arst on emigratsioonis muutunud passiivseks, ta vihkab küll natse, ent ainult kui tema isikliku elu hävitajaid. Perspektiivitus põhjustab pagulase piiritu pessimismi. Päästnud paljude patsientide elu, arutleb ta, kui mõttetu see on olnud: nad surevad ju niikuinii. Ainult korraks muutub Ravic taas aktiivseks. Ta kohtab juhuslikult tänaval SS-last, kes teda oli laagris piinanud. Mees on Pariisis ilmselt mingi eriülesandega. Oli ju sõja eelõhtu ja natsid organiseerisid viiendat kolonni. Kõhkluste järel tapab arst natsliku funktsionääri. Kuigi see on isiklik neim, on see objektiivselt antifašistlik akt. Aga Ravic ei hinda seda: üksiku väljalangemine ei mõjuta süsteemi. Peategelane langeb jälle passiivsusse. Puhkeb sõda ja ta laseb ennast politseil interneeritute laagrisse paigutada, tegemata vähimatki katset selle vältimiseks.

Esmatrükis ilmus ingliskeelsena ka Remarque'i järgmine teos, koonduslaagriromaan «Elusäde» (1952). Kui eelmistes teostes näidati natslust kauge taustana, siis romaanis «Elusäde» toimub tegevus barbaarsuse võimutsemise keskkonnas. Peategelaseks on endine redaktor Friedrich Koller, nüüd vahialune nr. 509. Ta viibib surmale määratud töövõimetute osakonnas, elusäde temas vaevalt vilgub veel. Siis ilmuvad laagrisse teated fašistliku rinde kokkuvarisemisest ja liitlasvägede lähenemi-

sest. Selle mõjul vang elavneb, talle meenub taas ta kunagine nimi ja ta lülitub salajasse vastupanu-organisatsiooni, saab endale ühe vähestest relvadest, mis vangid on osanud soetada. Ja kui laagrisse tungib SS-lastest jõuk, et vange veel viimasel hetkel maha tappa, surmab ta nende juhi. Langeb aga ka ise kuulist tabatuna. Kolleri näol on tegemist uut laadi tegelasega — piinatud mees virgub poliitiliseks võitlejaks. Ei ole oluline, mis ja kui palju ta suudab, vaid see, et ta leiab tee. Lisaks kuuleme, et vahialused hävitavad laagris SS-lastest võimu ja võitlevad endale kätte vabaduse.

Teise maailmasõja teemal on kirjutatud romaan «Aeg antud elada, aeg antud surra» (1954, e. k. 1959). Teos jaguneb kolme ossa: hitlerliku armee taganemine idarindel, elu purustatud tagalas ja veermahti lõplik hävimine punaväe hoopide all. Neis olukordades jälgib autor sõdurit Ludwig Graeberit, kes lootusetu taganemise ajal hakkab mõtlema sõjakoleeduste põhjuste ja põhjustajate üle. Ta hakkab taipama natsliku sõjaväe roimarikkust, ühtlasi üksiku sõduri, sealhulgas ka iseenda kaasvastutust kuritegude eest. Kokkuvariseva armee taganemise kirjeldus meenutab autori esikromaanis sõjapilte — mida muide märgib ka arvustus. Tagalaepisoodi helgestab noormehe ja ta lapsepõlvesõbratari armastus. Ent see õnn on vaid hetkeline, noormeest piinavad sõjasüü ja tuleviku väljavaatetuse vastamata küsimused. Pessimistlikult suhtub ta noore naise igatsusse last saada, sest laps võiks kasvada vastu samasugusele saatusele, nagu oli tema osaks. Graeber läheb rindele, olles veendunud, et hitlerismile tuleb vastu panna. Üldises laoses saab ta olla ainult kaasamineja. Viimase teona tapab ta siiski SS-lase, kes tuleb vangistatud partisan hukkama, kuid sealjuures langeb ta ise — teda tabab tema poolt vabastatud partisani kuul. Ootamatule lõpule on kriitika otsinud väga erinevalt tõlgendust. Selles on tahetud näha teenitud karistust süü kaasosalisele, kelleks oli iga hitlerliku sõjaväe sõdur, aga selles võib aval-

duda ka autori antibolševism, millest leidub tema teostes jälgi ka mujal.

Inflatsioonijastus (1923) paikneb «Musta obeliski» sündmustik. Pealkiri viitab mõnede tegelaste töötamisele hauakivide äris. Romaanis on konstateeritud jälgi autori enda kogemustest neil aastail, mida ta iseloomustab kui aega, mil «lootus veel nagu lipp meie kohal lehvib ja mil me veel uskusime sellistesse kahtlastesse asjadesse nagu inimlikkus, õiglus ja sallivus — ja ka sellesse, et maailmasõda peaks andma piisava õpetuse ühele sugupõlvele». Teos on väga lähedane «Kolmele kamraadile». Ka siin on tegemist ainult vee peal püsimisega — mõned tegelased seda ei suuda ja lähevad vabaturma —, erinevalt eelmisest aga otsitakse vastuseid küsimustele, tingimuste ja sotsiaalsete vahekordade põhjustele jne. Ka nende probleemide tõstatamine on Remarque'i loomingus uudne.

Mainida tuleb veel emigratsiooni-romaanid «Lissaboni öö» (1962, e. k. 1964). Teoses on esitatud antifaašist Schwarzi saatuselugu. Too kunagi energiline mees on pääsenud natside haardest, ülima ettevõtlikkusega toonud Saksamaalt välja ka oma naise ja on valmis lahkuma Ameerikasse, äärmise raskusega hangitud laevapiletidki on tal juba ole-

mas. Ent parandamatult haige naine läheb vabaturma ja mehel ei ole põgenemiseks enam mõtet. Ta loovutab piletid juhuslikult kohatud emigrandile, kes on ahastuses, et ei saa päästvale laevale. Ta ise astub prantsuse võõrleegioni. Mitte enda elu pikendamiseks, sest seda ta ei vaja, vaid et ühe võrra suurendada võitlejate arvu. Kriitika on väitnud, et «Lissaboni öös» korduvad üksnes autori varasemate teoste elemendid ja motiivid. Ent romaan kuulub nii ideoloogiliselt kui ka kunstiliselt tasemelt kirjaniku loomingu paremikku.

Remarque oli autor, keda ei veedelnud püüde luua igavesi väärtusi ja kes ei teinud küsimust oma romaanide ideoloogilisest kaalukusest. Ta jutustas vabalt, puhuti ajakirjandusliku reportaaži stiilis, arendades pingsate episoodide kaudu oma teoste faabulat inimsaatus-test meie murrangulise ajastu oludes. Ta ei uskunud reaktsioonivastaste kollektiivsesse jõusse, tema pessimistlik eluvaade ilmneb ta kõikide tegelaste käekäigu kujundamises. Ent tema teoste häälestust kannab kustumatu viha barbaarsuse, totra šovinismi ja kõikide inimeste vabadust piiravate jõudude vastu. See käib punase niidina läbi tema teoste ja annab sotsiaalset kaalu tolle asotsiaalse eluvaatega autori loomingu-
gule.

Hando Runneli avalikest lauludest

Hando Runnel: «Avalikud laulud».
«Perioodika», Tallinn, 1970. 78 lk.

Mis on saanud vaikselt sisemaalasest, keda võis pista panteoni kui linnastunud Eestimaa viimast külapoeti ja kelle üksiktalupoja-tõsiduse ja kolhoosniku-praktitsismi pikendatud varjuga sai suure häda korral äiata pealinna ja ülikoolilinna elukaugetele kohvikuharitlastele? Runnel on kujunenud tasapisi, aga ometi ei tunne teda järsku äragi. Käepäraseks mängusoldatiks ühessegi partiisse enam teda sobitada ei saaks. On oma teed läinud.

Ta on hoiakuilt tegelikult vähe muutunud, kuid nähtuste ring, kus liigub, on kõvasti avardunud. Runneli vaateväljas on nüüd kogu ühiskonna elupäev, seejuures mitte üksikute värvikate sündmuste, vaid tervete tendentside kaupa. See on sotsiaalse kaastunde luule, osavõtuluule. Koolis õpitud klassikuist võiks selle poolest võrdlusena kõne alla tulla Sütiste ja Nekrassov, kuid needki analoogiad ei kanna. Esimene eraldab end oma tundmuste põhjendajast ning objektist, häbeneb oma päritolu samavõrd kui seda tunnustab, vabandades järjest oma irdumist; teine tahab süüdistada ja teab ka, keda ja mille eest. Runnel kuulub ise sellesse, mida vaatleb, ja pole tunda, et ta kedagi-midagi väljaspool asuvat hea eest kiita, halva pärast süüdistada otstarbekaks peaks või seda üldse tahaks. Üht seestpoolt vaadeldavat elukonda enam-vähem suletuks pidades võib sotsiaalsest osavõtiikkusest hõlpsasti saada

märatsev enesehaletsus, üks suur kollektiivne eneserahuldus poeedi sümbolse käe läbi, ja seegi võimalus poleks ju paha, kui mõni autor ta enda teha võtaks. Kuid Runneli tee on teine. Ta eluvaateline baas säätstab teda umbesest ekstaasist ja agooniast. «Avalikes lauludes» saab see eluvaade tal esimest korda ka otsese, programmilise sõnastuse — asjaolu, milles võib näha autori endas selgusele jõudmist, uue ringi algust. Lugegem avaluuletust, või ka «Veskit mäe peal». Runnel võtab oma vaadeldavaile nähtustele, ise kaasa arvatud, olematuse tausta, absoluutse kaduvuse tausta, milles ka traagika kaob ja traagika naeruväärsuski kaob — ja see võimaldab talle rahu ja oskuse ajalike nähtuste ja väikeste võitluste maailmas mitte alt ära hüpata. See võimaldab tal tajuda asju, mida üksteisest paremaks peame, millest hierarhiad loome, omavahel võrdseina, näilise perspektiivist rikkumatuina, omavahelises tingituses: taju, milles on vabaduse algus. See annab talle ka mingi meie kirjanduses ainulaadse hoolimatuse, tige-dusest vaba künismi, lahtise käe kirjutada lorilaule surmtõsistel ajedel. Marju Lauristin («Noorus» nr. 6) tõdeb, et «meie kodustes oludes... valiku-probleem seatakse kahtluse alla veel enne, kui üritatakse valikut ette võtta» ja et «kui valitaksegi, siis tavaliselt ainult «jaa» või «ei» vahel tavakohasel mõtlemisskaalal, sõandamata eitada

skaalat ennast». Runneli puhul, arvan, võib leida just seda söakust, mida Lauristin otsib. Siin võiks näha omamoodi iseseisvat paralleeli «orientaalse orientatsiooni» tekkele, ida mõtteviisi õppimisele ja levile. Tundub, et Runnelil on see keset tandrit püsiva rahu seisund kindlamini veres kui dharmaa-sjus küll teadjamatel meestel, nagu Kaplinski või Masingul, kelle luulest ikka kumavad läbi õhtumaiselt rahuldamatud lootused ja hajutamata hirmud; — ilma et selle arvamusega oleks tahetud Runnelit teiste või teisi Runneli vastu välja mängida.

Kunagi oli meil ärkamisaeg oma veidra luulega, mis oskas ühekorraga olla olekult abstraktseimalt pateetiline ja tagamõttelt demagoogiani küündivalt praktiline. Ja kunagi hiljem oli esteetilise kultuuri ühesuunalise süvenemise aeg, kus luule oli luule ja luule oli ilu ja väikegi ilu usuti mahutavat kõike, kuigi ta seda kõike heal juhul, uskuja suure usu korral, ainult asendas. Kuskiilt seal vahepealt ja oma aukivi tagant paistab ajuti Juhan Liivi jäljendamatu, hajuv vari. Runnel on meie nende kaasaegsete hulgas, kes püüavad seda kahe narruse vahelist elukõlblikku Juhan-Liivi-maad uuesti saavutada. Luulearvustuse käibesõnavaragi reedab, et me sellel alal veel õieti elada ei oska — me mõistame sotsiaalse temaatika all agitatsiooni või kriitikat, me läheme ülepäeva kord formaalse meistreluse, kord teeseldud julguse, kord tarkuse, kord lihtsuse õnge, me otsime lüürikas puhkust ebalüürilise igapäeva eest (aga kus küll siis lüürikast puhata? ...).

Viimases luuleülevaates («Looming» nr. 5) esitab Runnel seisukoha, et rõhuline värsisüsteem, mille poole tema väite kohaselt Juhan Liiv kõige loomulikumat väljendust tahtes vaistlikult liikus, võibki olla uusaegsele (regivärsijärgsele) eesti keelele senituntuist vastavam. Käies mööda adekvaatse tehnika otsimise jälgi Runneli enda raamatus, leiame katseid ka sedasama süsteemi nagu muuseas siin-seal lõhkuda; — seda esialgu silmapaari vahele

jäävat võtet võiks pidada Runneli poolt radikaalsemaks eksperimendiks kui ta katseid (piisavalt edukaid) viljelda liigendamata vabavärssi või piltluulet. Võib-olla on selle taga soov Liivi saavutatut proovile panna. Võib-olla püüd pääseda selle värsisüsteemi raadio-rahvalike laulude saagiks langenud jenka-ladususest, tahtlike rütmitõrgete läbi meelde tuletades, et siiski-siiski, siin pole tegemist laulukestega, vaid tõsise lugemisega. Võib-olla tahe vältida loitsiva monotoonsuse maneeeri. Nii või naa, kuid sellegi võttega ei pinguta Runnel üle, ei kipu neist kõrvalhüpetest uut ranget süsteemi ehitama, nagu talle üldse on mistahes pinguldatus peaaegu et päris võõras. See väärib erilist tunnustust kui teatav haruldus, sest kuigi on nähtav, et loomulikku olekut pingutusega kätte ei saa, on just see üks sagedamaid eksikatsesid nii luules kui muus elus. Et tee tööd ja näe vaeva, küll siis... Nii jah, aga edasi — keda aitab üks vaevatud armastus? Ainult lõdval löögil on jõudu. Liiga palju on sundtööd tehtud ja tühja vaeva nähtud, et näha mõttes selle õilistavast toimest — mõtte siirust ja otstarvet eitamata — suurt muud kui eneseõigustust. «Kust see jõud — armastage?» võtabki Runnel küsida.

Mõned võõrkehad siiski on selleski raamatus. On üks toon, mis Runnelile ei istu. Mõtisklus istub, istub eeleogia, sobib objektiivne olupilt, sobib kurjus, sobib soojus, sobib ka helge meeoleolu ja tobe nali. Ei sobi ood, oratoorium, prohvetus. Seepärast mõjub raamatus võõralt laulupeokantaadi tekst, pealegi punkti kohal. Süü võib olla autori eel-pool eritletud eluvaatel, tema kalduvusel näha asju määratul taustal, olematuse vaatepunktist, mis võtab talt peale traagika ära ka ülevuse, võtab võimaluse iseenda ees piinlikkust tundmata pidulikul toonil väärtustada ajalist kestvust, olgu selleks kestvuseks siis isegi mitusada või mitu tuhat aastat taha- ja ettepoole (veski-luuletuses seevastu on igavikki, «igavus», koos ajaga ühes ja sessamas veskikolus) ning selleks kestjaks omaenese kodu ja

keel. Teksti poeetilist usutavust kisub omalt poolt alla küll ka see tekstiväline kiskur, et igasuiselt uuendatav pidevusprohvetlus on muutunud end automaatselt taastootvaks, niisiis odavnevak (viinahinna tõusu kiuste) standardisaaduseks. Paar lehekülge eespool «Oktoobrimõtted» oma küpse konstateerivusega on tükk teist asja ega vajakski juhuslikke käibearhaisme ja inversioone kaalukust lisama. Suurt uut ei ütle küll seegi, jätab lugeja hooliks — küll see ise teab.

Ka «intellektuaalne hoomerdamine» on Runneli hingele ikka nii kauge, et selle parodeerimise kukub tal magedalt välja («Karneval»). Või on põhjuseks siis, ühinedes Lahe kuulutatud tõega, parodeeritava nähtuse enda magedus. Nii või teisiti, kõigest raamatus puudutatud praktika ja psüühika (ütlemele nüüd vana armsa sõnaga) «kitsaskohtadest» on see ainus, mille puhul pole autoril korda läinud tabada nähtust tema seostes, tema olemasolu omamoodi põhjendatuses.

Võõrad kehad võõrasteks kehadeks, üldiselt raamat on tervik. Kui püüda nüüd lõpuks sellest tervikust välja valida mõned osad, mis ka naabruse toeta eriti meeldisid, s. o. meelde jäid, siis allakirjutanu nimetaks — mälu järgi — selliseid luuletusi nagu «Töölt», «Loomuhkete sarvedega», «Igapäevane naine», «Nutikas lutikas», «Hääve», seda, kus hing oli väljas, himu läind, seda, kus kõrts kuulab nagu ühishaud (kuskilt teisest luuletusest jäi ka sama kujund meelde), «Kodusõda», «Sõdurlik», seda, kus rahad rusikas, tobid laetud, silmad sirmiga kinni kaetud, seda, kus tüki tusedat taid variserlikult valin, seda, kus võtan aia alla istet, tundes hinges tuspistet, seda, kus vaikne kena inimene valjusti vabandab. Lisaks veel mõnd pealkirja («Koksi, koksi, pojuke», «Liiga väikene mure»), mõnd riimi, mõnd tihedat kohta, salmi või rearühma pikemates asjades, mõnesid puante... Küllalt pikk nimekirja.

P.-E. Rummo

Arutlusi ühe vene-eesti autori raamatu puhul

A. Метс: «Осенние прогулки». Стихи.
«Ээсти Раамат». Таллин, 1970. 62 lk.

Arvo Metsa viimane eestikeelne luuletus ilmus «Loomingus» nr. 6 1965. aastal.

Siin see on:

Inimese elu on lõppenud.
Vaiksel puhkab ta kirstus
lilledemeres,
näol läbipaistev loor.

Poeetid on uhked.
Nad jätaivad nime.
Aga neid, kes trükivad,
ei teata.
Neid, kes ehitavad majad,
ei teata.

Kuidas võtta kokku,
milleks sa elasid?
Kuskil peitub mingi mõte,
mida filosoofid ei tea.
Olla maast ja mullast.
Vahepeal naeratada.
Teha tööd.
Abielluda ja sünnitada lapsi.
Saata neid kirjadena tulevikku.
Ja muutuda jälle mullaks.
Elus on mingi visa mõte,
mida minagi otsin.

Arvo Mets on Eestimaalt ära olnud nüüd juba oma 12 aastat, ta on lõpetanud kaks instituuti. Bibliograafia Instituudi Leningradis ja A. M. Gorki nime-

lise Kirjanduseinstituudi Moskvas. Vahepeal on ta töötanud ühes ja teises kohas Vene Föderatsioonis ning ka tulevik näib tal olevat seotud Venemaa-ga.

Arvo Metsa luule on tõsine ja mõtte-rikas ning kutsub arutlema.

Siin ongi mõned arutluste-otsad.

Näib, nagu kannataksid kõik inimesed mingisuguse alaväärsuskompleksi all. Võib-olla tuleb see teadmisesest, et kuningas olla ei saa, et tegudel ja soovidel on piirid, et kõik muu looduses on nii lihtne ja rahulik, et ajab vihale — mis omakorda sunnib dünamiidiga õhku laskma kotkapesi, tallama kotkapoegi, reostama veekogusid, koguma mammonat, põletama tuleriitadel proh-veteid (et neid hiljem eeskujuks seada), olema sadistid või fašistid...

Loetleksin veel kord need oletatavad põhjused: kui kuningas olla ei saa, siis võib olla vähemalt poeet, sest poeesia — see on kuningriik ja poeet — kuningas. Muidugi on poeet see kõige vaesem kuningas, tema ainuke rikkus on tunded, aga tunded, nagu teada, pole rikkus, vaid praktilisele inimesele tülinaks. Tunded tahavad areneda ja liikuda ise-vooluted, kuid kaasaegses tsiviliseeritud, urbaniseeritud ja tehnokratiseeritud maailmas on igasugusel isevoolul raske. Tunnete liikumine on ehk ainuke igavene jõumasin, ka luule ainenä. Kõik inimesed seisavad õnnejärjekorras, selline on Arvo Metsa üldistus.

Ja isevooludelgi tuleb millalgi lõpp. Nad puutuvad järsku kokku praktilise eluga, nende tunnete energia voolab ja peabki valguma praktilise elu koridoridesse; roketest soovidest tuleb välja valida üksnes mõned, et need tegudeks teha: ülejäänud jäävad niisama soovideks, niisama südamevaluks, et paremal juhul anda luulele ainet või pimesilmi pettunut viia linnupesi rüüstama, sest lindude elus näib nende jaoks olevat kõik liiga hästi ja nende soovide- tegude vahel on ideaalne suhe. Aga kui poleks seda praktilist elu, kui inimene elaks oma hüvade tunnetega ainult len- neldes ja tunneldes, kui tal oleks vaat-

lemiseks maa või taeva silmad, kui tal poleks vaja süüa, juua, tööl käia — siis oleks hea! — Vaevalt et kellelgi tuleks pähe sellest kas või unistada. Kes tahaks niisugust distantse enese ja muu vahele!

Ja see, kes seda tahab, peab küllap kõike, mis teda looduse näol ümbritseb, väga täiuslikuks ja väga vajalikuks. Võib-olla vajalikumakski, kui iseenese elu suurte majade vahel, kus poeet käib sageli ringi nagu marslane: «Majad, trammid. / Poed, kastrulid. / Käin nende seas, / nagu marsielanik / tundmatu tsivilisatsiooni / mälestiste vahel, / mis on ülepeakaela üles löödud / primaarse- te tarviduste tarvis...»; «Minu mõtted / on Andromeeda udukogus. / Aga tegeli- kult / seisan siin / leiba oodates...»

Luuletajat huvitab, mis on tõeline elu ja kuidas avaldub kaasaja inimese suhtumine elusse. Kui inimene ütleb, et ta on elust tüdinud, siis küllap on ta tõeliselt tüdinud ainult elu puudulikkusest või puudustest. Kas ei paista, et tõelist elu elatakse nagu ainult siis, kui süüakse, kui süüa tehakse, pestakse, magatakse, armastatakse. Tehakse kõike seda, mis pole kohustus, vaid vajadus. Kas elu on ainult see, mis pakub naudingut, või see, milleta ei saa eksis- teerida?

Tihti näib, et inimesed ei ela tõelist elu, vaid pigem mingit teist või kõrval- elu, nende kired ja huvid pole naturaalsed. Vist on iga inimese elus piir, mil- leni ollakse mingil määral laps (ka vanemas eas), ollakse veel hea ja aus ja naiivne ning aina arenetakse ei tea mis- suguses suunas. Selle ajani tuntakse rõõmu üksnes olemisest ja elamisest, hinge väärtused on veel ammendamata, kaotatud pole veel midagi. Inimene võib veel olla jonnakas ja tal on alati õigus, ükskõik milliseid vigu ta ei teeks. Selle piirini on inimene veel sõltumatu, ehtne, perspektiivikas, uus ja heagi. Mõjud ei mõjusta veel, kaasinimesed ei häiri, võõrad põhimõtted ei pressi peale, eksim- ine ei too kaasa tagasipöördumatut valele teele jäämist.

Millalgi see piir ületatakse ja tun- takse, et enam pole midagi parata, muu-

tus on toimunud, põhjused on teada, kuid ikkagi on juba millekski hilja! Kui kirjanik seda mõistab teistes või endas — pole kuigi magus. Võib-olla teha asi heaks oma loomingus? Ja võib-olla nüüd algab ka see igavene heakstege mine või vana elu unustamine (teadlik või mitteteadlik), algab see lisa- ehk kõrvalelu (tehiselu), sest tõeline on möödas. Nüüd võib sukelduda paberlikesse asjaajamistesse, esemete, hindade, võrdluste, kadestamiste, ületrumpamiste maailma, tõelise elu näilisusse, näilise elu tõelisusse, kusjuures tempo on üleskrutud ja aeg jookseb halastamatult.

Aga võib-olla on olemas tagasitee?

See ongi üks kirjanduse igavesi teemasid, mida käsitledes kirjanik ise tahab puhastust leida ja mille kaudu lugejagi tahab end puhastada. See on see hiline eneseeparandus, elupohmelus, millele paljudel juhtudel vastust ei leitagi, nii kahju kui sellest ka pole. Inimene avastab endas halva, mis on talle üllatuste üllatus, kuid halb tunneb end inimeses hästi ja annab tunda, et ta on juba ammu kohal olnud, — inimesele näib, et halb oli kohal juba enne piiri ületamist. Nii see siiski polnud. Ilmselt on iga inimese jaoks olemas üks oma mõte, ja inimene on selle siis kätte leidnud (või see mõte selle inimese), kui tunneb kindlust (enesekindlust) käitumises ja elamises selle mõtte kaudu. Järelikult — mõte hõlmab enesekindluse, enesekaitse ja eneseõigustuse. Kuid on tagasiviivaid mõtteid ja edasiviivaid mõtteid.

Tsiteerigem siin A. H. Tammsaaret:

«Inimesel on kaks vägevast vaenlast: tema omad maised nõrkused ja ümbritsevad olnud. Kogu eluea peab ta nendega heitlema, kui tal on ükskõik missugune eesmärk unistuste sinetavas kauguses.»

*

Arvo Mets on ilmselt võlutud kogu olemasoleva loomulikkusest Laozi vaimus.

Kõige olemasoleva all mõistab ta loodust, tundeid (isevoolus liikuvaid) mõtteid (edasiviivaid), eluprotsessi ennast.

Ja inimene allubki (s. o. peaks alluma) sellele loomulikkusele; ainult nii

saab tema elu olla tõeline. Kuid ühel või teisel põhjusel väljub ta loomulikkuse seaduse alluvusest, ja poeetki väljub, ent see on väike draama.

Nii et jällegi küsimus: kuidas elada? Väljumis- või väljastamisjõud on nii tugevad, et väikene poeet ei saa siin kuidagi rinda vastu, kui ta on «... armunud / lihtsate asjade ilusse / mis tasa põlevad / nagu pihlapuu / sügiseses aias»; või kui ta kaob «kevades / rahvamassis / loikudes / taevasinas. / Ärge otsige / Mul on nii hea...»; või kui teda on «kerge haavata / bajaani heliga / kollastunud lehe sakkidega»; või kui ta räägib, «magus / on muutuda udu-suleks... «Muutuda kergeks, nagu kirjutamata luuletus»; või kui «keegi ket-rab / kassipoja sees. / Nurr-nurr, nurr-nurr, / vahel tukastab, / vaatab aknasse. / Ja lumehelbed langevad.»

Kuid veel kord naudingutest. On tekkinud tendents kõigest naudingut otsida ja leida. Ei nähta nagu, et elus võiks olla ka kannatusi, muresid, väsitavat tööd, kitsikusi ja arusaamatusi... Iga asja tehakse nagu eeskätt naudingu pärast.

Nii on loomulikkus väga suhteline ja mitmetpidi võib ta olla ka nauding...

Kuid üks elu «loomulikkuse» või «jää iseendaks» all mõeldakse paljutki. Üks seisukoht — imelik öelda —, on niisugune, et mida rikkam on inimene, seda loomulikumat elu saab ta elada; seda laiemalt on talle lahti naudingute tee, seda enam saab ta rahuldada oma nõudmisi ja vajadusi; rikkuses on võimalusi ja võimu! Mõeldud on materiaalist vara. Hinge rikkus annaks ka kõik eespool loetletu, kui temaga kaasneks rohkem kindlust või enesekindlust. Enesekindluse puudumine tühistab hinge rikkuse. Hinge rikkus ja materiaalne rikkus on tavaliselt vastuolus. Materiaalse rikkuse seisukohalt on need inimesed, kes õnnest unistavad või õnne ihkavad, lihtsalt kerglased. Arvatavasti on õnn ikkagi kannatustes, nende teadlikus trotsimises.

Arvo Mets, kes näeb, vaatleb ja haarab paljutki natuke teisiti, eesti kirjan-

duse seisukohalt mõneti mittetraditsiooniliselt, on koguni vene keeles kirjutama hakanud. Ja seda täiesti normaalse eesti keele oskuse juures. Tema tahab vallutada teemasid ja auditooriume.

Tema raamatu lõpus on mõned tõlked eesti keelest (J. Kaplinski, P.-E. Rummo), kas ei võiks neis paista julgustav perspektiiv eesti-vene tõlkesuhete jaoks.

J. Kruusvall

Aleksei Müürisepp

Vabariigi kirjandus- ja kunstitöötajad avaldavad sügavat kurbust teeneka ja lugupeetud partei- ning riigitegelase, NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe asetäitja, Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe Aleksei Müüriseppa surma puhul ja jagavad

siiralt lahkunu perekonna ning omaste leina.

EESTI NSV KIRJANIKE LIIT
EESTI NSV KUNSTNIKE LIIT
EESTI NSV HELILOOJATE LIIT
EESTI KINEMATOGRAFISTIDE LIIT
EESTI NSV TEATRIÜHING

Kroonika

29. septembril pidas kirjanike parteiorganisatsioon oma üldkoosoleku, kus arutati NLKP XXIV kongressiks ettevalmistamise küsimusi. Ühtlasi võeti kõne alla vabariigi kirjanike järjekordse kongressi kokkukutsumine. Sissejuhatavas sõnavõtus pühendas V. Gross peatähelepanu kirjanike esinemistele ajakirjanduses.

Läbirääkimiste käigus peeti vajalikuks neid sündmusi tähistavate rubriikide avamist ajalehes «Sirp ja Vasar» ning ajakirjades «Looming» ja «Keel ja Kirjandus», otsiti võimalusi kirjanike organisatsiooni puutuvate teatmeteoste koostamiseks ning tehti ettepanekuid kirjanike kongressi üksikasjade kohta.

Otsustati ENSV Kirjanike Liidu VI kongress korraldada aprillis 1971.

Sõna võtsid V. Beekman, P. Kuusberg, N. Andresen, U. Laht, J. Smuul, V. Ilus, E. Hiir, A. Tamm, E. Lõbu ja A. Hint.

*

27. oktoobril oli ENSV Kirjanike Liidu partei-algorganisatsiooni aruandlus-valimiskoosolek. Aruande esitas büroo sekretär V. Gross, sõna võtsid R. Rimmel, M. Talvest, E. Maasik, N. Andresen, A. Hint, A. Tamm, M. Laosson, V. Ilus, V. Beekman ja O. Utt. Uue büroo sekretäriks sai taas V. Gross, liikmed on P. Kuusberg, M. Laosson, U. Laht, E. Vetemaa ja I. Viiding.

Voldemar Panso — juubilar

30. novembril saab Voldemar Panso 50-aastaseks. Sellepärast siin sissejuhatuseks biograafilisi pidepunkte:

1938. a. lõpetas Panso Nõmme keskkooli, 1941. a. Tallinna Konservatooriumi lavakunstikooli, 1955. a. Moskva A. V. Lunatšarski nim. Teatrikunstiinstituudi režii alal. Kandidaadväitekirja kaitses ta 1965. a. ja töötab 1957. a. alates Tallinna Riikliku Konservatooriumi lavakunstikateedri juhatajana. Aastatel 1964—1970 oli Panso Tallinna Riikliku Noorsooteatri peanäitejuhiks, käesoleva aasta juulikuus asus ta V. Kingissepa nim. TRA Draamateatri peanäitejuhi kohale. Teatri kunstiloomingulise, peda-

googilise ja teadusliku töö kõrval on V. Pansol mitmeid eriharrastusi, mis ikka osutuvad kas kunstiks või äärmisel juhul mõneks muuks maailma avastamise viisiks.

Oma viiekümnendat sünnipäeva pühitseb V. Panso küllap vist eelkõige lavastajana, praktikuna. Sest nagu ta ise on kusagil öelnud, nõuab teater rohkem «tegusid ja eksperimente kui sõnu ja artikleid». Kuigi — Panso teoreetiliste seisukohtade ja praktilise tegevuse vahel näib valitsevat vastastikku ammuvat-toetavat käendus.

Teoreetilistes arutlustes on Panso korralduslikult rõhutanud dramaturgia mõju

režiile ja näitlejakunstile. Lavale ongi ta seni toonud esmajoones silmapaistvate sõnameistrite teoseid. Sophoklese, Shakespeare'i, Shaw, Ibseni, Brechti, Puškini, Gorki, Švartsi, Tammsaare, Vilde, Lutsu, Smuuli jt. looming on vaatajani jõudnud läbi Voldemar Panso isikupärase nägemisnurga. Need on autorid, kellesse Panso kui lavastaja on suhtunud suure usaldusega.

Talendi oluliste tunnuste hulka on Panso arvanud arenemisvõime ja oskuse leida ning välja öelda uusi tõesid, s. t. selgelt ja kuuldavalt sõnastada neid ideid, mis seni alles ähmastena liiguvad ajastu vaimuilmas. Suure ja haarava, kindlast zanritunnetusest kantud originaalse teatrimängu vahendusel uut vaimsust pakkuda, täpse sihiku abil saali paisata alati üllatav intellektuaalne laeng — see on Pansol õnnestunud alates diplomilavastusest (Tammsaare «Kuningal on külm»).

Panso 50-ndate aastate lavastaja-otsingud tungivad intensiivse huviga elunähtuste kirevasse kaosesse, leiavad sealt mitmed oma ajale olulised probleemid, distsiplineeruvad, korrastuvad kirjaniku mõtte ja vormikeele ümber ideeselgeteks, sageli hoogsalt lustlikeks, mõnelgi puhul publiku seniseid vaatamisharjumusi lõhkuvateks ärksa vaimuga etendusteks («Kuningal on külm» 1955, J. Smuuli «Atlandi ookean» 1956, A. Kivi «Seitse venda» 1956, E. Filippo «Filumena Marturano» 1957, B. Shaw «Südamemurdumise maja» 1957, B. Brechti «Härä Punttila ja tema sulane Matti» 1958 jt.).

60-ndad aastad juhivad elunähtuste üle juurdleva lavastaja tähelepanu senisest teravamalt inimesele, isiksusele. Panso lavastustes, kus inimese süvauurimist jätkatakse, jõutakse isiksuse tuuma üksikasjalikumale avamiseni. Just 60-ndad aastad tõestavad, et Panso on toonud eesti lavale midagi kvalitatiivselt uut. Panso lavastus — see ei ole esmajoones eesriideta ja peaaegu dekoratsioonideta lava, avatud neljas sein, tulekud ja minekud saali ja saalist, mõtteliselt täpne mäng, karakter ja kujund suure sotsiaalse üldistuse tasemel — see on kõigepealt huvitav ja väga mitmeladsetl mõtlev inimene.

1963. a. Prahast toimunud sümposiooni «Dramaturg, režissöör, näitleja» ettekandes ütles Panso: «Ka parimad režissöörid saavad end jäägitult avada ainult parimate näitlejate kaudu.» Ettekandes tõestab Panso seda väidet teatriajalukku pöördudes; kindlam veendumus on aga vististi ka siin pärit vahetust kogemusest. «Inimese ja jumala» (1962), «Igavese inimese» (1963), «Tabamata ime» (1935), «Hamleti» (1966) ja «Ema»

(1967) lavastused, mille koondpildis tõuseb esiplaanile mõistuse abil hirmuorjusest vabanenud kangelane, on suureks mänginud A. Eskola, J. Järvet, J. Saul, L. Lindau, L. Rummo jt. Kõige järjekindlamalt aga on Panso inimese-uurimist praktiliselt teostanud Ants Eskola, kes eelkõige Maurust, Hamletit, Nikolai Ivanovitši (Gorki «Ema»), Leo Saalepiti ja Bernard Shaw'd (Kilty «Armas luis-kaja») kehastades taasavastas vaatajale just käesoleval aastakümnel erilisel huvipakkuvaid külgi sellest keerulisest, vastuolulisest, muutuvast ja ammendamatumast maailmast, mida nimetatakse inimsiksuseks.

Isiksuse süvenemise, tema suurde plaani tõstmise, temast lähtumise tendentsi teatavat muutust on märgata Panso viimastes lavastustes, kus teravamalt esiplaanile nihkub mingi ühiskondlik nähtus kui keerukas, peent läbiuurimist vääriv suhete kompleks. Kihnu Jõnn («Kihnu Jõnn» 1964), kes kuulub Panso 60-ndate aastate lavastuste suurte isiksuste galeriisse, kannab üksinda läbi tüki aause üllast optimistlikku ideed. «Metspardis» (1969) aga, kus võetakse kõne alla tõe ja vale olemus, pudeneb inimlike suhete peenest põimingust pihku probleem, mille vastuolusid näib olevat võimatu lahendada. «Tõe ja õiguse» III köite põhjal loodud «Inimene ja revolutsioon» kõneleb samuti rohkem revolutsiooni suurusest, traagilisusest, vastuolulisusest kui selle üksikutest sõduritest. Niisamuti nagu uus «Kevade» (1969) kõneleb rohkem unustamatust poeetiliseist noorusmaast kui kangest Kentuki lõvist või naljakast Jorh Aadnelist.

Panso loomingu veetlevaimaks iseärasuseks on järjest uued maailmatunnetuslikud avastused. On alati oodata üllatust: mis kandile loodusest seekord peegel ette pistetakse? Ja nagu palju kordi on juhtunud, ei tehta seda koguni ainult teatrilaval, vaid muu hulgas ka paberisse panduna. Reisikiri «Laevaga Leningradist Odessasse» (1957), dissertatsioonist sündinud tõsine raamat «Töö ja talent näitleja loomingus» (1965) ja lustlike lugude kogu «Naljakas inimene» (1965) olgu nimetatud ainult kui omatehtolevad, biblioteekide kataloogides leitavad. Need lood, mida aastaid tagasi hakkas kirja panema naeruhimuline Osnap, on kasvanud kõrgeks kuhjaks, kus leidub — nagu üldse Panso loomingus — nalja, nukrust, tõsidust... ja ikka oma tõetera, mille väsimatuks veeretamiseks soovigem juubilarile õnne ja seda mõõka, mis oleks «meest mööda», nagu ütles kord Aleksis Kivi.

L. Vellerand

Ants Saare sünnikoht on tookordse Viljandimaa lõunapoolse servas Tuhalaane vallas, kus ta isa oli algkooli õpetaja. Sünnipäevaks kanti raamatuisse 12. november 1920. aasta.

Esialgse koolitarkuse sai ta sealsamas kodukohas, hiljem läks tee juba Viljandi progümnaasiumi ja veel edasi gümnaasiumi. Siin juhtus küll pahanud õppeasutuse juhtkonnaga «mittesobiva poliitilise hoiaku pärast», mistõttu tuli mõneks ajaks koolist lahkuda (1939), kuid hiljem lubati jätkata — ajad polnud enam endised.

Ants Saar oli üks neist noortest, kes uue, rahvavõimuga 1940. aastal mitte platooniliselt, vaid aktiivselt kaasa läks. Komsorgina asus ta noori koondama sealsamas Tuhalaane vallas, septembrikuust peale oli ta juba ELKNÜ Viljandimaa Komitee liige. Samal ajal leidis ta ka kutsumuse, millele on aastate jooksul truuks jäänud ja mis alal näitas õige jõudsalt kasvavaid eeldusi. Kõigepealt töötas ta Viljandi «Punase Tähe» kirjandusliku kaastöölisena, 1941. aastal sai temast nimetatud ajalehe Paide abitoimetuse juhataja, aga kui kutsuti ellu «Töötav Järvalane», siis selle väljaande vastutava toimetaja kt.

Nõukogude armee löi ta kaasa mitmesugustes sõjamehe ametites, aga kuna hammas oli verele saanud ka juba kirjutamise tööga ja mitmesuguse repertuaari järele oli nõudmine igal pool suur, siis asus ta siingi kätt proovima, kirjutas sketše ja raadiokuuldemänge, üksvahe toimetas Leningradis kodumaale läkitatavaid lendlehti ja raadiosaateid.

Pärast sõja lõppu ja tsiviilellu lülitumist oli A. Saar 1946. aastal mõned kuud ENSV Kunstide Valitsuses inspektor, siis pöördus jälle ajakirjandusse tagasi. Elas mõned kuud ametisse sisse ajalehe «Rahva Hääle» Viljandimaa korrespondendina, siis toimetas kaks aastat Viljandi ajalehte «Sakala» ja järgmised kaks Tallinnas ajakirja «Stalinlik Noorus». Tolleaegsest elutempot kirjutab ta ise oma mälestuspiltides «Sakala»-päevadest (kirjanike kogumikus «Eilsest tänasesse», 1965): «Niisugune oli tookord tava. Kaks aastat ühel kohal oli juba pikk aeg. Kui selle aja jooksul läbi ei põlenud, tuli astuda järgmine samm nn. ametiredelil.» Pärast «Stalinliku Nooruse» päevi sai järgmiseks sammuks Moskva Kõrgem Parteikool, ta on õppinud ka M. Gorki nimelises Kirjandusinstituudis.

Järjekordse haridusetäiendusega Tallinna jõudnult nimetati Ants Saar «Sir-

bi ja Vasara» toimetajaks, jooksis 1953. aasta. Siia jäi ta pidama seitsmeks ja pooleks aastaks, eespool nimetatud tava oli minevikku vajunud. Vahepealseil aastail oli ärganud aga huvi ka kinodramaturgia vastu. Veebruarikuus 1961. aastal siirduski ta Tallinna Kinostuudiosse peatoimetajaks, missuguseid kohustusi täitis kuni 1964. aastani. Pärast seda tegutses Ants Saar pikemat aega vabakutselise kirjaniku ja ajakirjanikuna.

Kes eestlastest poleks katsetanud koolipoisipõlves kirjanduse tegemisega. Ka Ants Saar pole siin erandiks. Ka tema algas koolis näidenditega, hiljem lühijuttudega (ainult luuletamise pattu pole ta teadaolevalt kunagi harrastanud). Aga oma kirjandusliku tegevuse alguseks loeb ta 1945. aastat. Sel aastal korraldas ENSV Kunstide Valitsus esimese näidendite võistluse, sest kõik, nii teater kui ka isetegevuslava vajadis värsket repertuaari. A. Saar (A. Raiki varjunime all) sai II preemia näidendi «Elu ärkab varemeil» ja ergutuspreemia «Kivimurru pärisperemehe» eest. Ajakirjanduses hakkas ta üha tihedamini avaldama lühijutte, olukirjeldusi, sketše. 1949. aastal ilmus ta «Stalinliku Nooruse» kaasandes «Isetegevusnäitelava» lühinäidendid «Naabrid» ja «Õige suund» (viimane koos I. Saarega).

Need olid esimesed sammud. Hilisematel aastatel on autor peatähelepanu kinkinud olukirjeldusele, publitsistikale, jutustusele ja filmistsenaariumidele. Viimaste järgi on linastatud kolm kunstilist filmi meie rahva lähemast ajaloost — «Pöördel» (kaasautor L. Solovjov) 1957. aastal, «Jäljed» 63-ndal ja «Me olime kaheksateistkümneaastased» 65-ndal. Raamat «Inimene otsis õnne» (1958) räägib sellest, et autor on nooruses külas elanud ja sealseid inimesi tähelepanelikult vaatlema harjunud, aga ka sellest, et ta hilisematel ajakirjaniku-päevadel oma rohketele komandeeringutele pole asjata aega raisanud. Seal on «Vaikne vesi», milles õpime tundma kolhoosi algusaastatelt paljusid inimesi küll kolhooside juhtkonnast, küll nende suunajate seast. Muidugi ka reakolhoosnikke. Ja mõtisklusi nende iseloomu, nende teotsemise motiivide üle ja paljude üksteisega läbipõimitud, elu poolt kergitatud probleemide üle. Nimi-jutustuses-olukirjelduses tõuseb valitsevaks selle peakuju Jaak Tambu oma raske ja hingepiinava teega varanduseta poisist keskmiktaluniku koduväiks ja hiljem südame külge kasvanud «oma maatükist» loobunud kolhoosnikuks.

Eespool nimetatud mälestuspiltides on ka kohti, mis selgitavad A. Saare leppimatult võitlevat hoiakut tema publitsistikas, artiklites, olukirjeldustes, sõnavõttudes. Näiteks: «On valus, kui meelde tuletada isikukultuse ajal süütult kannatanuid või liiga karmilt karistatud. Kuid pole vähem valus, kui endine fašistide sabarakk, amnesteeritu, ajab rinna ette ja kuulutab, et ta on isikukultuse ohver.

Aeg oleks sõjajärgsesse keerulisse olukorda rohkem selgust tuua.»

Selle sisemise kohusetunde pärast on ta ilmselt kirjutanud ka oma «reportaazid kommentaaridega» fašistlike mõrvarite kohtuprotsessidest.

1969. aastal ilmus A. Saare jutustuste kogu «Nõjutud ring». Praegu ootab oma järge publitsistikakogumik.

L. Tigane

Nobeli auhinnast 1970

Kordame 9. oktoobri «Izvestija» teadet:

Välismaa ajalehtede ja raadio andmeil määras Nobeli komitee oma kirjanduspreemia A. Solženitsõnile.

Seoses sellega öeldi NSVL Kirjanike Liidu sekretariaadis järgmist:

Nagu üldsusele juba teada, kasutavad Lääne reaktsioonilised ringkonnad juba ammu selle literaadi teoseid, mis on illegaalselt välismaale viidud ja seal avaldatud, Nõukogude-vastastel eesmärkidel.

Nõukogude kirjanikud on mitmel korral väljendanud ajakirjanduses oma suhtumist A. Solženitsõni loomingusse

ja käitumisse, mis on, nagu Vene NFSV Kirjanike Liidu juhatuse sekretariaat märkis, sattunud vastuollu nõukogude kirjanike vabatahtliku koondise printsiipide ja ülesannetega. Nõukogude kirjanikud heitsid A. Solženitsõni oma liidu ridadest välja. Nagu me teame, toetas seda otsust aktiivselt kogu Nõukogudema üldsus.

On kahetses, et Nobeli komitee las kis end kiskuda vääritusse mängu, mis pole hoopiski ette võetud vaimsete väärtuste ja kirjanduse traditsioonide arendamise huvides, vaid on dikteeritud spekulatiivsetest poliitilistest kaalutlustest.

Index librorum

Jättes tähele panemata klassikalised idamaad, näib Euroopa filosoofia alguse leidvat Egeuse maailmas. Filosoofia tekkest seal andsid kord ülevaate Angelina Mihhailova ja Arseni Tšanõšev teosega «Joonia filosoofia» (Moskva ülikool, 1966). Sama ülikool andis nüüd välja A. Tšanõševi iseseisva raamatu «Egeuse eelfilosoofia», samuti M. Avramova uurimuse «Aristotelese õpetus olemusest». Avarama ülevaate vene filosoofilise mõtte ajaloost esitavad A. Galaktionov ja P. Nikandrov teosega «XI—XIX sajandi vene filosoofia», mis on välja antud NSVL TA ja A. A. Ždanovi nimele Leningradi Riikliku Ülikooli poolt, kirj. *Nauka*, Leningradi osakond. L. Gumiljovi algupärase traktaadis «Väljamõeldud kuningriigi otsingud» (*Nauka*) on kõne legendist, mis väidab, et on ekstsisteerinud presbüter Johannese riik. Elu ja kultuuriväärtuste kristlikku tõlgitsust ja tarvitust arvustab S. Anissimov raamatus «Reaalsed ja näilikud väärtused» (*Mõsl*). Enam kui võrdlemisi rohked empiirilised konkreetsotsioloogilised uurimused, näiteks A. Holmogorovi «Nõukogude rahvuste internatsionaalsed jooned» (Baltimail toimetatud uurimiste

põhjal), mis publitseeriti seerias «Sotsioloogia ja elu» (*Mõsl*), peaksid meid huvitama teoreetilisema kallakuga teosed. Nii avaldas Moskva ülikool seal 15.—16. maini 1968 aset leidnud sotsioloogiadiskussiooni vaidlused kogumikus «Marksistliku sotsioloogilise teooria struktuurist». Teise näitena toodagu artiklikogumik «Sotsiaalsete protsesside modelleerimine» seeriast «Sotsioloogia ja matemaatika» (NSVL TA Konkreetsete Sotsiaalsete Uurimuste Instituut, *Nauka*).

Väleda sulega Krõstju Goranov, Venemaal koolitatud esteetik Bulgaariast, lisab esteetikariivile uue, veidi müstifitseeritud pealkirjaga teose «Kunstiline kujund ja selle ajalooline elu», mis Valentin Asmuse eessõnaga varustatult uurib elu kujundliku reprodutseerimise omapära seotult kunsti evolutsiooniga ajaloos (*Iskusstvo*). Tõsisemalt võetavat teoreetilist uurimust sürrealismi üle võib meil haruharva leida, üks tähelepanev katse sel alal on I. Kulikova «Sürrealism kunstis» — NSVL TA Filosoofia Instituut, *Nauka*. NSV Liidu Kultuuriministeeriumi Kunstide Ajaloo Instituudi egidi all tuli hea valimik nõukogude

kunstiteadlasel Boriss Vipperilt — «Artiklid kunstist» (*Iskusstvo*). Hoopis vabamad on silmapaistva otserkistina tuntud Jefim Doroši mõtisklused vene kultuuri ja kunsti traditsioonidest «Kunsti elav puu», mis tuli *Iskusstvo*'lt juba teises trükis või siis kuulsa Jossif Heifitsi (koos A. Zarahiga filmid «Baltikumini saadik», «Valitsuse liige», üksi «Suur perekond», «Daam koerakesega» jt.) kogumik filmilugusid «Violetne hanni» (*Iskusstvo*). *Sovetski Kompozitor* annab esteetikasse oma panuse artiklikogumikuga «Lenin ja muusikakultuur» (koostajad I. Prudnikova ja K. Rozenšild). Peajoont seadva ja tooniandva juhtarvustajana tuntud B. Rjurikov on täiendanud *Hudožestvennaja Literatura* väikest «Kirjandusloolist rahvabiblioteeki» programmiliselt — «V. I. Lenin ja kirjandusküsimusi».

Eelnimetatud seerias tuli ka P. Grintseri ülevaade Vana-India eepostest — «Mahabharata» ja «Ramayana». Moskva ülikool andis kaheks kõites välja ülikooliõpiku «Idamaade kirjandus keskajal», selle toimetajad on N. Konrad, I. Braginski ja L. Pozdnejeva. NSVL TA Orientalistika Instituut saatis lugemislauale artiklikogumiku «Kaug-Ida kirjanduste uurimise teoreetilisi probleeme» (vast. toim. I. Lissevitš ja O. Fišman), samuti lühikesed ülevaated meile üpris kaugetest sõnakunsti seerias «Idamaade kirjandus»: V. Lamšukovi

«Marathi kirjandus» ja B. Sidrafi «Andaluusia kirjandus». Orientalistika Instituudi trükis on ka J. Zavadskaja teos «Ida Läänes» (kõik *Nauka*), mis uurib meie päevade filosoofias, kirjasõnas ja kunstis üha maadvõtvamat tendentsi üle ja omaks võtta Idamaade kultuuritraditsioone (näiteks zenbudism). Vene kirjanduse probleemide juurde minnes torkab silma uurijate mõningane huvi narodnikliku ilukirjanduse vastu, nimetagem siinkohal kaht teost: esimene neist — «Vene revolutsiooniliste narodnikute agitatsioonikirjandus», mis on välja antud NSVL TA Vene Kirjanduse Instituudi (Puškini Maja) poolt, (*Nauka*) sisaldab salajasi tekste aastaist 1873—1875; teine, NSVL TA M. Gorki nimelises Maailmakirjanduse Instituudis valminud uurimus on M. Gorjatškinalt — «Narodnikluse kunstiline proosa» (*Nauka*). Heinrich Heine tõelisi suhtumisi ja vahekordi Karl Marxiga valgustab Walther Victor teoses «Marx ja Heine» («Marx und Heine. Tatsache und Spekulation in der Darstellung ihrer Beziehungen» — *Henschelverlag Kunst und Gesellschaft Berlin 1970*). M. Gorki nimelise Maailmakirjanduse Instituudi kogumikus «USA XX sajandi kirjanduse probleeme» (*Nauka*) leiab analüüsimist mitme ja mitme meie sajandi kirjaniku (Saul Bellow, John Updike, Francis Scott Fitzgerald jt.) loome.

Prof. Julian Oksman surnud

15. septembril suri Moskvas 76. a. vanuses vene XIX sajandi kirjanduse väljapaistvaim tundja, filoloogiadoktor, professor Julian Oksman.

Lahkunuga oleme kaotanud ühe noist viimastest hiilgava plejaadi esindajaist 20-ndate aastate kirjandusteaduses. J. Oksmani uurimissfääris oli dekabristi ajalugu, Puškini ja Koltsovi looming. Tema peamised kirjandusajaloolised tööd on koondatud raamatusse ««Kapteni tütrest» «Küti kirjadeni»» (Saraatov, 1959). Belinski-uurimise tulemusena ilmus J. Oksmanilt «V. G. Belinski elu ja loomingu kroonika» (Moskva, 1958 NSVL TA Belinski nim.

preemia 1961), millele täiuslikkuse ja täpsuse poolest on raske leida võrdväärset samalaadsete hulgast.

Tänu võlgu jääme J. Oksmanile hindamatu töö eest Rõlejevi, Puškini, Belinski, Turgenevi, Herzeni, Dobroljubovi ja Garšini (teksti) teaduslike väljaannete publitseerimisel ning üldtuntud «Kirjanduslike mälestiste» seeria toimetamisel.

Pikaajaline sõprus sidus J. Oksmanit kolleegidega TRÜ vene kirjanduse kateedrist, kelle väljaannete retsensendina ta tihti oma teadmisi ja kogemusi jagas.

Sisukord

H. Tertsius		T. Kallas	
Võit ja töö (Intarsia ja puu- löige)	1601 ees	ABCD	1667
V. Adams		K. Laitinen	
Üle aja	1603	Rudolf Sirge mälestuseks . . .	1688
Rikastatud suvepäevad	1603	A. Vaarmann	
. (Ma rakendasin ette unis- tuse)	1604	Viktor Kingissepa tabamine ja tapmine	1689
Linnalähedases rongis	1604	T. Tranströmer	
V. Ilus		Hommikused linnud	1707
Hommik	1605	Üksindus	1708
M. Kesamaa		Ajaloo kohta	1709
Suveõine	1628	Lahtise taeva all	1711
Tahkuna teel	1628	M. Laosson	
E. Krusten		Hegel ja esteetika	1712
Iiriskomm	1630	L. Raud	
Maskuliinne	1633	Kultuurilooliste arhivaalide varamus	1728
Minu lavastaja	1634	L. Mikko	
J. Sang		Tulekandjad (Öli)	1729
(Mäletan sind kuskil tühjal rannal)	1638	M. Mäger	
(palava päeva käes maas) . . .	1638	Teadlasemüüt	1743
(küüntest kübaras)	1639	V. Alttoa	
(su juuksed on siidised ussid)	1639	Erich Maria Remarque	1745
(munavalge taevas)	1639	P.-E. Rummo	
A. Maripuu		Hando Runneli avalikest lau- ludest	1749
Inimesed kahe maailma piirilt	1641	J. Kruusvall	
V. Tõlli		Arutlusi ühe vene-estli autori raamatu puhul	1751
Võõras linn (Cavtat) (Söövitus)	1649	Ringvaade	1755
V. Luik			
(Aiad jäid raagu oktoobris) . . .	1663		
(Keset luitunud kirju)	1664		

Toimetuse kolleegium: **V. Beekman, V. Ilus (peatoimetaja asetäitja), J. Kross, P. Kuusberg (peatoimetaja), R. Parve, J. Peegel, L. Rimmelgas, P.-E. Rummo, J. Smuul, E. Vetemaa.**

Toimetuse aadress: Tallinn, Harju t. 1, tel. 413-65, 407-80, 407-81.

Kirjastus «Perioodika», Tallinn, Pikk t. 37.

Ladumisele antud 5. X 1970. Trükkimisele antud 5. XI 1970. Trükiarv 13 000
Staicele Paberivabriku trükipaber nr. 1, 70×108/16. Trükipoognaid 10+kleebis.
Tingtrükipo gnaid 14,18. Arvestuspoognaid 12,56. MB-08923. Tellimise nr. 3704.
Trükikoda «Ühiselu», Tallinn, Pikk t. 40/42.

«Looming» nr. 11, november 1970. Hind 50 kop.

На эстонском языке

Орган Союза писателей ЭССР «Лoomинг» («Творчество»)

№ 11, ноябрь 1970

50 коп.

Индекс
78174